ISSN 0235—7771

AKADEEMIA

32. AASTAKÄIK 2020 NUMBER 12

Juudivastasus tänapäeva islamimaailmas . . . . Üllar Peterson
Ivan IV Julma kiri Rootsi kuningale . S. Kupp-Sazonov, V. Sazonov
Luulet . . . . . Mats Traat
Komplekssüsteemidest filosoofiliselt . . . . . Jüri Engelbrecht
Tähenduslik keskkond ja ökoloogiline kriis . . . . Timo Maran
Mees, kes istutas puid . . . . . Jean Giono
Wittgensteini pööre budismiuuringuis . . . . . Andres Herkel
Sund ja riik . . . . . Friedrich A. Hayek
Tants teadmatusse . . . . . Herbert Normann

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Alar Karis, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Piret Kuusk, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Peeter Olesk, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja . . Toomas Kiho – toomas.kiho@akad.ee
tegevtoimetaja . . Indrek Ude – indrek.ude@akad.ee
universalia Jaan Kangilaski – jaan.kangilaski@akad.ee
humaniora / *socialia* . . . Mart Orav – mart.orav@akad.ee
naturalia . . . . Kalle Hein – kalle.hein@akad.ee
keeletoimetaja . Triin Kaalep – triin.kaalep@akad.ee
korrektor . . . Kristin Sarv – kristin.sarv@akad.ee

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, 51007 Tartu, Eesti

Telefonid: 7423146, 7423050

E-post: akadeemia@akad.ee

Ilmavõrgus: www.akad.ee
www.facebook.com/AjakiriAkadeemia/

© AKADEEMIA 2020
Trükk: AS Pakett.
Trükiarv: 1500.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

32. AASTAKÄIK 2020 NUMBER 12 (381)

Juudivastasus tänapäeva islamimaailmas
Üllar Peterson 2115

"Kohe näha, et vanad sõbrad!": Ivan IV Julma kiri Rootsi kuningale Johan III-le
Sirje Kupp-Sazonov, Vladimir Sazonov 2159

Luulet
Mats Traat 2175

Komplekssüsteemidest filosoofiliselt
Jüri Engelbrecht 2180

Tähenduslik keskkond ja ökoloogiline kriis
Timo Maran 2198

Mees, kes istutas puid
Jean Giono 2212
Tõlkinud Merike Riives

Jean Giono: "Meie ümber on liiga palju verd"
Merike Riives 2222

Wittgensteini pööre budismiuuringuis ja sealt edasi
Andres Herkel 2227

Sund ja riik
Friedrich A. Hayek 2249
Tõlkinud Tanel Vallimäe

Abstracts
..... 2272
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. XXX
Herbert Normann 2279

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine
TASUTA: www.kultuurileht.ee

Graafika lk 2158, 2179, 2211, 2248, 2304:

MARET OLVET (1930–2020) lõpetas Eesti Riikliku Kunstiinstituudi (ERKI) 1955. aastal graafika erialal raamatukujundaja diplomiga. Ta on töötanud ERKI joonistuskateedri vanemõpetajana, Eesti Televisiooni peakunstnikuna ja Kaubanduspalati reklaamiosakonna juhatajana, alates 1968. aastast tegutses vabagraafikuna.

Fotod: Loit Jõekalda.

JUUDIVASTASUS TÄNAPÄEVA ISLAMIMAAILMAS

Üllar Peterson

Oma ülevaates juutide ja muslimite suhetest läbi ajaloo käsitlesin islami alustekstides vohavat juudivastast ainest, millised põhimõtted leiduvad ka šariaadis (Peterson 2019). Ühtlasi tuli nentida tõsiasja, et juutide põli ei olnud nende võimukuulekuse tõttu kesk- ja uusaegses islamimaailmas tingimata halb, nii et siin-seal võisid nad koguni kuuluda ühiskonna eliidi hulka. Aastasadade jooksul välja kujunenud *modus vivendi* purunes aga Iisraeli riigi rajamisega 1948. aastal, mille tulemuseks oli miljoni juudi väljaajamine islamimaailmast ning palestiinlaste tragöödia.

Iisraeli riigi loomine ning araablaste lüüasaamised 1948.–1949., 1967. ja 1973. aasta sõdades kujundasid juutidest ja Iisraelist islamimaailmas üldrahvaliku vaenlase. See areng langes kokku vahepeal jõudsalt ilmalikustunud islamimaailma kiire tagasipöördumisega usu rüppe ning selle käigus avastati taas ka juudivihast pakatavad muhameedluse kanoonilised tekstid, millele toetudes tekkisid uued, tänapäevased antisemiitlikud žanrid. Nüüdseks on juutidest saanud islamimaailma silmis vaenlane, kelle pahelisuse "paljastamisega" alustatakse juba lasteaias ja lastesaadetes, sisendatakse viha nende vastu koolides, halvustatakse neid filmides ning tõestatakse juutide pahelisust vaimulike jutlustes, islamiõpetlaste kirjutistes ning poliitikute esinemistes. Sellised ründed arenevad omasoodu edasi olmes, meelelahutuses ja ajakirjanduses, enamasti vahet tegemata juutidel ja Iisraelil. Juuditemaatika saadab tänapäeval muslimit sünnist surmani.

Annan selles artiklis ülevaate tänapäeva peamistest juudivastastest žanritest. Kirjutise lõpus on siiski võimalik tõdeda, et vii-

masel kümnendil on islamimaailma suhtumises juutidesse toimumas muutused.

1. *SIIONI TARKADE PROTOKOLLID* ISLAMIMAAILMAS

Islamimaailma tänapäevase juudi- ja Iisraeli-vastasuse alustekstiks on läänemaailmaski hästi tuntud *Siioni tarkade protokollide*[1] (edaspidi *Protokollid*) araabiakeelsed tõlked, mis ka araabia keeles kannavad üldjuhul sedasama pealkirja *Brūtūkūlāt ḥukamā Ṣihyūn* (Siioni tarkade protokollid), ehkki neid on ilmunud ka kõikvõimalike teiste pealkirjade all. Raske on tänapäeva islamimaailmas leida selliseid kirjutisi, mis juute, eriti aga Iisraeli ja sionismi käsitledes ei viitaks *Protokollidele*.

Protokollide originaal on 1903. aastal ajakirjas *Знамя* ilmunud tekst pealkirjaga "Программа завоевания мира евреями" (Juutide maailmavallutamise programm), mis 1905. aastal avaldati raamatuna pealkirjaga *Великое въ маломъ и антихристъ, какъ близкая политическая возможность* (Pisuke suures ning antikristus kui käegakatsutav poliitiline võimalus). Selle Läänes peagi populaarseks saanud teksti kohta on kirjutatud palju ning seetõttu ei hakka ma arutlema selle olemuse, autentsuse, sisu ega sünniloo üle. Mainin vaid seda, et tegu on justkui kindlameelse seltskonna "maailmavallutuslikul nõupidamisel" peetud 24 kõnest koosneva tekstiga, mille sisu sobib vaat et igale ajastule ja sündmusele. *Protokollide* käibessetulek langes kokku juutide poliitilise aktiivsuse tõusu, sionistliku ideoloogia sünni, juudi soost ühiskonnateadlaste populaarsuse ja juutide tähelepanuväärse koha omandamisega Ida- ja Kesk-Euroopa revolutsioonides, kommunistliku liikumise ning traditsioonilist elukorraldust lõhkuvate stiihiate esirinnas. 1920. aastateks, pärast Esimest maailmasõda kui üleilmset katastroofi ning Venemaa

[1] Eesti k *Juutide maailmavallutamise kava: (Siioni tarkade protokollid)*. Tlk A. Johanson. [Eesti]: A. Johanson, 1934; uustrükid Tallinn: Leks Kindlustus, 1993 ja Tallinn: Demokraatlik Trükivabadus, 1994. *Toim.*

keisririigi hukku olid *Protokollid* saavutanud ülemaailmse tuntuse ja tõlgitud peamistesse Euroopa keeltesse.

Protokollide esimene tõlge araabia keelde avaldati 1925. aastal Egiptuse kristlase al-Ḫūrī Anṭūn Yamīni sulest pealkirjaga *Mu'amara al-yahūd 'ala aš-šu'ūb: al-muqarrarāt aṣ-ṣahyūniyya aw maḍābiṭ al-ǧalasāt as-sirrīyah li-ḥukamā' al-yahūd* (Juutide vandenõu rahvaste vastu: Sionistide otsused — see tähendab juudi tarkade salajase kohtumise istungi protokollid),[2] kuid mitte venekeelsest originaalist, vaid vene keelest prantsuse keelde 1920. aastal tehtud tõlkest *La conspiration juive contre les peuples* (Nilus 1920). See tekst jäi toona muslimite keskel aga vähimagi tähelepanuta. Väidetavalt ilmus 1926. aastal teine *Protokollide* tõlge araabia keelde Jeruusalemma patriarhaadi ajakirjas. Seda teksti püüdis poliitilistel eesmärkidel ära kasutada ka Hitleri sõber, Jeruusalemma mufti Amīn al-Ḥusaynī (1897–1974) (Webman 2011: 176), kuid olulisema mõjuta jäi seegi väljaanne.

Iisraeli riigi loomisega lahvatanud tüli araablaste ja juutide vahel lõi aga islamimaailmas peagi soodsa olukorra *Protokollide* populaarsuse tõusuks. 1951. aastal ilmus uus ja tõeliseks menukiks saanud araabiakeelne *Protokollide* tõlge pealkirjaga *Juudioht: Siioni tarkade protokollid* (al-Ḫatar al-yahūdī, 1951), kuid samuti mitte originaalist, vaid vene keelest inglise keelde tehtud tõlke põhjal. Teose ümberpanija oli vähetuntud Egiptuse õpetaja, ajakirjanik ja luuletaja Muḥammad Ḫalīfa at-Tūnisī (1915–1988), Kairos asuva kõrgkooli *Dār al-'Ulūm* vilistlane, kes aastail 1939–1964 pidas Egiptuses õpetajaametit, elas 1964–1971 Iraagis ning töötas alates 1972. aastast kuni surmani ajakirjanikuna Kuveidis sealse emiiri teenistuses.[3] Just tema tõi *Protokollid* islamimaail-

[2]Sissejuhatust *Siioni tarkade protokollide* jõudmise kohta islamimaailma ja selle kohast seal vt Milson 2011.

[3]Muḥammad Ḫalīfa at-Tūnisī kohta on vähe teada. Araabiakeelne Vikipeedia esitab temast pinnapealse ülevaate ja ühtlasi väidab ekslikult, et tema oli esimene Siioni tarkade protokollide tõlkija araabia keelde (ar.wikipedia.org/wiki/محمد خليفة التونسي.). Ka tema väga vähe tuntud luules jt ilukirjanduslikes töödes on napilt biograafilist ainest; tänapäeva araabia luule antoloogiad mainivad teda vaid põgusalt. Ainult Iisraeli ajaloolaste heebreakeelsetes töödes on talle pööratud rohkem

ma teadus- ja kultuurikäibesse. At-Tūnisī araabiakeelne tõlge on varustatud 90-leheküljelise "teadusliku" eessõnaga, milles kinnitatakse *Protokollide* ajaloolisust ja tuuakse näiteid "üleilmsetest juutide kuritegudest", õhutades muslimeid *Protokolle* uurima selleks, et võidelda kõikjal varitseva juutidest lähtuva ohu, nende manipulatsioonide ja pahategude vastu. At-Tūnisī sõnul olevat see teos "kõige ohtlikum raamat, mis kunagi on ilmavalgust näinud" (al-Marṣafī 1992, 9: 65).

Teose avaldamisele järgnes Egiptuse 20. sajandi kuulsalt kirjanikult, at-Tūnisī ülikooliaegselt õpetajalt ʻAbbās Maḥmūd al-ʻAqqādilt (1889–1964) tõlget kiitev, *Protokollide* autentsust väitev ja "sionistliku üleilmse jõugu" vastu suunatud arvustus (Milson 2011: märkus nr 14; Harkabi 2017: 233–235). Selle teksti ilmumist võib pidada *Protokollide* plahvatusliku populaarsuse alguseks araabiakeelses islamimaailmas. Sedasama at-Tūnisī tõlget kasutas al-ʻAqqād oma 1956. aastal avaldatud ja nüüdseks palju kordi uuesti trükitud "sionismi paljastuses" *aṣ-Ṣahyūniyya al-ʻālamiyya* (Üleilmne sionism), kus korduvalt hoiatatakse juutide püüdluste eest kogu maailmas ülemvõimu saavutada, mis on ju *Protokollide* keskseid teemasid (al-ʻAqqād 2001: 33 jm). Just selles teoses sõnastatakse paljud hiljem põhjalikumalt välja arendatud antisemitismi alusteesid, mis allpool käsitletavates teostes on kõik äratuntavad; märkimisväärne on ka asjaolu, et sellele on omakorda kirjutanud "akadeemilise" eessõna toosama at-Tūnisī (samas: 5–9). 1956. aastal avaldas Egiptuse riiklik kirjastus *Protokollide* järgmise araabiakeelse tõlke (Harkabi 2017: 231). 1961. aastal ilmus at-Tūnisī tõlke kordustrükk koos al-ʻAqqādi 1951. aasta kiitva arvustusega. Selle raamatu kaanel ilutseb Taaveti tähe seest kombitsaid välja sirutav suur must kaheksajalg (*al-Ḫatar al-yahūdī* 1961) — natsionaalsotsialistliku

tähelepanu (vt nt Harkabi 1968). Siinkirjutaja arvates võisid at-Tūnisī teed Kairos ristuda samal ajal Dār al-ʻUlūmis õppinud Sayyid Quṭbiga, kelle *Meie võitlus juutidega* on kirja pandud *Protokollide* ilmselge mõju all.

Saksamaa 1938. aasta kuulsa antisemiitliku karikatuuri[4] meem, mis sai seejärel islamimaailmas väga populaarseks.

Islamimaailmas tuleb *Protokollide* jaoks murranguliseks pidada 1967. aastat, mil araablased said nn Kuuepäevases sõjas Iisraelilt lüüa. Nüüdseks oli lõplikult toimunud 1948. aastal alanud paradigmaatiline muutus: juudi puhul polegi enam tegu religioossetes alustekstides alandatud "itskega", vaid ühtäkki tuleb vastakuti seista iga võimaliku edetabeli tipus trooniva võimsa ja arenenud Iisraeli riigiga. Seda tuli kuidagi põhjendada ning selleks sobis suurepäraselt *Protokollide* hoiatus kõikvõimsa sionismi üleilmsest vandenõust. Häda muslimitele, kes juba poole sajandi vanust *Protokollide* hoiatust ei ole tõsiselt võtnud! 1967. aasta lõpuks oli nii venekeelse originaali kui ka teiste keelte vahendusel araablastel vähemalt kaheksa või üheksa erinevat *Protokollide* tõlget (Harkabi 2017: 229; Webman 2011: 177).

Protokollid on islamimaailmale alates 1967. aastast niivõrd keskne tekst, milleta ei saa käsitleda tänapäevast sotsiaalpoliitilist ega religioosset mõttelugu tõsimeelsete muslimite ega ilmikute seas. *Protokolle* kasutatakse argumendina sealses teaduses, sellele osutavad poliitikud, vaimulikud ja kõikvõimalikud meediastaarid. Usk üleilmsesse juudi vandenõusse on saavutanud nii vägevad mõõtmed, et sisuliselt riigina toimiv Hamasi liikumine osutab sellele lausa oma põhikirjas:

> Islami vastupanuliikumine [s.t Hamas] kutsub üles araabia ja islami rahvaid tegutsema tõsiselt ja tarmukalt, et väärata sionistide õõvastav ettevõtmine ning hoiatada rahvaid, et need ei jätaks tähelepanuta seda ohtu, mida kujutab endast sionismivastase võitluse leerist lahkumine. [---] On ju sionistide ambitsioon piiritu, Palestiinale järgneb kihk laieneda Niilusest Eufratini, millise piirkonna äraseedimisega omakorda aina kasvab himu uute ja uute alade järele. On ju nende plaan esitatud Siioni tarkade protokollides ning parimaks tunnistuseks sionistide kavatsustest on nende praegune käitumine (*The Covenant* 1988: artikkel 32).

[4]Karikaturist Seppla (kodanikunimega Josef Plank) kujutas joonistusel Suurbritannia kohalt kombitsaid üle maailma ajavat kaheksajalga, kelle kohal on Taaveti täht.

Edasi vaatlengi vohavat juudivastasust islamimaailma teaduses ja populaarteaduses, vaimulike jutlustes, kooliõpikutes, meedias ning ilukirjanduses. Kõigis neis osutatakse sagedasti *Protokollidele* või siis vähemalt on nende vaim neis eksimatult äratuntav.

2. ISLAMIMAAILMA TEADUSTÖÖD JUUTIDE KOHTA

Kuigi islamimaailma ilmalikkuse ajal 1930.–1980. aastatel ilmus ka selliseid teadustöid, mis suutsid juuditeemat erapooletult käsitleda ja seda lahus hoida Iisraeli ja/või sionismi temaatikast — selliseid kirjutisi ilmub vähesel määral tänapäevani —, on sealmail aina kiiremini usu rüppe tagasi pöördumise tulemusena muutunud teaduskirjanduses põhiliseks vägagi juudivaenulikud hoiakud. Need ei kajastu mitte ainult üksikute teadlaste töödes, vaid ilmunud on lausa antisemiitlikke "juudientsüklopeediaid".

2.1. Araablaste "juudi- ja sionismientsüklopeediad"

Entsüklopeediatel on teaduses eriline tähendus: inimesed usaldavad neid kui teadusmetodoloogiat järgivat tippteaduslikku "teadmuspagasit". Araabiakeelsel vastel entsüklopeediale *mawsūʿa*' on küll veidi laiem tähendus, mis hõlmab selliseid mõisteid nagu "teatmik", "sõnaraamat" ja "kogumik", kuid üldiselt tähendab see sedasama mis mujalgi: usaldusväärset teadmist. Ja kuna juuditeemal on väga tähtis koht islami alustekstides, on islamimaailmas avaldatud vähemalt tosin "juudientsüklopeediat". Üldjuhul ei tehta neis vahet sionismil, juutlusel ja Iisraelil, sest kõiki kolme peetakse peale islami ja araablaste ka kogu inimkonna vaenlasteks.

Mahukamaid ja "teaduslikumaid" selle žanri töid on Kuveidi võimude heakskiidul ilmunud kümneköiteline *ar-Rasūl wa-l-yahūd waǧhan li-waǧh* (Prohvet juutidega silmitsi), milles võetakse kokku nii islami alustekstides, tänapäeva islamiõpetlaste töödes kui ka väljaspool islamimaailma esitatud juudivastased väited.

Esimesed kaks köidet käsitlevad heebrealaste päritolu, nende Araabiasse asumist ja israeliitide religiooni olemust; suurimat tähelepanu kokku lausa viie köite mahus (nr 3–7) pööratakse aga prohvet Muḥammadi suhetele juutidega (s.t nende likvideerimisele Mediinas ja väljaajamisele Araabiast), kuid ka juutide olukorrale keskajal; kaheksas köide "paljastab" ühiskondlike pahede teadlikku levitamist ja seda, kuidas uusaja juudi teadlased ja ühiskonnategelased hävitanud sihiteadlikult rahvaste kõlblust. Üheksas köide on *Protokollide* erikäsitlus, mille paarikümnelehekküljelises sissejuhatuses antakse ülevaade selle teksti olemusest ja saamisloost (al-Marṣafī 1992, 9: 63–81) stiilis "kujutavad ju need *Protokollid* endast kurjusest pulbitsevat vandenõu inimsoo vastu". Ühtlasi väidetakse, et just selle tekstiga määrati ka Euroopa aristokraatia suguvõsade häving ning hakati kavandama Esimest maailmasõda; aina korduvad süüdistused sionistide soovist "panna oma ülemvõim kehtima kogu maailmas" (samas: 65–68). Entsüklopeedia kümnendas köites käsitletakse "juutide õõnestustööd lääneriikides", sionismi olemust ja kõikvõimalikke Iisraeli riigiga seostatavaid teemasid.

Selle žanri teostest mainigem veel mahukat viieköitelist "entsüklopeedilist juudipaljastust" *Al-Mawsū'at al-muyassarat fī tārīḫ al-Yahūd* (Juudi ajaloo põhjalik entsüklopeedia). Leidub aga ka üheköitelisi populaarteaduslikke "juudientsüklopeediaid", mis kokkuvõtlikult esitavad ülal vaadeldud ideid ning peavad sionismi juutluse erivormiks, nagu loeme näiteks teosest *Mawsū'at tārīḫ al-Yahūd* (Juudi ajaloo entsüklopeedia). Veel on olemas spetsiifilised juudikäsitlused, näiteks tosinsajast leheküljest koosnev *Mawsū'at al-Yahūd wa-al-Tawrāh fī suwar al-Qur'ān* (Koraanis leiduva juuditeema ja toora-ainese entsüklopeedia), veidi varjatum teoloogiline rünnak juutide pihta koraanis leiduva mahuka juudiainese selgitamise abil.

Eraldi tuleb nimetada Egiptuse ühe tuntuima ühiskonna- ja kirjandusteadlase, islamimaailma mitme ülikooli täis-, au- ja emeriitprofessori 'Abdelwahāb al-Masirī (1938–2008) kaheksaköitelist teost *Mawsū'at al-Yahūd wa-l-yahūdīya wa-l-ṣihyūnīya* (Juutide, juutluse ja sionismi entsüklopeedia). Selles antakse ülevaade peamistest eri keeltes ilmunud judaismi ja sionismi al-

likatest ning teaduses käibivatest seisukohtadest juutidega seoses. Teost ei tee eriliseks mitte ainult tõepoolest teaduslik lähenemine, vaid ka vastandumine islamimaailmas üldlevinud arvamusele *Protokollide* kohta, selge sõnaga on seal kirjas: "Paljude tänapäeva tõsiteaduslike uurimuste arvates on tegu võltsinguga" (al-Masirī 1999, 2: 371), ning autor analüüsib üksikasjalikult ja islamimaailma seisukohast erandlikult põhjalikult *Protokollide* autentsust (samas: 371–374).

Seegi teos ei tähenda aga "islami suure asja" reetmist, sest peatükkides nagu "al-'Unṣusriyya wa al-irhāb aṣ-ṣahyūniyya" (Sionistlik rassism ja terrorism; al-Masirī 1999, 7: 115–169) esitatakse väga kriitiline, kuid samas teaduslik araabia arusaam Iisraeli alusideoloogia kohta. Eraldi võib välja tuua mõtlema paneva alapeatüki "Sionistlik käsitlus araablastest", kus on esitud väljavõtteid juhtivate sionistide töödes leiduvatest hinnangutest araablastele, kus neid kujutatakse eeslitena, räpaste ja juhmide inimestena, alama rassi esindajatena ning kõikvõimalike kurjategijatena. Autor toob ka katkendeid tänapäevastest uurimustest, millest selgub, justkui peaks kolmveerand iisraellasi araablasi vaimselt, sotsiaalselt ja ka muidu igast küljest mahajäänuteks (samas: 118–122). Enamik sellest peatükist käsitleb aga "sionistlikku terrorismi", andes põhjaliku ülevaate Iisraeli veristest vägitegudest palestiinlaste vastu ning kirjeldades kümneid Iisraeli soositavaid või selle heaks tegutsevaid äärmus- ja terroriorganisatsioone. Teoses leiduvat sionismikäsitust järgides on autor välja andnud ka vist ainulaadse "sionismientsüklopeedia" pealkirjaga *Mawsū'at tārīḫ aṣ-Ṣihyūnīyah* (Sionismi ajaloo entsüklopeedia; al-Masirī 1997).

2.2. Kaks näidet "teaduslikest juudipaljastustest"

Juutide vastu suunatud "teaduslikke" teoseid on islamimaailmas ilmunud väga palju. Toon vaid kaks näidet nende olemuse iseloomustamiseks.

Al-Azhari islamiülikooli ja mošee rektori (amet, mis on tähtsuselt võrreldav Rooma paavstiga katoliiklastele), "mõõdukaks" peetava Muḥammad Ṭanṭāwī (1928–2010) 1960. aastatel doktoritööna kirjutatud ja hiljem täiendatuna välja antud mahu-

kas "teaduslik juudipaljastus" *Banū Isrā'īl fī al-Qur'ān wa as-sunna*[5] (Iisraeliidid koraanis ja sunnas) on kõiki klassikalisi islami koraani- ja pärimusteaduse vahendeid ja meetodeid kasutav ning täpselt islami allikaid järgiv juudikäsitlus. Teose peamised juudivaenulikud arutluskäigud on järgmised: kuigi Allah oli islami-eelse ajaloo jooksul heebrealaste vastu üles näidanud erilist poolehoidu ja armu (Ṭanṭāwī 1420/2000: 331–392), olid nimetatud tegelased juba toona tänamatud Allahi vastu ega parandanud ennast ka viimse inimkonnale saadetud tõesõnumi — koraani — ilmudes (samas: 394–536). Põhjalikult kirjeldatakse seda, kuidas Muḥammadi tulekul Mediinasse 622. aastal esitasid muslimid juutidele üleskutse järgida tõelist religiooni, millele aga vastati valede ja vandenõudega (samas: 85–262). Seetõttu tuli sellise teguviisi karistamiseks Araabia juudid kui poliitiline ohutegur kõrvaldada; teoses kirjeldatakse kolme Mediina juudihõimu hävitamist ja rikka juudioaasi Ḫaybari vallutamist (samas: 264–330), paljastatakse "äravalitute" islamivastaseid teoloogilisi valeväiteid (samas: 538–634) ja parastatakse neile seetõttu osaks langenud karistuste üle (samas: 635–712). Teos lõpeb manitsusega, et prohvet Muḥammadi hakkama saamine iidsete israeliitidega peaks olema heaks õppematerjaliks praeguses võitluses Iisraeli vastu (samas: 714–750).

Teiseks tüüpiliseks ja samas väga tähelepanuväärseks selle žanri teoseks on Damaskuse kuulsast islamiõpetlaste al-Ḥabannakate perest pärit tunnustatud islamiprofessori ja paarikümne teadusteose autori 'Abd ar-Raḥman Ḥasan Ḥabannaka al-Maydānī (1927–2004) *Makā'id al-yahūdīyah 'abara at-tā'rīḫ*[6] (Juutluse mahhinatsioonid ajaloos). Selles peaaegu 500-leheküljelises ajaloo- ja poliitikauurimuses põimub islami alusallikates

[5]Esmatrükk Muḥammad Tantāwī. *Banū Isrā'il fī al-Qur' ān wa al-sunna*. al-Qāhira: 1388/1968–1969. Olen kasutanud hilisemat kordustrükki Ṭanṭāwī 1420/2000.

[6]Esmatrükk 'Abd al-Raḥman Ḥasan Ḥabannaka al-Maydānī. *Makā'id al-yahūdīyah 'abara at-tā'rīḫ*, Dimašq: Dār al-Qalam, 1974; olen kasutanud selle teist, 1978. aasta väljaannet; mulle on teada kordustrükid 1982., 1985., 1986. ja 1992. aastast, kuid ilmselt on see ilmunud korduvalt ka viimastel kümnenditel.

leiduv juuditemaatika *Protokollidega*, mille tulemuseks saadakse tänapäeva islamimaailma tüüpiline "teaduslik juudipaljastus". Teose toon ja sisu ilmneb juba sissejuhatusest, kus inimkonna suurimateks vaenlasteks olevate juutide omadusteks nimetatakse kurjust, reetlikkust, kahepalgelisust, pahatahtlikkust, *goy*'de ehk mittejuutide alandamist ja rõhumist, iharust, ülbust, ahnust, rassismi, segaduse külvamist ning kõigi rahvaste vastu intriigide punumist (Ḥabannaka al-Maydānī 1978: 10–20). Käsitlus algab kaugetest aegadest: Jeesuse mõrvaritest heebrealased, eriti aga nende ninamees "juut Paulus", kes moonutanud algselt puhta Jeesuse religiooni (samas: 20–38). Keskne teema on loomulikult prohvet Muḥammadi suhted israeliitidega (samas: 38–154), mis põhineb islami alusallikate analüüsil ning mille vahele on autor lisanud teravaid ründeid. Üks tüüpilisi väiteid näeb välja nii:

> Juudid olid vaenulikud, kadedad ja riuklikud prohvet Muḥammadi suhtes [---], olles ise külalisteks araablaste maadel; ning on ju juudid võtnud vihkava ja pettusliku seisukoha islami suhtes intriigide, valskuse ja kelmustega (samas: 41).

Teose teises pooles käsitletakse Lääntt, mille uskmatutest asukad väärivad Ḥabannaka arvates juutide ülima pahelikkuse ja kahjurlikkuse tõttu isegi veidi kaastunnet:

> Juutide käitumispõhimõtted ükskõik millisel maal, mis nende suhtes on üles näidanud sallivust ja kuhu nemad kokku on jooksnud, on järgmised. Esiti on nemad nõnda kuulekad ja orjalikud, teiseks hakkavad endasse koondama pahelikkust, kolmandaks on kavalad kui rebased, neljandaks hakkavad omandama hundijulmust, lõpuks aga valdavad nad tiigri kiskjakavalust ja väge. Seega ettevaatust, ettevaatust, maailma rahvad, ning valvsust, muslimid — valvsust! (Samas: 211.)

Teiste rahvaste allutamiseks tegelevat "äravalitud" teaduse taha varjudes musta maagiaga: "Juudid on kulgenud läbi oma pika ajaloo, varjates end silmamoondusliku musta teaduse taha, mille neile Saatan on andnud." Sellise musta maagiaga on lahutamatult seotud juudi salaseltsid, mille eesmärk on:

> esiteks maailma rahvaste tülli ajamine, üksteise vastu üles ässitamine, sõdade lõkkele puhumine ning segaduspalangute õhutamine inimeste keskel. Teiseks aga usukogukondade kõlbeline rikkumine ja nende aluskontseptsioonide rikkumine, vastuolude külvamine ning eemalelükkamine Looja teedest, et häviksid nonde usukogukondade jaksakus ja edenemisevõime (samas: 216–217).

Enamik maailma traagilisi ja vana korda lõhkuvaid murrangulisi sündmusi olevat aset leidnud juutide otsesel kaasabil, mille kohta tuuakse näide Inglise revolutsiooni käsitluse sissejuhatusest:

> Kristluse seitsmeteistkümnendamal sajandil korraldasid juudid Inglise revolutsiooni, mille käigus tapeti kuningas Charles I ning likvideeriti kõik kuninga abilised Inglise parlamendis. Juudid saavutasid sellega soovitu ning kõik sai teoks vastavalt salaplaanidele, mis nende pealikud olid varem valmis visandanud (samas: 239).

Põhjalikult käsitletakse juutide juhtivat osa Venemaa bolševistlikus revolutsioonis, millise teema sissejuhatuseks sedastatakse:

> Nõustub ju iga poliitikaga kursis olev inimene, et juutidel oli Venemaal otsustav osa revolutsiooniliikumise kindlustamisel, ning seda juudi kapitalistide üleilmsel toel (samas: 287).

Kuna juudi vandenõud suutsid kukutada kristliku maailma monarhiaid, siis polevat midagi imestada muslimite viimase aja korduvate lüüasaamiste üle juudiriigilt:

> Juutidel on õnnestunud rohkem kui seitsmekümne aasta jooksul, alates üheksateistkümnenda sajandi lõpust kuni Kuuepäevase sõjani, mis peeti nende ja araabia maailma vahel 1967, edendada oma suurt ja tähtsat plaani, mida nad on sepitsenud kõigis maailma maades, seades eesmärgiks oma ülemvõimule allutada kogu maakera (samas: 302).

Salarelvaks olevat aga ideoloogiline õõnestustöö ja manipuleerimine nii, et maailma rahvad ja kogukonnad juudi-sionistliku maailmavõimu ambitsiooni toetama hakkaksid. Keskne olevat selles meedia osa: sionistide pealikud on aru saanud, et ajakirjandus on tähtsaim tänapäevane rahvahulkade kontrollivahend (samas: 330). Kontrollihoobade enda kätte saamiseks tuleb aga korraldada üleilmseid majanduskriise, millest ju ka *Protokollid* selge sõnaga rääkivat:

> Ütlevad ju Siioni targad kümnendas protokollis: "Me peame ära kurnama iga inimese konfliktide, vaenutsemiste, vihatsemiste, sõdade ja näljaga ning katku, puuduse ja vaesuse levitamisega seni, kuni ei leidu enam ainsamatki mittejuuti, kel oleks pääsu meilt materiaalse abi palumisest — see tähendabki meie ülemvõimu" (samas: 351–352).

Seega kujutavat kogu maailmapoliitika ainult juutide lavastatavat pantomiimi, mille eesmärgid on aga *Protokollide* kaudu siiski teada:

> Eesriide taga istuvad juudid sätivad nii idas kui ka läänes poliitilisi jõujooni. Just juudid mahitavad olukordi sõjaliste kokkupõrgete puhkemiseks, kui vähegi nende huvid mängus on [---]. Et saada *goy*'delt kätte poliitilist võimu, tegutsevad nad vahel ka salajuutidena või näitavad end mõne teise religiooni alla kuuluvana, kuid just juudid on maailmapoliitika suunajad (samas: 363).
>
> Me valime rahva seast välja selliseid täideviivaid tegelasi, kellel on kalduvusi orjalikkusele, keda pole välja õpetatud valitsemise kunstis ning kes nõnda saavad vahendiks, mis sellise poliitilise malemänguga teeb äratundmatuks meie osa selles (samas: 392).

Seega olevat juudid inimühiskonnale niisama ohtlikud kui seenstruktuurid, mille mürgist mõju teised organismid kaua aega tajuda ei suuda:

> Juudid on suutelised puistama kogukondade ja rahvaste sekka oma ohtlikku pärmi pettuse ja kavaluse teel, sest rahvad on juutide vastu heasoovlikud, ja seetõttu, et paljud kogukonnad pigistavad silma kinni nende kuritegude suhtes (samas: 364).

Teos tipneb selgitusega juutide kasutatavast mittejuudi ühiskondade hävitamise kolmest peamisest meetodist:

> Juudid suunavad ajalehti avaldama poliitiliselt vaenutsevaid ideid ja vaateid, mis külvavad segadust kõigis riikides, [---] et tekitada karmi vastasseisu. Sellised ideelised kokkupõrked ajavad aga inimesed vaenutsevatesse leeridesse. Juudid võimendavad negatiivseid külgi, mis on ilmnenud rahvaste tavades, sümpaatiates, eluviisides või nende juhtkondades ja juhtimises, ja seda seni, kuni murendatakse rahvuslik ühtsustunne, traditsioonid ja tavad, rikutakse rahvuslik eliit ja kogukondlikkus ning seeläbi nõrgestatakse iga üksiku liikme side ühiskonnaga. Juudid lasevad salamahti, ilma ajakirjandusliku kära ja tähelepanuta, käibele ideid, mis mürgitavad [mittejuutide] kogukondlikku teadmust (samas: 368).

3. JUUTE "PALJASTAVAD" POPULAARTEADUSLIKUD KIRJUTISED

Teaduskäsitlustest veelgi mahukama žanri moodustavad muslimi autorite juute nahutavad populaarteaduslikud kirjutised, mis samuti põhinevad islami kanoonilistel tekstidel, kuid kõnetavad lugejat teadustöödest palju vahetumalt. Sellise žanri üks väljapaistev autor oli Egiptuse kirjanik, luuletaja ja literaat, sealse Muslimite Vennaskonna keskne ideoloog Sayyid Quṭb (1906–1966). Quṭbi iseloomustas varjamatu juudiviha, mis avaldub kõige eredamalt tema koraanikommentaaris *Fī ẓilāl al-Qur'ān* (Koraani varjus),[7] mille põhjal avaldas ta ka teose *Ma'rakatunā ma'a al-yahūd* (Meie võitlus juutidega; edaspidi *Meie võitlus*), mis on üks

[7]Teos ilmus alates 1952. aastast osade kaupa. Esimene tervikväljaanne, kus varem avaldatud osi on toimetatud, on 1961. aastal ilmu-

kuulsamaid islamimaailma juudivastaseid tekste *Protokollide* järel. *Meie võitluse* saamisloo kohta pole palju teada. See avaldati aastail 1951–1953 Muslimite Vennaskonna Kairos ilmunud nädalalehes *ad-Da'wa* osade kaupa. Raamatuna hakati *Meie võitlust* islamimaailmas välja andma 1970. aastatest alates Saudi Araabia vahhabiitide soosimisel ning sageli koos araabiakeelsete *Protokollidega*. Nüüdseks on see teos ilmunud kümnete erinevate tekstiväljaannetena.

Meie võitlus kajastab kõike seda, mida tänapäeva islamimaailm tunneb kartusest, vihast ja alaväärsustundest juutidega seoses. Quṭbile omase emotsionaalsusega käsitletakse juutide osalusel toimunud islami ajaloosündmusi, tehes osutusi koraanile ja sunnale. Teos tipneb kõigile maailma rahvastele vaid häda toova nuhtluse üldise hukkamõistuga:

> Juutide puhul avaldub nende loomulik olek — tänamatus! Loomupärane kitsarinnaline enesearmastus, mis nendes elutseb räige fanatismina, paneb neid tundma, et kõik hea, mis saab osaks teistele, oleks justkui neilt ära võetud. See aga ei võimalda neil tunnetada inimestevahelist sugulust, mis ju kogu inimkonda ühendab. Seepärast elavadki juudid eraldatuses, tundes end elupuust ära lõigatud oksana ja olles haaratud jälkustundest inimeste vastu ning salamisi ihaldades saatusehoopide langemist teistele. Tegelikult saavad juudid aga ise kannatuste osaliseks sellise kurjuse ja vihkamise tõttu. Nõnda siis panevadki juudid inimkonda piinlema, makstes neile kätte kurjuse korratustega, mida nad rahvaste vahel lõkkele puhuvad, ning mahitatavad sõdasid, et nende varjus kasumit teenida. Nad külvavad raugematut vihaseemet ja õhutavad hukutavat turma inimestele, võttes seeläbi rahvaste üle võimust. Kogu selline kurjus tuleneb nendele omasest isekast vihast: "Kadedusest, et õnnistab Allah ilmutusega oma orjadest teda, keda Ta soovib" (Koraan: 2.90[8]) [---].

---

nud Sayyid Quṭb, *Fī ẓilāl al-Qur'ān*. al-Qāhira: Dār ihyā' al-kutub al-'arabīyah [30 köidet]. See on üks mahukamaid koraanikommentaare islami ajaloos üldse; enne ilmumist vaatas selle läbi ametlik riigiislami, s.t Al-Azhari teaduskomitee. Seega vastab selles teoses kõik sunniitlikule dogmale.

[8]"Tühine on see hind, mille eest nad müüsid oma hinged, kui ei uskunud seda, mis Jumal neile läkitas, ja olid kadedad, kuna Jumal la-

> Tänapäeval mahitavad juudid kommunismi. Või toetavad mõnda kahjulikku liitu islami vastu — nemad loovadki ateismiõpetuslikke konstruktsioone islamiga võitlemiseks! [---] On ju ateistliku materialismiõpetuse loojaks juut,[9] nagu on ka juut loomastumise õpetuse taga[10]... Ning perekonna purustamise ja pühade ühiskondlike aluste lahtiühendamise taga on samuti juut.[11] (Quṭb 1997: 29.)

Kirjutis lõpeb rõhutusega, et ka kõige julmemad islami vaenlased pole pahatahtlikkuse poolest võrreldavad juutidega, kes on asunud uuele islamivastasele rünnakule, "toetudes üleilmsele verejanulisusele sionismile, mis peab marksismi kõigest oma eriharuks, [---] ihaldavad ju juudid üle kõige islami religiooni hävinemist" (Quṭb 1997: 34).

Sellist juudivastast populaarteaduslikku trükisõna on väga palju, nii et siin pole võimalik sellest lühiülevaadetki anda ega selle arvukaid allžanregi nimetada. Võtame kas või prohvet Muḥammadi hakkama saamise pahelise juudihõimu Banū Qurayẓaga: 700 alistunud juudi hukkamisest teeb nii mõnigi islamiautor kõlbelise eeskuju tänapäevale (Bāšmīl 1966; Gad 1399/1979). Sellega seoses tuleks nimetada ka Liibüa päritolu islamiäärmuslase Abū Yaḥyā al-Lībī (1963–2012) paarikümneleheküljelist araabiakeelset kirjutist *Qurayẓa wa Amrīkā: murta'a ġadr wa munb'a šarr* (Qurayẓa ja Ameerika: Reetlikkuse taimelava ja kurjuse allikas; al-Lībī 1431/2010),[12] koraanil, sunnal, ajalooallikatel ja keskaegsete islamiteoloogide töödel põhinevat juudivastast rünnakut, kus võrreldakse "kahte suurt pahet — Iisraeli ja seda toetavat Ameerikat" ning mille üks koht kõlab nõnda:

---

seb oma armu osaliseks saada sellel oma sulastest, kellel tahab. Nad koguvad viha viha peale. Tõesti, uskmatuid ootab ees alandav nuhtlus" (tlk Haljand Udam, vt *Koraan*. Tallinn: AS Bit, 2007, lk 21). *Toim.*

[9]Osutus Karl Marxile või tolle kirevale jüngerkonnale.

[10]Arvatavasti viide Sigmund Freudile.

[11]Siin võiks ilmselt nimetada palju juudi õpetlasi. Kõiki neid tekstis mainitud ideoloogiaid tundis Quṭb muslimi kohta üsnagi hästi.

[12]Ingliskeelne tõlge sellest al-Libi 2010.

> On ju Ameerika see, kes on endale kohustuseks võtnud sõjaliselt, moraalselt, rahaliselt, majanduslikult ja poliitiliselt ülal hoida tingimusteta toetuse, katkematu pideme, igavese kokkuleppe, alati avatud abi ning igikestva soosingu läbi oma ilmarändlemise porist kleepuvat hülgpoega Iisraeli riigikest. Kriiskavad ju Ameerika poliitikud ööl ja päeval avalikult suurte hulkade ees, et nende julgeolek on olemuslikult seotud Iisraeli turvalisusega ja et iga rünnak Iisraeli vastu kujutavat kallaletungi nende enda vastu ning et Iisrael on muutunud osaks neist endist ja saanud nende endi lahutamatuks ihuliikmeks. Seega siis ju osaleb nii Ameerika valitsus kui ka selle rahvas kaasneva täieliku vastutusega igas tapakuriteos, rüüstamises, vangistamises, inimröövis, maatasategemises[13], hävitamises, mahapõletamises, vägivaldses ümberasustamises — kõiges selles, mida viivad läbi Palestiinat okupeerivad juudid [---]. Kinnitavad ju Ameerika poliitikud nii tegude kui ka sõnadega seda, et Iisrael — see on Ameerika, ning et Ameerika — see on Iisrael (al-Lībī 1431/2010: 15).

Omaette allžanri saaks selles islamimaailma emotsionaalselt laetud juudivastases pseudoteaduses kokku ka näiteks teostest, milles juute kujundlikult ussidega võrreldakse ja kus raamatute kaanele on üldjuhul paigutatud Taaveti tähe seest välja roomav sigidik. Olgu siinkohal toodud väljavõte teosest *Al-Afāʻī al-yahūd fī maʻāqil al-islām* (Juudi-ussid islami kantsides):

> On ju ajastute algusest alates juutide mahitusel aset leidnud kõik revolutsioonid, mässud ja sõjad [---] — seda ikka eesmärgil, et nemad saaksid ellu viia tooras ja talmudis olevat õpetust, mis ärgitab tegutsema isikute vastu, kes pole juudid, kasutades ära kõiki võimalusi kaugema eesmärgi saavutamiseks — oma kuningriigi pealinnast Jeruusalemmast lähtuvaks maailmavalitsemiseks. Juutide eesmärgiks on *goy*-rahval aadrit lasta ja nad sootumaks põrmustada, et nende üle aineliselt, kultuuriliselt ja vaimselt valitseda (at-Tall 1971: 9).

Samasuguse sõnumiga "ussisõnu" lausub ka sotsialistliku Süüria ilmalik juudikäsitlus *Awlād al-afāʻī: al-yahūdīya al-ǧadī-*

[13]Silmas peetakse Iisraeli relvajõudude levinud kommet Palestiina pommipanijate ja eneseõhkijate kodud buldooseritega maatasa teha.

da — al-qadīma (Usside järelsugu: Juutlus tänapäeval ja ennemuiste), milles antakse ülevaade heebrealaste ajaloost ja religioonist, et selgitada nende tänapäevaseid araablastevastaseid mahhinatsioone. Teose meelsusest annab aimu Süüria eelmise presidendi Ḥāfiẓ al-'Asadi 1988. aastal peetud kõnest võetud sissejuhatav tsitaat:

> On ju päikesepaistestki läbinähtavamad rassistlike sionistide püüdlused, millest arusaamiseks ei lähe teps mitte vaja geniaalsust, vahedat mõistust ega tarmukat peavaevamist — tuleb see ju kõik niigi ilmsiks sionistide endi raamatutest ja nende õpetustest. Ei ihalda nemad mitte Palestiinat või maatükikesi siit-sealt — või vaid mõnda araabia riiki — ega isegi mitte ainult maad Niilusest Eufratini: need [alad] on kõigest vahendiks veel kaugemale jäävate piirkondade üle valitsemiseks — võimu saavutamiseks kogu maailma üle (Qanawātī 2001: 12).

4. ISLAMIVAIMULIKE JUUDITEEMALISED JUTLUSED

Islami peamiseks toimemehhanismiks ja alusinstitutsiooniks on mošeed ning neid juhtivad ja muhameedluse hingehoidu edendavad imaamid. Maailmas on tänapäeval ligikaudu miljon mošeed, mille eesotsas seisvad imaamid peavad reedeti kogukonnale jutlust (*ḫutba*), mis üldjuhul sisaldab islami alustekstidel põhinevat ühiskondlikku või usulis-poliitilist teemaarendust. Igal aastal islamimaailmas peetava umbes 50 miljoni *ḫutba* sagedaseks teemaks on juudid. Enamasti kritiseeritakse sellistes juudiainelistes *ḫutba*'des juute koos teiste uskmatutega või siis vaetakse Iisraeliga seotud teemasid.

Islamimaailma suuremates mošeedes peetavaid reedesi jutlusi kantakse üle meedias ning avaldatakse nii trükis kui ka internetis. Sunniitliku maailma vaieldamatu liidri Saudi Araabia juhtivate imaamide reedesed jutlusetekstid on kogutud internetiarhiivi.[14] Selle veebilehe enda sõnul on nende eesmärgiks anda jutlusi

[14] Vt www.alminbar.net.

ettevalmistavatele imaamidele stiililisi ja sisulisi juhiseid. Arhiivi u 8500 *ḫutba*'st siunavad sajad otseselt juute ning neid jutlusi on pidanud juhtivad imaamid islamimaailma kesksetes mošeedes, näiteks Meka peamošees sealne imaam 'Abd ar-Raḥman as-Sudaīs 2002. aasta aprillis (as-Sudaīs 1423 [2002]) või Mediinas asuva Qubba mošee imaam 'Abd al-'Azīz al-Qārī' 1989. aasta veebruaris, kelle sõnavõtu pealkiri oli "Juutide osa kõlbluse hävingus" (al-Qārī' 1989).

Üheks jutluses sageli esinevaks motiiviks on juutide muutmine Allahi poolt ahvide järelsooks, sellesse põimitakse ka sigu kui kristlasi iseloomustavat sümbolit. Näiteks Saudi Araabia auväärne islamiõpetlane Muṣṭafa ibn Sayyid Aytim nimetas oma jutluses Meka peamošees juute "ahvide järeltulijateks", ilmse viitega koraanikohtadele 2.65 ja 5.60[15]:

> Vaadake, oo muslimid, islamikogukonna seisundit praegu, mil see on väljunud islamiõpetlaste kätte näidatud teelt: islamikogukond on teinud oma staarideks ahvide ja sigade järeltulijad, jõu- ja mõjuagentideks on saanud nende ahvide ja sigade sabarakud. Vaadake vaid, kuidas on antud neile vaba voli ja kuidas levib kurjus ning lükatakse tagasi siivast ning süüdistatakse islami religiooni ja sellest kinni pidavat rahvast, sõditakse islami sees islami vastu islami nimel; kuidas hävivad Allahi seadused, kuidas juudid, kristlased ja silmakirjatsejad islamikogukonna keha seest tühjaks järavad, seejärel ründavad islamit meedia purustava ratsarünnakuga, kasutades surmatoovat üleilmastumist relvana. Tõepoolest — pole muud võimalust ega jõudu peale Allahi rüppe tagasipöördumise (Aytim *s.a.*).

[15] Vastavad kirjakohad on järgmised: "Teie kindlasti tundsite neid endi hulgast, kes rikkusid laupäeva pidamise tava. Neid karistades käskisime: "Olge nagu jälgid ahvid!""; "Ütle: "Kas ma ehk peaksin teile jutustama nendest, keda ootab Jumala juures kõige hullem; nendest, keda Jumal on ära neednud, kes on sattunud tema viha alla, kelle ta on moondanud pärdikuteks ja sigadeks ning Ṭāghūti kummardajateks? Just nendele on valmis pandud kõige koledam koht, sest nad on õigelt teelt ära eksinud"" (tlk Haljand Udam; *Koraan*, lk 19, 67). *Toim.*

Saudi Araabia vaimulike suhtumise juutidesse võib kokku võtta sealse keskse salafismiideoloogi ja auväärse jutlustaja Muḥammad bin Sāliḥ al-Munaǧǧidi (snd 1960) ad-Damāmi linna keskmošees peetud pika jutluse alguses sätestatuga: "Juudid on roojased ja saatanlikud jõle-sigitised" (al-Munaǧǧid *s.a.*).

Sellised vihajutlused ja juudiründed pole "üksikute radikaalsete" imaamide väljendusviis, vaid juudivastasus on islami institutsionaalne nägu ja selle olemus. Seejuures ei rünnata mitte niivõrd tänapäeva Iisraeli, vaid juute üldiselt, osutades sageli prohvet Muḥammadi aegadele. Tähelepanuväärne on ka asjaolu, et sellised jutlused on riiklikul heakskiidul internetti üles laaditud islamimaailma imaamidele õppimiseks ja need jõuavad otseülekannetena sadade tuhandete, kui mitte miljonite kuulajateni.

Just juuditeema puhul tuleb ühtlasi esile islamimaailma suutlikkus vajaduse korral, eriti Läänega läbi käies ja sealt midagi saada lootes, ka oma väliselt rahumeelset palet näidata, nagu seda ilmestavad oma kodumaal vihajutlustega, kuid Läänes "rahudialoogi pidavatena" esinevad islamivaimulikud. Meka Suurmošee peaimaam, Meka Ülikooli professor, Saudi Araabia juhtiv teoloog, sealsete auväärt nõukogude eesistuja ja liige ʻAbd ar-Raḥman as-Sudaīs (snd 1960) kuulutas islamimaailma tähtsaimas usukeskuses Meka suurmošees jutlust pidades:

> Lugege ajalugu ja saate teada, et juudid on prohvetite mõrvajad, Allahi saadikute valetajaks pidajad, islami kutsungi vihavaenlased, silmapiiril heiastuvad ebardid, inimkonna rüvedus, kelle Allah on oma vihas ära neednud, nad ahvideks ja sigadeks moondanud ning saatana kummardajateks teinud (as-Sudaīs 1423 [2002]).

Läände suunatud mainekujunduskampaania abil on aga saudid teinud sellesama as-Sudaīsi kultuuride dialoogi esindajaks ja islamiäärmusluse vastu võitlejaks. Ta on korduvalt viibinud Läänes "islamirahu" missioonidel: 2004. aastal külastas ta meediakära saatel Suurbritanniat, jutlustas seal islami rahumeelsusest, andis Londoni islamikeskusele üle 10 miljoni naela suuruse annetuse, viis läbi palvuse Ida-Londoni mošees, mida külastasid

ka Briti rassivõrdsuse minister Fiona Mactaggart ja Suurbritannia ülemrabi Jonathan Sacks ning millest telesilla kaudu võttis osa ka prints Charles (Butt 2009; *Sudais*... 2004); as-Sudaīs on Dubai võimude poolt islami propageerimise eest antava tunnustuse "Aasta islamipersoon" 2005. aasta laureaat.[16]

Kui islamimaailma imaamid võivad oma iidseid vaenlasi juute jutlustes julgelt kritiseerida — tõsi küll, mitte kõikjal nii värvikalt ja vabalt, nagu ilmnes ülalpool Saudi Araabia puhul —, siis Läänes asuvad islamijutlustajad peavad laveerima ning juutide asemel rünnatakse üldjuhul sionismi. Näiteks Põhja-Carolinas elav imaam kuulutas 2014. aastal oma jutluses sionismi "rassistlikuks, sõjakaks ja ebamoraalseks Ameerika-, toora- ja talmudivastaseks antisemiitlikuks ideoloogiaks" (Charlotte... 2014). Mõned jälle piirduvad koraanis ja sunnas leiduvate rünnete tsiteerimisega, nagu tegi seda oma reedeses jutluses 2017. aastal üks teine Põhja-Carolina imaam (Friday... 2017), sest kes söandaks islami alustekstide tsiteerimist usuvabaduse lipulaevas Ameerikas keelata. Leidub aga imaame, kes ei kohku tagasi otsestest rünnetest juutide pihta, neid "Allahi vaenlasteks" manades (Islamic... 2017). Sagedased on ka ründed Euroopas asuvate imaamide jutlustes, kus islami alustekstidele tuginedes nimetatakse juute näiteks pärdiklasteks; tüüpiline jutlus Taanis asuva imaami näitel on sõnumiga, et Palestiinat ei tohi loovutada ahvide ja sigade järeltulijatele (Denmark... 2014).

5. ISLAMIMAAILMA MEEDIA, KOOLIÕPIKUD JA AVALIK ARVAMUS JUUTIDEST

Kuna islami alustekstid pakatavad vihast juutide vastu, šariaat peab neid teise sordi inimesteks, pahakspanu levib ka vaimulike jutluste kaudu, islamimaailma ülikoolide väärikad profes-

[16]Selle Araabia Ühendemiraatide korraldatava ürituse araabiakeelselt kodulehelt www.sheikhmohammed.ae nähtub, et peale tema on sellise auhinna, millega kaasneb sadade tuhandete eurode suurune preemia, saanud näiteks 1999. aastal Egiptuse Muslimite Vennaskonna vaimne isa Yūsuf al-Qaraḍāwī.

sorid ründavad nii iidseid kui ka tänapäevaseid israeliite oma teadustöödes ning raamatulettidel leidub arvukalt antisemiitlikke populaarteaduslikke käsitlusi, on juudivastasus ka tänapäeva islamimaailma meedia üheks iseloomulikuks jooneks, mis esitab seda kõigile arusaadavas meelelahutuslikus ajaviiteformaadis. Pole haruldane, et televisiooni või raadiosse esinema kutsutud ühiskonna- ja usutegelased, poliitikud, seltskonna- ja filmitähed esinevad juudivaenulike seisukohtadega. Lausungiga "Mulle on suur au õhutada viha juutide vastu" algas ühe Jordaania parlamendisaadiku sõnavõtt kohalikus televisioonis (Jordan... 2014); "Araabia kevad oli sionistlik vandenõu," teatas Jeemeni endine president 'Alī 'Abdullah Saleh teleusutluses (Former... 2014). Viiteid sellistele arvamusavaldustele võiks esitada lõputult: ainuüksi araabia riikide suuremate telekanalite rõhutatult juudivastaseid ründeid on viimasel kümnendil registreeritud üle kuue tuhande,[17] peamistes ajalehtedes ilmunud juudivastaseid kirjutisi võiks ehk rehkendada samas suurusjärgus.

5.1. Juudivastasus araabia maade telesarjades ja lastesaadetes

Islamimaailma filmikunstis leidub nii juudivastaseid filme kui ka paljuosalisi seriaale. Üldjuhul ei tehta nendes vahet juutidel, sionistidel ja iisraellastel — kõik nad moodustavad paheliku juutluse eri küljed; enamasti on linateoste sisu seotud otseselt *Protokollidega* ja kaudselt ka islami alustekstidega. Tavaliselt näidatakse selliseid "juudiseriaale" muslimite kõige pühamal ajal ramadaa-

[17]Tuhandeid tänapäevaseid islamimaade dokumenteeritud juuditeemalisi avaldusi leiab Middle East Media Research Institute'i (MEMRI) kodulehelt www.memri.org. MEMRI on Iisraeli huvide eest seisev islamimaailma meediat jälgiv ja analüüsiv instituut, mis on kogunud, arhiveerinud ja ingliskeelsete tõlgetega varustanud kümneid tuhandeid islamimaailma meedias aset leidnud avalikke rünnakuid juutide, kristlaste ning üldse kõige mitteislamliku vastu. MEMRI juudirünnete osa vt www.memri.org/tv/subjects/antisemitism-documentation-project.

ni kuul õhtuti pärast päevase paastu lõppu, kui perekonniti kodus televiisori ees aega veedetakse.[18]

Kurikuulsaim selline "juudiseriaal" on ülearaabialise televisioonihiiglase ART toodetud, Egiptuse filmitähtedega peaosades ja 2002. aasta ramadaani ajal araabia riikide telekanalites esilinastunud 41-osaline *Fāris bilā ǧawād* (Ratsuta ratsanik). See on poolajalooline seebiooper Egiptuse 20. sajandi alguse oludest, läbivaks teemaks kohaliku juudikogukonna mahhinatsioonid araablaste vastu, korduvalt tsiteeritakse ka *Protokolle*. Egiptuse võimud kiitsid seriaali näitamise ametlikult heaks, linateos sai suure menu osaliseks ja sellest on kujunenud üks populaarsemaid sarifilme üldse araabia riikides.[19]

Omad "juudiseriaalid" on ka teistel filmikunsti arendavatel araabia riikidel. Süürias valmis 2003. aastal riiklikul toel ja peamiste kohalike filmitähtede osavõtul 29-osaline *aš-Šatat* (Diasporaa), selles "poliitilises draamas" käsitletakse sionistliku liikumise sündi ja arengut aastail 1812–1948. Seegi seriaal põhineb suuresti *Protokollidel*, "paljastades" juutluse kuritegusid ajaloos. Nagu ülearaabialine päevaleht *Al-Hayat* tunnustavalt märgib, ei tehta selles vahet judaismil ja sionismil (Musalsal... 2003). Tulemus osutus niivõrd rõlgeks, et isegi Liibanonis tegutsev islamiäärmusliku Hezbollah' satelliitkanal Al-Manār pidi rahvusvahelise surve tõttu pärast 18. osa seriaali näitamise katkestama ning ka Jordaania erakanal Al-Mamnu'a vandus pärast 22. osa ekraanile toomist USA keelavale survele alla.[20]

Juudivihal on kindel koht ka araabia maailma lastesaadetes: kahe-kolmeaastasi lapsi mõjutatakse eriti palestiinlaste telekana-

---

[18]Üks väheseid käsitlusi ramadaaniaegsetest juudivastastest seebiooperitest on Wasserman *s.a.*

[19]Kõik selle osad on Youtube'is vaadatavad; valitud kohti vt Decade-Old... 2012.

[20]Vt sellest ülevaadet: Musalsal... 2003. Eksitav on ingliskeelne Vikipeedia artikkel, kus väidetakse, et seda linateost Süürias ei näidatud, vt en.wikipedia.org/wiki/Ash-Shatat. Seriaali esimesed 20 osa on vaadatavad internetis, samuti ingliskeelsete subtiitritega 1. osa. Mainitud Jordaania kanali sulgemisest USA survel vt Ṣanā'h al-karāhiyyah, www.terrorism-info.org.il/ar/19624.

lites, nagu HamasTV ja Al-AqsaTV, juba aastakümneid. Mis saaks lapse psüühikale paremini mõjuda kui Kaisukaru Teddy, Mesilase Maia jt araabia maade olustikule kohandatud lasteiidolite üleskutsed ohverdada ennast islami suurimate vaenlaste juutide tapmise nimel![21] Mis rahuprotsessist saab üldse rääkida, kui täiskasvanud araablased õhutavad oma väikesi lapsi juute pussitama: tüüpiliseks näiteks on Palestiina noorteorganisatsiooni poolt ühismeedias levitatav video, milles umbes kolmeaastane tüdruk küsimusele "Mida sa ütled Palestiina noortele Läänekaldal juutidega seoses" kostab vastuseks: "Torka noaga läbi: torka, torka, torka!" (Stabbing... 2015).

Juudivastaste kirjutiste eri žanrite, avalduste, tele- ja raadioesinemiste pealkirjadega võiks jätkata lõputult, kuid nad ei lisa midagi sisuliselt uut islami kanoonilistele tekstidele ja *Protokollidele*. Antisemiitliku materjali niivõrd suur hulk meedias ongi aga põhjuseks, miks osas araabia riikides, nagu Egiptus, Jordaania, Liibanon, oli 2001. aastal 95–97% elanikest ja ka u 70–80% islamimaailma suuremate riikide inimestest juutide suhtes rõhutatult vaenulikud (Unfavorable... 2008: 10).

5.2. Kooliõpikud

2006. aastal Ameerika Ühendriikides avaldatud uurimus *Saudi Araabia sallimatuse õppekava* (Saudi Arabia's... 2006) tekitas sealses avalikkuses skandaali: liitlane Saudi Araabia õhutab ameeriklastevastast viha lausa koolilaste hulgas! Uurimusest selgus, et tüüpilisteks rünneteks saudide kooliõpikus on lausungid "Juudid ja kristlased on uskujate vihavaenlased, kes muslimite olemasoluga kohe mitte kuidagi ei lepi" või "Islamikogukonna kokkupõrked juutide ja kristlastega on toimunud läbi ajaloo ja kestavad Allahi tahtel aegade lõpuni" (samas: 25). Kuigi

[21] Kuigi enamik selliseid videoid on kaebuste tõttu Youtube'ist eemaldatud, leidub seal neid veel kümneid. Juudivastastest lastesaadetest lähemalt vt The Palestinian... 2012; äärmusluse õhutamise kohta Palestiina laste hulgas leiab rikkalikult materjali veebilehelt Promoting *s.a.*

ameeriklased on sellise vihamaterjali üle jõuetult protestinud juba 2002. aastast peale ja šeigid on andnud lõputuid lubadusi olukorraga tegelda, pole Saudi Araabia kooliprogrammis sisuliselt midagi muutunud ning lastele juudivastasuse sisendamine kestab. See ilmneb 2008. aasta uurimusest, kus esitatakse tüüpiline näide sealsest keskkooliõpikust:

> Kindlaks tõenduseks *Protokollide* tõepärasusest ja juutide rahvusvahelistest plaanidest on asjaolu, et kirjeldatud sepitsused, mahhinatsioonid ja vandenõud on ju ellu viidud. Kes tahes loeks 19. sajandil ilmavalgust näinud *Protokolle*, tema mõistab ju sedamaid, kui palju kõigest seal räägitust on tänapäeval täide läinud! (*2008 update*... 2008: 5.)

Ka 2012. aastal tõdeti Ameerika Ühendriikide ajakirjanduses, et Saudi Araabia kooliõpikutes leiduvad sellised lausungid nagu "Pärdikud — need on juutidest sabati rahvas, põrsad aga on kristlastest Jeesuse õhtusöömakaaslased" (Saudi Arabian... *s.a.*). Viis aastat hiljem ei olnud selles midagi muutunud, sest isegi islamistide lõa otsas olevad inimõiguslased olid sunnitud tunnistama Saudi Araabia kooliprogrammi võõraviha, nagu seda Human Rights Watch oma üllitises tõdeb:

> Saudi Araabia kooliprogramm sisaldab vaenavat ja vihaõhutavat keelekasutust selliste religioonide ja islami traditsioonide suhtes, mis ei sobi selle [s.t Saudi Araabia] käsitlusega sunniitlikust islamist. [---] tekstid ründavad sufi ja šiiidi usupraktikat ning märgistavad juute ja kristlasi "uskmatuteks", kellega muslimid end siduma ei peaks (Saudi Arabia... 2017).

Sellised "kasvatusteaduslikud seisukohad" pole levinud mitte ainult tõsiusklikes Saudi Araabiaga sarnanevais vahhabiitliksalafiitlikes riikides Araabia poolsaarel ning Pakistanis ja Sudaanis, sest ka ilmalikumates islamimaailma piirkondades sisendatakse rahvale juudivastasust juba koolipingist alates. Võiks ju arvata, et poolilmaliku riigikorraldusega paljurahvuselistes ja

mitmekultuurilistes riikides, nagu Süüria ja Egiptus, peaks kooliprogramm väljendama usulist eripalgelisust, sisaldavad ka sealsed õpikud arvukalt ründeid peale Iisraeli ja sionistide ka otseselt juutide kui olemuselt paheliste olendite vastu (Groiss 2004: 80–95), nagu üks tüüpiline lausung Egiptuse õpikus kõlab:

> Juutidel puudub lojaalsus ja kohusetunne neid kodumaana kohtlevate riikide vastu — juudi elu põhineb petmisel ja reeturlikkusel. Minevikus elanud juudid olid samasugused kui tänapäeval ja ka tulevikus elavad juudid. Tuleb tundma õppida nende loomulaadi, et hankida endale kõikvõimalikke tõrjevahendeid nende vastu (samas: 95).

5.3. Avaliku arvamuse võrdlus ühe araabia ja ühe juudi terroristi näitel

Islami seisukohast mõõdukaks peetud Jordaanias avas kapral Aḥmad ad-Daqāmsah (snd 1968) 13. märtsil 1997. aastal Iisraeli-Jordaania vabatsoonis automaatrelvast tule ekskursioonil viibivate Iisraeli 13–14-aastaste koolitüdrukute pihta, mõrvates neist seitse ja haavates kümneid. Tapatöö põhjuseks oli tavaline islamiülimuslik solvumistunne, et palvekorra ajal uskmatud lärmasid ja naersid. Suuremast hukkunute arvust päästis tõrkuma hakanud relv ja kaasteenistujatest Jordaania sõdurite vahelesegamine. Ad-Daqāmsahi karistati riigis kehtiva kõrgeima karistusmäära järgi eluaegse vangistusega. Jordaania kuningas mõistis veretöö kohe hukka, esines Iisraelis avaliku vabandusega ja langes tapetud tüdrukute vanemate ette kahetsedes põlvili, mida hindasid kõrgelt nii Jordaania poliitiline eliit kui ka juudiriigi avalikkus.[22]

1994. aastal alanud Iisraeli-Araabia rahuprotsessi lõpliku ummikusse jooksmise järel 2000. aastal hakkasid aga ad-Daqāmsahi

[22]Vt selle sündmuse kohta Schmemann 1997, samuti: Island of Peace massacre. — Wikipedia, en.wikipedia.org/wiki/Island_of_Peace_massacre.

rahvuskangelaseks pidama peale Jordaania lihtrahva ka sealsed ministrid ja rahvasaadikud. Tal diagnoositi "psüühikahäire" ja vähendati eluaegset vangistust 20 aastani, peagi aga tekkis suur ühiskondlik surve tema priiks laskmiseks. Jordaania justiitsminister Hussayn al-Maǧālī ülistas 2011. aasta veebruaris oma sõnavõtus ad-Daqāmsahi kui rahvuskangelast ja nõudis tema vangist vabastamist, mida 120 parlamendiliikmest toetas 110; sedasama proovisid rahvasaadikud läbi suruda ka 2014. aastal (Wazīr urdunī... 2011; Jordanian... 2014). Samasugused muutused toimusid ka n-ö rohujuuretasandil: ad-Daqāmsahi kodu sai muslimite palverännukohaks, tema ema aga kuulutas Al Jazeera's: "Ma olen uhke oma poja üle ja hoian vapralt pea püsti: ta sooritas kangelasteo, mis oli Allahile meele järele"; kuritöö ajal kapralit takistanud sõdurid on nüüd aga asunud tema tapatööd toetama (Wazīr 'adal... 2011).

Ad-Daqāmsahi vabanemine 20-aastase karistusaja täitumise järel 2017. aastal kutsus Jordaanias esile aktiivse arutelu selle üle, kas ta on mõrvar või sangar. Sellises vaimses jõukatsumises jäid selgeks võitjaks viimase seisukoha toetajad: Jordaania parlamendiliikmed kuulutasidki ta lõpuks rahvuskangelaseks (Jordanian... 2017), riigitelevisioon edastas tema piduliku vastuvõtu kodukohas (Šāhid... 2017), Hamasi ja mitme islamiriigi meedia juubeldas (Ḥamās... 2017). Iseloomulik on Iraani riigimeedia araabiakeelne uudis pealkirjaga "ad-Daqāmsah: meie pilgu eest varjunud vägilane", milles tema käitumist põhjendati vihahooga islami solvamise pärast ning rõhutati, et Iisraeli samasugused teod jäävad vaat et alati vähimagi hukkamõistuta (Ad-Daqāmsah... 2017). Ka mitmed läänes elavad muslimi ühiskonnategelased peavad teda kangelaseks (Abdel-Bari... 2017). Vangis olles rõhutas ad-Daqāmsahi ise korduvalt oma teo õigsust ja vabanedes kuulutas: "Inimsaastast tulebki vabaneda" (Former... 2017).

Ka Iisraeli juudid on muslimite vastu toime pannud julmuselt sarnaseid veretöid. 1994. aastal mõrvas juudi arst Baruch Goldstein (1956–1994) Iisraeli poolt 1967. aastal okupeeritud territooriumil Hebronis asuvas juutide ja muslimite ühiselt kasutatavas Aabrahami hauakohaks peetavas Me'arat ha-Maḫpela pühakojas muhameedlaste palvekorra ajal automaaditulega 29 palve-

tajat, enne kui rahvas ta enda tappis. Rünnaku otseseks põhjuseks olid Goldsteini üleelamised eelnevatel kuudel, mil ta pidi ravima palestiinlaste rünnaku ohvriks langenud juute, kellest mitu, sh üks tema lähedane sõber, ta hoole all siiski surid.[23]

Goldsteinist sai kangelane paljudele juutidele, kes tema hauakohta hakkasid pühaks pidama. Ja mitte ainult: tema teo kiitsid heaks mitu rabi ning tänapäevani leidub juudi tõsiuskseid ja õpetlasi, kes teda oma lastele eeskujuks toovad ning tema surmapäeval "saavutust" tähistavad (Haberman 1994). Oli ka juudi organisatsioone, kes seda massimõrva hukkamõistmise asemel pigem toetasid (Cromer 2001: 46–51; Rayner 1998: 89–92). Veelgi enam: Goldsteini innukad poolehoidjad asunikest rabidega eesotsas andsid välja teda ülistava mälestuskogumiku;[24] ka tema hauakivil leidub tekst: "Andis oma elu iisraeli rahva ja maa ning Toora eest / puhaste käte ja siira südamega."[25]

Iisraeli avalikku arvamust eristab aga Jordaaniast ja islamimaailmast asjaolu, et mitte ükski Knesseti ega valitsuse liige ei toetanud Goldsteini, vaid tema teo mõistsid hukka kõik juudiriigi poliitikud, samuti see, et sealses poliitilises kultuuris ja veel vähem valitsuses pole selliseid terroriaktsioone võimalik kuidagi heaks kiita. Veelgi enam: Iisraeli võimud on teinud kõik mis võimalik massimõrvari pühaduse hävitamiseks, konfiskeerides teda kiitvaid trükimaterjale ja purustades tema hauale rajatud pühamu (Greenberg 1999; Sprinzak 1999; Karsh, Kumaraswamy 2003: 157).

---

[23]Sellest sündmusest ja Goldsteini mõista püüdvatest järelkajadest vt Hedges, Greenberg 1994. Pigem palestiinlaste vaatenurgast lähtub käsitlus The Ibrahimi… 2014. Erapooletu analüüs leidub teoses Juergensmeyer 2017: 61–67. Iisraeli uurimiskomisjoni üksikasjalikku ja samuti erapooletut aruannet, mis peale tapatöö analüüsi kirjeldab põhjalikult ka pühakoja kasutamist nii juutide kui muslimite poolt, vt Commission… 1994.

[24]Sellest kogumikust ja selle koostajatest vt Sprinzak 1999: 258–265.

[25]Vt commons.wikimedia.org/wiki/File:Baruch_Goldstein_tomb.jpg.

5.4. Läänes elavate muslimite juudivastasus

Juudiviha on kiiresti levimas ka Läänes elavate muslimite, eriti noorte hulgas (Gerstenfeld 2013; Meotti 2017a). Näiteks skandeerisid muslimid Skandinaavia "islamipealinnas" Malmös pärast üht reedest mošeejutlust 8. detsembril 2017. aastal: "Ḫaybari juudid — Muḥammad tuleb!" (Demonstration... 2017), ilmse viitega juutide hävitamisele Ḫaybari oaasis 628. aastal, mida islami alusallikates põhjalikult ja uhkusega kirjeldatakse. Malmös korraldasid muslimid 2012. aastal umbes 60 antisemiitlikku rünnakut (Neuding 2012). Nüüd on nende arv ilmselt palju suurem, rootslased aga arvasid probleemi lahendavat juudi lasteaedadele kuulikindlate klaaside paigutamisega (Neuding 2017); naaberriigis Taanis kutsub Kopenhaageni imaam üles juute hävitama (Copenhagen... 2017) ning Skandinaavias üldiselt toimib vasakintellektuaalidest ateistide ja muslimite "püha liit" Iisraeli vastu (Meotti 2017b).

Muslimite juudivastasuse lugusid on rääkida igast Lääne-Euroopa suurlinnast, kus elab suurem islamikogukond. Euroopa Liidu rahastatava vähemusõiguste eestvõitleja European Union Agency for Fundamental Rightsi uurimus antisemitismist aastail 2006–2016 aga vaikib islami/muslimite osast, esitades juudivastasust peaaegu täielikult parempoolsuse süüna (Antisemitism... 2017). Prantsuse liberaalse mõttekoja Poliitiliste Uuenduste Fond (The Foundation for Political Innovation; Fondapol) uuringus sama ajajärgu kohta Prantsusmaal peetakse aga antisemitismi esindajaiks põhiliselt muslimeid, kelle hulgas ületab juutide suhtes negatiivsete vaadete levik kolm-neli korda riiklikku keskmist (Reynié 2014: 6–7 jm).

Euroopa umbes 1,5 miljonist juudist elab suurem osa Prantsusmaal, Ühendkuningriigis, Saksamaal, Itaalias, Belgias, Hollandis, Hispaanias ja Rootsis — riikides, kus hoogsas tempos suureneb muslimite osakaal rahvastikus ning tugevneb nende ühiskondlik eneseteadvus, samuti taasavastavad nad seal innukalt oma religioosseid alusväärtusi. Juudivastaste vihakuritegude arv on Euroopas kiiresti kasvanud just viimasel kümnendil. Murdepunkti kättejõudmisest võib rääkida 2015. aastal alanud muslimite ula-

tusliku sisserändelaine puhul: isegi poliitkorrektsusesse takerdunud Saksa luure pidi esinema hoiatusega uute saabujatega seoses kontrollimatu juudiviha lahvatamise eest (Weinthal 2015). Olukorra tõsidust tunnistavad koguni vasakpoolsed väljaanded, mispeale poliitikud on hakanud juute manitsema, et nad avalikkuses hoiduksid end juudina näitamast! (Prager 2017.) Tegelik olukord on praeguseks selline, et mõnda Euroopa arvukatesse islamigetodesse eksinud *kippa*'d kandev juut võib õnne tänada, kui pääseb vaid sõimu ja pealesülitamisega. See on toonud kaasa üha hoogustuva juutide väljarände: viimase kümne aasta jooksul on ainüüksi Prantsusmaalt lahkunud ligemale viiendik sealsetest juutidest (Meotti 2017a).

6. MEIL ON LOOTUST: MUUTUSED IGIKESTVAS VAENUS?

Kas islamimaailmas siis tõepoolest mitte midagi juutide kohta head ei räägita, kas pole lootusekübetki kui mitte kahe vaenlase leppimiseks, siis vähemalt mingeid märke veidi parema suhtumise kujunemisest? Sellisele retoorilisele küsimusele võib veendunult vastata: positiivseid märke ilmub palju ja mitmel tasandil, nii meedias kui ka islami õpetlaste hulgas. Mis aga peamine: alanud on lausa riikidevaheline äraleppimine ning rääkida saab ka toimuma hakanud murrangust vähemalt ühes žanris — ilukirjanduses.

6.1. Muutused usulis-poliitilisel tasandil

On märke, et juutide vaenamisest hakkavad vähemalt mõned islami õpetlased ise väsima või vähemalt ei näe nad enam kõike iidse vaenu seisukohast. Viimastel aastatel võib üha rohkem leida muhameedlike vaimurite sõnavõtte, mis islamimaailmas levivat antisemiitlikkust ründavad. Näiteks Iraagi islamijutlustaja Salām al-'Askarī kuulutab, et juudid on pälvinud kõikjal üldise lugupidamise, seevastu islamist mõeldakse kogu maailmas nii halvasti, et kui esitataks küsimus "Mis juhtuks, kui muslimid maamunalt minema pühitaks?", siis vastataks: enam poleks pommipanekuid,

rüüstamist ega inimrööve (Iraqi… 2017). Kuigi sellised seisukohad jäävad juute vaenava üldise sõnalaviini alla ja ehk ei peaksk neid siinkohal rõhutama, kohtab samalaadseid, kuigi tagasihoidlikumas formuleeringus arvamusavaldusi ka araabia ajakirjandushiidude lehekülgedel. Näiteks kurdeti *aš-Šarq al-Aswaṭ*'is mõne aasta eest, et juutide islamimaailmast väljaajamise asemel pidanuks neid islami tsivilisatsiooni hüvanguks hoopis ära kasutama (Saudi… 2018).

Sellistest väljaütlemistest ei saa veel välja lugeda islami õpetlaste ega islamimaailma poliitiliste juhtide meeli haaranud uutmistuhinat juudiküsimuses, sest kõik selle nullivad juhtivad islami vaimulikud. Ma ei tea küll ametlikku vastukaja ülaltoodud kahele näitele, kuid kui Prantsusmaa vaimuinimesed taunisid muslimite juudiviha ja nõudsid islami religioossetest tekstidest vastavate kohtade eemaldamist, kuulutas Kairos asuv islamimaailma vaimne keskus Al-Azhari Ülikool: "Pühakirja suhtes kummaliste, perverssete ja vastuvõetamatute avaldustega esinejad mingu põrgu!" (Svirsky 2018.)

Mida ei suuda vaimuinimesed, sellega võivad hakkama saada poliitikud. Rääkida võib ehk koguni suurest läbimurdest juudiküsimuses, ning selle rahupuu seeme külvati vist 2017. aasta mais Donald Trumpi kohtumisel Saudi kuningakojaga. Ja selle viljadki on juba selgesti näha: kui eelneva poole sajandi jooksul suutsid vaid Egiptus (1979) ja Jordaania (1994) luua diplomaatilised suhted Iisraeliga ning paar riiki (Maroko ja Mauretaania) on kuluaarides käitunud lugupidavate partneritena ametlikke suhteid Iisraeliga sisse seadmata, siis 2020. aastat võib nimetada murranguliseks: juudiriigiga on ühtäkki ära leppinud Araabia Ühendemiraadid, seejärel Bahrein ja nüüd Sudaan. Mis aga veelgi tähtsam: nimetatud "vahhabiitlike kutsikate isand" Saudi Araabia paistab liikuvat Iisraeli tunnustamise poole, mis tähendaks paradigmaatilist murrangut kogu sunniitliku islamimaailma jaoks.

Loomulikult tuleb sellise arengu üle rõõmustamisega ettevaatlik olla, sest see ei tähenda araabia maade poliitilise juhtkonna äkitselt tärganud juudilembust, vaid selle taga on vajadus leida poliitilist vastukaalu Iraanile. Ka võib 2017. aastal Saudi Araabiast alanud uutmine kujuneda kõigest uue valitse-

ja Muḥammad bin Salmāni mainekujunduslikuks näitemänguks. Kuni islami alustekstid on Saudi Araabia vaimseks vundamendiks, seni ei jää ka juudiviha ja kogu uskmatutevastane vimm mitte ainult saudide, vaid ka nende naftarahast suuresti sõltuva 1,7 miljardi muslimi veendumuseks. Silmas tuleb pidada ka võimalust, et Joe Bideni saamise järel USA presidendiks pööratakse kõik Donald Trumpi saavutatu kiiresti pea peale ning uue hoo saab palestiinlaste turgutamine. Bideni asepresidendikandidaat Kamala Harris on jõudnud juba kuulutada abi taastamisest palestiinlastele (Levine 2020).

6.2. Araabia ilukirjandus ja dokumentalistika

Siiski on üks vaimuvaldkond islamimaailmas, kus juudiküsimuse puhul saab tõepoolest rääkida vaikselt alanud, kuid järjepidevast kulgemisest vastuvoolu: tänapäeva araabiakeelne ilukirjandus.

Juudikäsitus oli selleski algul põhiliselt vaenulik, kuigi Iisraeli riigi rajamiseni leidus ka sõbralikku suhtumist. Esimese suuna näiteks on Liibanoni lühijutu alusepanija, araabia ortodoksi kristlase ja "palestiina rahvuslase" ning varjamatu antisemiidi Ḫalīl Baydase (1874–1949, Palestiina päritolu Ameerika kirjandusteadlase ja poliitilise aktivisti Edward Saidi (1935–2003) isa nõbu) looming. Baydase 1921. aastal ilmunud teose *Al-Wāriṯ* (Pärija) peategelane muutus äsja tärganud Levandi ilukirjanduses aastakümneteks pahelise juudi võrdkujuks. *Pärija* sisuks on Süüria noormehe läbikäimine Egiptuse juuditarist tantsijannaga, kelle kuvandis ilmnevad kõik juutidele omistatavad pahed, nagu häbitus, rahaahnus, kavalus ja julmus, ning ühtlasi peaaegu ülemaine naiselik ilu, mis kõik vastandub araablase kui üdini ausa ja igas mõttes süütu healase kuvandile.

Sellised uusi Shylockeid sünnitavad väekad võrdpildid pole suutnud aga enda alla matta teist, juuti inimesena kujutavat suunda. Lugegem kas või Naguib Mahfuzi (1911–2006) 1947. aastal ilmunud romaani *Zuqqāq al-Midaq* (Midaqi tänav), kus kirjeldatakse 1930.–1940. aastate Kairo eluolu ning milles just kohalik islami usku tühine ja rahaahne naispeategelane Ḥamīda imetleb juuditaride nauditavaid vabadusi.

"Positiivne juut" kadus araabia kirjandusest kohe pärast Iisraeli riigi rajamist 1948. aastal, millisele valule raputasid ohtrasti soola uued suured lüüasaamised 1967. ja 1973. aastal. Tükk aega ei leidunud araabiakeelses kirjanduses juuti vähegi inimlikuma tegelasena, seda rohkem võis aga lugeda tavalise palestiinlase kannatustest nondesamade "itskete" süül. Näiteks Egiptuse kirjaniku Fatḥī Ġānimi (1924–1999) 1986. aastal ilmunud romaanis *Aḥmad wa-Dāwūd* (Ahmet ja Taavet) esitatakse küll tõetruu, kuid samal ajal ühekülgne pilt sajandi keskpaiga sündmustest Palestiinas, kus sealsed juudigängid terroriseerivad kohalikke araablasi, s.t ikka palestiinlasi, kellelt ebaõiglaselt võetakse nende "maalapp ja oliivisalu" (Ġānim 1989).

Sõjaliste lüüasaamistega kaasnenud ülearaabialik häbi ja peagi alanud "palestiinlaste kannatused" tegidki juudist jälle üdini negatiivse tegelase. Samal ajal toimus aga ka uus areng: juutlust hakati pidama vaat et mingi teispoolse väega omaduseks. Näiteks Egiptuse kirjaniku 'Iḥsān 'Abda-l-Quddūsi (1919–1990; ta kirjutas neli juuditeemalist romaani, mille tegevus leiab aset 1930.–1960. aastatel Kairo vanalinna juudirajoonis) 1979. aastal ilmunud lühiromaanis *Lā tatrukūnī hunā waḥdī* (Ärge jätke mind siia üksi) pole juutlus ei religioon ega rahvus, vaid juut on isikupõhine määratlus, mis järgneb isikule ka usku, rahvust või ideoloogiat vahetades, nii nagu autor jutustuse alguses peakangelast Zaynabi kirjeldab:

> Zaynab oli islami usku juut. Sellises väljendis pole muide mitte mingit vastuolu, sest nood ajalookulgemise aastasajad ning kõik juutide läbielatu on mõjunud niivõrd eriliselt nende loomusele, et juuti ega juudilikkust ei peeta enam religiooni valdkonda kuuluvaks määratluseks, vaid sellest on saanud isikut iseloomustav väljend [---]. Sõna "juut" märgib isikuomadust, mis saab võitu igast teisest iseloomujoonest: juut on kõigepealt juut ja alles pärast seda võib ta olla miskit muud. Olgu ta Prantsuse juut või Ameerika juut või Vene juut — tähtis on see, et ka ühest rahvusest teiseks saades on ta ikkagi eelkõige juut. Ja niisamuti on ka ühest religioonist teise üle minnes: sest kui juut võtab vastu kristluse, siis on ta kristlasest juut ja kui budistiks hakkab, siis budistlik juut. Niisamuti oli ka Zaynabi puhul, kes oli vastu võtnud islami ning

> saanud islami usku juudiks. Ja kui palju Zaynab väliselt ka pingutas kõigi islami tseremooniate ja tavade järgmisega, valitsesid ikkagi tema üle kõik nood juudilikud omadused (ʻAbda-l-Quddūs 1999: 10).

Toona ilukirjanduses valitseva Palestiina-teemalise natuurfilosoofiasse kalduva juudikriitika kõrval leidus aga teravamaidki ründeid, kus tõsimeelsed islami usku kirjanikud esitasid iidse süüdistuse juutide tava kohta kristlaste verega leiba valmistada. Mainigem siinkohal vaid Egiptuse tõsimeelsest muslimist kirjaniku Naǧīb al-Kilānī (1935–1995) 1971. aastal ilmunud "ajaloolist" romaani *Dam li-faṭīr Saḥyūn* (Veri Siioni leiva tarbeks), millest on ilmunud arvukalt uustrükke ja mis on tõlgitud ka türgi keelde. Jutustuse tegevus toimub 1840. aastal Damaskuse juudikvartalis, kus üks katoliku preester sellise rituaali ohvriks langeb. Märkimisväärne on asjaolu, et al-Kilānī väitel pole tema jutustus mitte kirjanduslik väljamõeldis, vaid päriselt aset leidnud juhtumi kirjanduslik töötlus, mille tõestuseks esitatakse raamatu lõpus isegi selle "allikad" (al-Kilānī 1981).

Viimasel kümnendil on juudi kujutamisel araabiakeelses ilukirjanduses ja vähemal määral ka filmikunstis siiski aset leidmas tõeline murrang. Esile on kerkinud plejaad kirjanikke, kes oma loomingus käsitlevad islamimaailmas varem elanud või praegu veel sinna jäänud juute teistega sarnaste inimestena, neid päritolu ja/või religiooni põhjal halvustamata. Tõsi küll, põhiliselt pole needki kirjutajad seni veel jõudnud nii kaugele, et ka Iisraeli riigi ja selle alusideoloogia sionismi puhul midagi inimlikku täheldada.

Nii veider kui see ka on, sai selline lähenemine alguse Palestiina-teemalises ilukirjanduses. Veelgi enam, sellise suuna kaugeks, vaevarikkaks ja politiseeritud alguseks võib pidada Palestiina kirjaniku ja terroristi Ġassān Kanafānī (1936–1972) 1969. aastal ilmunud romaani *ʻĀʼid ila Ḥayfā* (Pöördudes tagasi Haifasse), milles lihtsad juudid võrdlevad Iisraeli sõjaväelaste karmuse tõttu palestiinlaste vastu Iisraeli riiki natsionaalsotsialistide režiimiga. Juutide "hiiliv inimlikustamine" avaldub ka Egiptuse kirjaniku Bahāʼ Ṭāhiri (snd 1935) 1985. aastal avaldatud

romaanis *Šarq an-Naḫīl* (Palmidest idapool), mille peategelaseks on sionismi vastustav juut. Selline palestiinlastele kaasa tundev ja Iisraeli riiki kritiseeriv "inimliku juudi" kujutamine on jätkunud tänapäevani, näiteks Ibrāhīm al-Ǧubayni (snd 1970) 2007. aastal ilmunud teoses *Yawmiyāt yahūdī min Dimašq* (Damaskuse juudi päevik), kus Damaskuses elav juut samuti sionismiideoloogiat kritiseerib.

Ülearaabialiseks otsustavaks pöördepunktiks võib aga pidada käesoleva sajandi esimese aastakümne keskpaika, kui 2004. aastal hakkas ilmuma Egiptuse kirjaniku Kamal Ruhayyimi (snd 1947) nn Galali triloogia *Qulūb munhaka: al-muslim al-yahūdī* (Kurnatud südamed: Juudist muslim), mille tegevus toimub 1930.–1960. aastate Kairos ja mille peategelaseks on noormees, kel on muslimist isa ja juudist ema ning kelle probleemiks on paiknemine kahe erineva traditsiooni vahel, ning seda vastuolu süvendab Egiptuses elanud juutidele Iisraeli riigi rajamisega osaks saanud tragöödia tunnetamine.

2004. aastal ilmus ka Iraagi kirjaniku Ǧāsim al-Muṭayiri (snd 1935) *'Āšiqān min Bilād al-Rāfidayn* (Kaks armastajat Kahe Jõe maalt), mille juutidest tegelaskujud oma rahaarmastuse ning kõiksugu inimlike pahedega ei erine mitte kuidagi sealsetest araablastest. Autor annab juutidele inimlikkuse sellega, et kujutab neid niihästi sionismi vihkajatena kui ka oma kodumaa Iraagi patriootidena hoolimata seal tärganud ägedast sionismivastasusest.

Tõeliseks kulturoloogiliseks põnevikuks võib aga pidada teise Iraagi kuulsa kirjaniku 'Alī Baderi (snd 1964) romaani *Ḥāris at-tabaġ* (Tubakavaruja), mille peategelasest Iraagi juudi kannab elusaatus kodumaalt nii Iisraeli, Süüriasse kui ka Iraani; sellega kaasnevad kõrvalepõiked nende maade kultuurilisse olustikku ja värvikad kirjeldused sealsete elanike käitumise pahupoolest. Mis aga peamine: juudist peategelane pole halvem ei muslimitest ega läänlastest.

Araabia kirjanike noorema põlvkonna loomingust leiab veelgi rohkem juuti muslimiga võrdväärselt inimeseks pidavaid teoseid. Näiteks Egiptuse režissööri ja kirjaniku Mu'tazz Fatīḥa (snd 1987) 2008. aastal ilmunud *Āḫir yahūd al-Iskandarīya*

(Aleksandria viimane juut) Romeo-ja-Julia-loo tegevus toimub 1940. aastate kosmopoliitses ja iidses rahvaste sulatusahjus Aleksandrias, kus juudipoiss armub islami usku tüdrukusse. Autori julguse kohta sellist teemat käsitleda olgu meenutatud islami õiguse surmaähvarduslikku keeldu meessoost uskmatul, kõnealusel juhul siis peategelasest juudipoisil, intiimselt suhelda islami usku naisega. Seega võiks lausa öelda, et autor esitab siin juuditemaatika kaudu väljakutse islami alusväärtustele.

Selline muutus ilukirjanduses ei piirdu Egiptuse ja Iraagiga, vaid kõikjal, kus varem juute araabia maailmas arvukalt elas, taasavastatakse neid nüüd ilukirjanduses ja antakse neile ka inimlikkus tagasi. Näiteks juutide iidselt kodumaalt Jeemenist pärit ʻAlī al-Muqrī (snd 1966) 2009. aastal Londonis ilmunud *Al-Yahūdī al-ḥālī* (Kena juut) on samuti teismeliseohtu peategelaste keelatud armastuse lugu: ühe Jeemeni kolkaküla islami usujuhi tütar armub juudi poissi, mispeale mitte ainult kõigi kohalike, vaid ka üldiselt islamis sätestatud tavade vastaselt otsustatakse põgeneda pealinna Ṣanʻāsse, ja loomulikult on sel karmid tagajärjed.

Araabia kirjanduses praegu juuditeemal toimuvast vaimsest murrangust annab aimu 2020. aasta 5. jaanuaril ilmalikus ja progressiivses ülearaabialises araabiakeelses päevalehes *al-ʻArab* ilmunud poole tosina autori neljaleheküljeline ülevaade. Seegi algab kirjeldusega hirmutavast ajaloolisest taustast ja suurest sionismisüüst, kuid juba esimesel leheküljel tunnistatakse, et paljud noorema põlvkonna araabiakeelsed kirjanikud ei lase end kaasa viia sellistest sundkujutelmadest ning juut on nende loomingus inimene nagu iga teinegi. Järgnevad lausa revolutsioonilised arvamusavaldused, et viimasel seitsmekümnel aastal on islamimaailmas elavatele juutidele osaks saanud traagilised üleelamised.

Sellised muutused ei toimu mitte ainult ilukirjanduses. Vastukaaluks juudivaenulikele *Ratsuta ratsaniku* sarnastele seebiseriaalidele on araabia maade dokumentalistid hakanud viimasel kümnendil taasavastama ja hindama aastatuhandepikkust juudi pärandit. Olgu kas või nimetatud Kairos juudi ja kristlase segaperes sündinud, kuid hiljem islamisse pöördunud režissööri Nadia Kameli (snd 1961) 2007. aastal valminud *Salaṭa baladī* (Maa-

salat). Noorema põlve Egiptuse dokumentalistide 2013. aastal valminud teost *'An yahūd Miṣr* (Egiptimaa juutidest) peetakse aga lausa Iisraeliga sõbrasuhteid taasloovaks revolutsiooniliseks filmiks (Elkamel 2013).

Samas tuleb muidugi tunnistada, et kes neid dokumentaalfilme ikka ramadaaniaegsete seebikate ajal vaatab, kuid isegi selles viimase ajani rõhutatult juudivastases seebižanris on toimumas väike muutus. 2015. aastal Egiptuses valminud ja kohe hea vastuvõtu leidnud 13-osalise "ajaloolise draama" *Ḥaret al-yahūd* (Juudi kvartal) sisuks on juutidele traagilisel 1948. aastal Egiptuses aset leidnud armastuslugu. *Ratsuta ratsanikuga* võrreldes on see suur samm inimlikkuse poole: juutide asemel on selles üleilmne kurja juur Muslimite Vennaskond, juudid aga lihtsalt olmeline pahelisus (El Dahshan 2015).

Kirjandus

2008 update: Saudi Arabia's Curriculum of Intolerance. With Excerpts from Saudi Ministry of Education Textbooks for Islamic Studies. 2008. Center for Religious Freedom of Hudson with the Institute for Gulf Affairs Institute. Vt www.hudson.org/research/5729-2008-update-saudi-arabia-s-curriculum-of-intolerance

'Abdal-Luddūs, 'Iḥsān 1999. *Lā tatrukūnī hunā waḥdī.* al-Qāhirah: Aḫbār al-Yawm, Qiṭā' aṯ-Ṯaqāfa

Abdel-Bari Atwan Lauds Release of Daqamseh: Beacon of Pan-Arabism. 2017. — MEMRI TV, 11.03. Vt www.memri.org/tv/abdel-bari-atwan-lauds-release-daqamseh-beacon-pan-arabism

ad-Daqāmsah al-Baṭal allaḏī yatawārā 'an al-anẓār. 2017. — al-'Ālam, 19.03. Vt www.alalam.ir/news/1939710/الدقامسة-البطل-الذي-يتوارى-عن-الأنظار

al-'Aqqād, 'Abbās Maḥmūd 2001. *aṣ-Ṣahyūniyya al-'ālamiyya.* al-Qāhira: Dār al-Ma'rif bi-Miṣr

al-Ḫatar al-yahūdī: al-Ḫatar al-yahūdī: Brūtūkūlāt hukamā' saḫyūn. 1951. T. Muḥammad Ḫalīfah Tūnisī. Al-Qāhira: Maṭba't Dār al-Kitāb al-'Arabī

al-Ḫatar al-yahūdī: al-Ḫatar al-yahūdī: Brūtūkūlāt hukamā' saḫyūn: awwal tarǧamah 'arabīyah amīnah kāmilah ma'a muqad-

dimah taḥlīlīyah. 1961. M. ‘Abbās Mahmūd ‘Aqqād, Muḥammad Ḫalīfah at-Tūnisī. al-Qāhirah: Maktabah al-ḫānǧī

al-Kilānī, Nağīb 1981. *Dam li-faṭīr Saḥyūn*. Bayrūt: Dār an-Nafā’is

al-Lībī, Abū Yahyā 1431/2010. *Qurayẓa wa Amrīkā: murta‘a ġadr wa munb‘a šarr*. Markaz al-fağr li-i’lām

al-Libi, šayḫ Abu Yahya 2010. *Quraidhah and America: A Breeding Ground for Treachery and a Fountain of Evil*. Al-Fajr Media Center

al-Marṣafī, Sa‘d 1992. *Ar- Rasūl wa-l-yahūd wağhan li-wağh*. Al-Kuwait: Maktabat al-Manār al-Islāmīya

al-Masirī, ‘Abdelwahāb 1997. *Mawsū‘at tārīḫ aṣ-Ṣihyūnīyah*. al-Qāhira: Dār al-Ḥusām

al-Masirī, ‘Abdelwahāb 1999. *Mawsū‘at al-yahūd wa-l-yahūdīya wa-ṣ-ṣihyūnīya*. al-Qāhira: Dār aš-Šurūq

al-Munaǧǧid, Muḥammad bin Sāliḥ *s.a.* Al-yahūd ḥawnah al-‘uhūd. Alminbar. Vt www.alminbar.net/alkhutab/khutbaa.asp?mediaURL=3095

al-Qārī’, ‘Abd al-‘Azīz 1989. Dawr al-yahūd fī ifsād al-iḫlāq. Alminbar. Vt www.alminbar.net/alkhutab/khutbaa.asp?mediaURL=1370

Antisemitism: Overview of data available in the European Union 2006–2016. November 2017. 2017. — European Union Agency for Fundamental Rights (FRA). Vt fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2017-antisemitism-update-2006-2016_en.pdf

as-Sudais, ‘Abd ar-Raḥman 1423 [2002]. Al-Aqṣā bayna al-‘adwān al-mašayn wa al-ḫaẓilān. Alminbar. Vt www.alminbar.net/alkhutab/khutbaa.asp?mediaURL=6086

at-Tall, ‘Abdallāh 1971. *al-Afā‘ī al-yahūd fī ma‘āqil al-islām*. Dimašq: al-Maktab al-islāmī

Aytim, Mustafa Bin Said *s.a.* Ahammiyat al-‘ulamā’ li-l-’umma. Vt www.alminbar.net/alkhutab/khutbaa.asp?mediaURL=3246

Bāšmīl, Muḥammad Aḥmad 1966. *Ġazwah Banī Qurayẓa*. Bayrūt: Dār al-Fath

Butt, Riazat 2009. Sheikh al-Sudais: Coming to a mosque near you. — The Guardian, 4.08. Vt www.theguardian.com/commentisfree/belief/2009/aug/04/sheikh-sudais-saudi-islam

Charlotte, N. C. Sermon by Imam John Yahya Ederer: Israel Created as a Thorn in the Side of the Muslim World to Prevent the Muslims from Becoming a Superpower. 2014. — MEM-

RI TV, 18.07. Vt www.memri.org/tv/north-carolina-sermon-imam-john-yahya-ederer-israel-thorn-in-side-of-muslim-world

C o m m i s s i o n of inquiry-massacre at the Tomb of the Patriarchs in Hebron: Excerpts from the Report. 1994. Israel Ministry of Foreign Affairs, 26.07. Vt www.mfa.gov.il/mfa/aboutisrael/state/law/pages/commission%20of%20inquiry-%20massacre%20at%20the%20tomb%20of%20the.aspx

C o p e n h a g e n imam accused of calling for killing of Jews. 2017. — BBC News, 11.05. Vt www.bbc.com/news/world-europe-39885745

C r o m e r, Gerald 2001. *Narratives of Violence*. (Law, Justice, and Power.) Aldershot, Hants, England; Burlington, VT: Ashgate, Dartmouth

D e c a d e - O l d Antisemitic TV Series "Horseman without a Horse" Is Resurrected by Post-Revolution Egyptian TV. 2012. — MEMRI TV, 17.05. Vt www.memri.org/tv/decade-old-antisemitic-tv-series-horseman-without-horse-resurrected-post-revolution-egyptian-tv

D e m o n s t r a t i o n in Malmö, Sweden in protest of U. S. Jerusalem Declaration: Shoot Jews, the Army of Muḥammad is Coming Back. 2017. — MEMRI TV, 8.12. Vt www.memri.org/tv/antisemitic-demonstration-in-malmo-sweden

D e n m a r k S e r m o n: There Can be No Division of Palestine with the Offspring of Aapes and Pigs. 2014. — MEMRI TV, 19.09. Vt www.memri.org/tv/denmark-sermon-there-can-be-no-division-palestine-offspring-apes-and-pigs

E l D a h s h a n, Mohamed 2015. The Jewish Quarter: A Missed Opportunity. — The Tahrir Insitute for Middle East Policy, 21.07. Vt timep.org/commentary/analysis/the-jewish-quarter-a-missed-opportunity

E l k a m e l, Sara 2013. "Jews of Egypt" tells story of Egypt's exiled Jewish community. — AhramOnline, 25.02. Vt english.ahram.org.eg/NewsContent/5/32/65504/Arts–Culture/Film/Jews-of-Egypt-tells-story-of-Egypts-exiled-Jewish-.aspx

F o r m e r Jordanian soldier Ahmad Daqamseh, murderer of seven Israeli schoolgirls, upon release: Israelis are "human garbage" that must be removed "by burning or burying". 2017. — MEMRI-TV, 11.03. Vt www.memri.org/tv/former-jordanian-soldier-ahmad-daqamseh-murderer-seven-israeli-schoolgirls-upon-release-israelis

F o r m e r Yemeni President Ali Abdallah Saleh: The Arab Spring was a Zionist-Western conspiracy. 2014. — MEMRI TV, 24.11. Vt www.memritv.org/clip/en/0/0/0/0/0/0/4643.htm

F r i d a y sermon in the Raleigh Area, NC, by Syrian Imam Abdullah Khadra: Haifa, Acre, Jaffa are Muslim Land; Jews distorted facts about Western Wall; At the end of time, we will fight the Jews. 2017. — MEMRI TV, 8.12. Vt www.memri.org/tv/north-carolina-antisemitic-sermon-abdullah-khadra-haifa-acre-jaffa-muslim-land

G a d, Muḥammad Aḥmad Ramadan 1399/1979. Kayfa sallamat ad-dawlat al-islāmīya min tāmura yahūd Banī Qurayẓa wa Ḫaybar ʻalayhā. — *Mağalla al-ğāʻmiat al-islāmīya*, M. 43, ṣ-t. 135–151

Ġ ā n i m, Fatḥī 1989. *Aḥmad wa-Dāwūd*. al-Qāhira: Dār al-hilāl

G e r s t e n f e l d, Manfred 2013. Muslim anti-semitism in Western Europe. — The Jeruslem Post, 19.02. — Vt www.jpost.com/Opinion/Op-Ed-Contributors/Muslim-anti-Semitism-in-Western-Europe

G r e e n b e r g, Joel 1999. Israel destroys shrine to mosque gunman. — The New York Times, 30.12. Vt www.nytimes.com/1999/12/30/world/israel-destroys-shrine-to-mosque-gunman.html

G r o i s s, Arnon (comp., transl. and ed.) 2004. *Jews, Christians, War and Peace in Egyptian School Textbooks*. New York: CMIP, AJC

Ḥ a b a n n a k a a l - M a y d ā n ī, ʻAbd ar-Raḥman Ḥasan 1978. *Makā'id al-yahūdīya ʻabara at-tā'rīḫ*. Dimašq: Dār al-qalam

H a b e r m a n, Clyde 1994. Hundreds of Jews gather to honor Hebron killer. — The New York Times, 1.04. Vt www.nytimes.com/1994/04/01/world/hundreds-of-jews-gather-to-honor-hebron-killer.html

Ḥ a m ā s tahana' al-baṭal ad-Daqāmsah bi-ifrāğ ʻanhu. 2017. — AqsaTV, 13.03. Vt aqsatv.ps/post/11775/حماس-تهنئ-البطل-الدقامسة-بالإفراج-عنه

H a r k a b i, Yehoshafat 1968. *Emdat ha'aravim besikhsukh yisrael 'arav*. Tel Aviv: Dvir

H a r k a b i, Yehoshafat 2017. *Arab Attitudes to Israel*. Transl. by Misha Louvish. London — New York: Routledge

H e d g e s, Chris, Joel G r e e n b e r g 1994. West Bank massacre; before killing, final prayer and final taunt. — The New York Times, 28.02. Vt www.nytimes.com/1994/02/28/world/west-bank-massacre-before-killing-final-prayer-and-final-taunt.html

I r a q i cleric Salam Al-Askari: Jews have won international respect through science, whereas Muslims have become the world's headache. 2017. — MEMRI TV, 28.08. Vt www.memri.org/tv/iraqi-cleric-askari-jews-international-respect-science-muslims-world-headache/transcript

I s l a m i c Center of Jersey City Imam Aymen Elkasaby following the Sinai Mosque Massacre: ISIS? Don't be ridiculous! This could only have been done by the Jews, Arab rulers. 2017. — MEMRI TV, 24.11. Vt www.memri.org/tv/new-jersey-imam-elkasaby-jews-behind-sinai-mosque-massacre

J o r d a n MPs spew anti-Semitism on TV. 2014. — The Times of Israel, 1.12. — Vt www.timesofisrael.com/jordan-mps-spew-anti-semitic-hatred-on-tv/?fb_comment_id=763364870384639_763454030375723#f22899cacaa86c4

J o r d a n i a n MP: The killer of seven Israeli schoolgirls at Naharayim is a hero. 2014. — MEMRI TV, 4.03. Vt www.memri.org/report/en/0/0/0/0/0/0/7865.htm

J o r d a n i a n MPs celebrate release of "hero" Ahmad Daqamseh. 2017. — MEMRI TV, 11.03. — Vt www.memri.org/tv/jordanian-mps-celebrate-release-hero-ahmad-daqamseh

J u e r g e n s m e y e r, Mark 2017. *Terror in the Mind of God: The Global Rise of Religious Violence*. (Comparative Studies in Religion and Society 13.) Fourth revised and updated edition. Oakland, California: University of California Press

K a r s h, Efraim, P. R. K u m a r a s w a m y (eds.) 2003. *Israel, the Hashemites, and the Palestinians: The Fateful Triangle*. (Israeli History, Politics and Society 28.) London; Portland, OR: Frank Cass

L e v i n e, Cody 2020. Kamala Harris: We will restore aid to Palestinians, renew ties. — The Jerusalem Post, 3.11. Vt www.jpost.com/us-elections/kamala-harris-we-will-restore-aid-to-palestinians-renew-us-plo-ties-647811

M e o t t i, Giulio 2017a. France: Muslims in, Jews out. — Gatestone Institute, 15.11. Vt www.gatestoneinstitute.org/11311/france-muslims-jews

M e o t t i, Giulio 2017b. Scandinavia: The West's citadel of anti-Semitism. 2017. — Gatestone Institute, 17.02. Vt www.gatestoneinstitute.org/9924/scandinavia-antisemitism

M i l s o n, Menahem 2011. A European plot on the Arab stage. — Hebrew University of Jerusalem. Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism. Posen papers in contemporary an-

tisemitism, No. 12. Vt sicsa.huji.ac.il/publications/european-plot-arab-stage

M u s a l s a l aš-Šatāt. 2003. — *Al-Hayat*, 16.11.

N e u d i n g, Paulina 2012. Sweden's "damn Jew" problem. — Tablet, 5.04. Vt www.tabletmag.com/jewish-news-and-politics/96146/swedens-damn-jew-problem

N e u d i n g, Paulina 2017. The uncomfortable truth about Swedish anti-Semitism. — The New York Times, 14.12. Vt www.nytimes.com/2017/12/14/opinion/sweden-antisemitism-jews.html

N i l u s, Sergieĭ 1920. *La conspiration juive contre les peuples; "protocols", procès-verbaux de reunions secrètes des sages d'Israël.* Paris: La Vieille-France

P e t e r s o n, Üllar 2019. Juudid islami ajaloos. — *Akadeemia*, nr 11, lk 2000–2036

P r a g e r, Dennis 2017. The naïveté of Jewish support for massive Muslim immigration. — National Review, 7.03. Vt www.nationalreview.com/2017/03/jewish-muslim-relations-europe-america-worsening-due-immigration

P r o m o t i n g violence for children. *S.a.* — Palestinian Media Watch — Palwatch. Vt palwatch.org/analysis/99

Q a n a w ā t ī, Muḥammad Kamāl 2001. *Awlād al-afā'ī: al-Yahūdīyah al-ǧadīda al-qadīma.* [Dimasq]: M. K. Qanawātī

Q u ṭ b, Sayyid 1997. *Ma'rakatunā ma'a al-yahūd.* Ṭab'ah 13. al-Qāhira: Dār aš-šurūq,

R a y n e r, John D. 1998. *A Jewish Understanding of the World.* (Progressive Judaism Today.) Providence, RI: Berghahn Books

R e y n i é, Dominique 2014. *Anti-Semitic Attitudes in France: New Insights.* Fondapol. Vt archive.jpr.org.uk/object-fra167

S a u d i A r a b i a: Religion textbooks promote intolerance. 2017. — Human Rights Watch, 13.09. Vt www.hrw.org/news/2017/09/13/saudi-arabia-religion-textbooks-promote-intolerance

S a u d i A r a b i a n textbook controversy. *S.a.* — Wikipedia. Vt en.wikipedia.org/wiki/Saudi_Arabian_textbook_controversy

S a u d i A r a b i a ' s curriculum of intolerance: With excerpts from Saudi Ministry of Education textbooks for Islamic studies. 2006. — Center for Religious Freedom of Freedom House and Institute for Gulf Affairs. Vt files.eric.ed.gov/fulltext/ED500608.pdf

S a u d i Journalist: The Arab countries oppressed their Jews, failed to benefit from their presence. 2018. — MEMRI TV, 18.04.

Vt www.memri.org/reports/saudi-journalist-arab-countries-oppressed-their-jews

S c h m e m a n n, Serge 1997. Jordanian soldier kills 7 Israeli schoolgirls. — The New York Times, 14.03. Vt www.nytimes.com/1997/03/14/world/jordanian-soldier-kills-7-israeli-schoolgirls.html

S p r i n z a k, Ehud 1999. *Brother Against Brother: Violence and Extremism in Israeli Politics from Altalena to the Rabin Assassination.* New York, N. Y.: Free Press

S t a b b i n g for kids: Palestinian girl gives demo [Jerusalem Intifada's Young People Coalition, Facebook, Nov. 12, 2015]. 2015. — Palestinian Media Watch — Palwatch. Vt palwatch.org/site/modules/videos/popup/video.aspx?doc_id=16531

S u d a i s leads prayers for inter-faith peace and harmony. 2004. — Arab News, 12.06. Vt www.arabnews.com/node/250963

S v i r s k y, Meira 2018. Al-Azhar to protesters against anti-Semitism: "Go to hell". 2018. — ClarionProject, 30.04. Vt clarionproject.org/al-azhar-protesters-anti-semitism-go-hell

Š ā h i d bi-l-fīdīū. 2017. — Royanews, 3.12. Vt royanews.tv/news/118867

T a n t ā w ī, Muḥammad 1420/2000. *Banū Isrā'il fī al-Qur' ān wa as-sunna.* Al-Qāhaira: Dār aš-šurūq

T h e C o v e n a n t of the Islamic resistance movement. 1988. — The Avalon Project. Vt avalon.law.yale.edu/20th_century/hamas.asp

T h e I b r a h i m i Mosque Massacre: 20 years later. 2014. — Institute for Middle East Understanding, 27.02. Vt imeu.org/article/the-ibrahimi-mosque-massacre-20-years-later

T h e P a l e s t i n i a n Islamic Jihad in the Gaza Strip continues inculcating kindergarten children with support for terrorism and hatred of Israel. 2012. — The Meir Intelligence and Terrorism Information Center, June 13. Vt www.terrorism-info.org.il/Data/articles/Art_20346/E_124_12_629348792.pdf

U n f a v o r a b l e Views of Jews and Muslims on the increase in Europe. 2008. — Pew Research Center, 17.09. Vt www.pewresearch.org/global/wp-content/uploads/sites/2/2008/09/Pew-2008-Pew- Global-Attitudes-Report-3-September-17-2pm.pdf

W a s s e r m a n, Talya *s.a.* Ramadan and TV shows: Analyzing anti-semitism in the Middle East. — Vt blogs.bu.edu/guidedhistory/jews-in-russia-and-eastern-europe/talya-wasserman-the-use-of-language-in-perpetuating-the-blood-libel

W a z ī r ʻ a d a l al-urdun yadaʻwa li-iṭlāq ad-Daqāmsah. 2011. — al-Jazeera, 14.02. Vt www.aljazeera.net/news/arabic/2011/2/14/وزير-عدل-الأردن-يدعو-لإطلاق-الدقامسة

W a z ī r u r d u n ī yasaf ǧundiyan qatala 7 ṭālibāt isrā'īlīāt ʻām 1997 bi-"al-baṭ al". 2011. — Aš-šarq al-Awsat, 15.02. Vt cms.aawsat.com/details.asp?section=4&issueno=11767&article=608345&feature=#.WvtT6qSFPIU

W e b m a n, Esther (ed.) 2011. *The Global Impact of the "Protocols of the Elders of Zion": A Century-Old Myth*. (Routledge Jewish Studies Series.) London — New York: Routledge

W e i n t h a l, Benjamin 2015. German intel: Migrants will bring anti-Semitism. 2015. — The Jerusalem Post, 26.10. Vt www.jpost.com/Diaspora/German-intel-Migrants-will-bring-anti-Semitism-430058

ÜLLAR PETERSON (1973) on lõpetanud 1998 Tartu Ülikooli ajaloolasena, teadusmagister samas 2005, alates 2014 Tallinna Ülikooli doktorant kultuuride uuringute alal. TÜ üldajaloo lektor 2006–2009. *Akadeemias* varem avaldanud artiklid "Islamiriik ja mittemuslimid: Abū Yūsufi *Kitāb al-kharādž*'i näitel" (2016, nr 3, lk 447–485; nr 4, lk 673–707), "Süüria kodusõjani viinud sündmustest islamimaailmas ja eriti Süürias" (2016, nr 12, lk 2209–2233; 2017, nr 1, lk 116–148) ja "Juudid islami ajaloos" (2019, nr 11, lk 2000–2036), samuti tõlkinud katkendi Usāmah ibn Munqidhi *Õpetlike näidete raamatust* (koos järelsõnaga; 2013, nr 11, lk 1955–1991) ja Abū Yūsufi "*Kharādž*-maksu raamatu" (2017, nr 5, lk 845–882; nr 6, lk 1107–1118; nr 7, lk 1266–1302).

MARET OLVET. Aeg I (2012)

“KOHE NÄHA, ET VANAD SÕBRAD!”

Ivan IV Julma kiri Rootsi kuningale Johan III-le

Sirje Kupp-Sazonov, Vladimir Sazonov

Käesolevas artiklis jätkame Ivan Julma[1] (valitses 1533–1584)[2] tutvustamist sõnaosava ja värvika “kirjasõbrana”.[3] On leitud, et Vene tsaari tegevust tuleks tänapäevast mõistet kasutades vaadelda hoopis kui “trollimist”, mille käigus süüdistatakse ja õpetatakse oma oponente ja kus kerge iroonia asendub sageli varjamatu sarkasmiga jne (Repin 2018a). Võib öelda, et Ivan Julm oli esimene Vene “troll”, provotseerides Euroopa monarhe, kelle hulka kuulusid näiteks Inglise kuninganna Elizabeth I, Rootsi kuningas Gustav I Vasa, Poola kuningas Stefan Bátory jt (vt Repin 2018a, 2018b). Ivan Julma kiri Rootsi kuningale Johan III-le (Ericson Wolke 2012) ei ole kuigi erandlik.

Leonid Juzefovitš on täheldanud, et mõned oma läkitused teiste riikide monarhidele kirjutasid või dikteerisid Vene valitsejad ise, nt paljud Ivan Julma kirjad Stefan Bátoryle ja Johan III-le paistavad silma tsaa-

---

Artikli pealkirja oleme laenanud Eesti kultusfilmist *Viimne reliikvia* (1969), mille tegevus toimub samal ajal, kui Ivan Julma väed Liivi sõja (1558–1583) käigus üritasid vallutada Eesti- ja Liivimaad.

[1]Vt Ivan Julma kohta Cherniavsky 1968; Halperin 2019.

[2]Ivan sündis 1530. aastal, valitsejaks ehk suurvürstiks sai 1533. a, kui suri ta isa Vassili III (valitses 1505–1533), 1547. aastal krooniti 17-aastane Ivan IV tsaariks.

[3]Vt ka Ivan Julma kirja Inglise kuningannale Elizabeth I-le (Sazonov, Kupp-Sazonov 2018).

ri kordumatu ning raskesti jäljendatava stiiliga, tuli aga ette ka seda, et valitseja lasi endale juba valmis kirjutatud teksti ette lugeda ja tegi sellesse parandusi. Mõnikord toimis nii ka bojaaride duuma (Juzefovitš 2007: 263).[4]

Ivan Julm teadis sõna kaalu ja pidas oma poliitilises tegevuses propagandat väga tähtsaks. Näiteks kurtis 1572. aastal Leedu saadik, et Vene tsaar levitab saksakeelseid mõnitavaid kirju kuningas Zygmunt II Augusti kohta, ja venelased ei eitanud seda sugugi. Isegi kui Ivan Julm ei olnud nende kirjade autor, oli ta kindlasti initsiaator (Lihhatšov 1951: 456).

Ivan IV oli märkimisväärne isiksus. Ta oli tark, väga erudeeritud, kuid hullumeelne valitseja, kes jättis sügava jälje Vana-Vene riigi ajalukku ja Vene riikluse kujunemisse (vt Sazonov, Kupp-Sazonov 2018). Ühtlasi oli ta andekas kirjamees, kelle läkitused on kirjutatud vaimukas, ironiseerivas stiilis. Dmitri Mirsky sõnul oli Ivan IV "kahtlemata julm türann, kuid geniaalne pamflettide autor. Tema kirjad on Vana-Vene, aga võib-olla ka üldse kogu Venemaa poliitilise ajakirjanduse meistriteosed" (1999: 21). Vene ajaloolane Vassili Kljutševski on õigesti märkinud, et "Ivan oli üks parimaid Moskva 16. sajandi oraatoreid ja kirjanikke, sest ta oli tolle aja kõige ärritunum moskvalane" (1990: 97).

Ivan Julma kirjutamisstiili mõjutasid kahtlemata paljud tema isikuomadused, mida omakorda kujundasid lapsepõlve ja noorukiea kogemused. Näiteks rõhutab Kljutševski Ivan IV paranoilist hirmu oma elu pärast, sest ta nägi lapsena, kuidas bojaarid valitsesid julmalt tema nimel ega arvestanud sugugi tema huvidega. Aegamööda kasvas Ivani kartlikkus hirmuks, nii et ta nägi juba igal pool tonte ja igas vastutulijas eelkõige vaenlast. Kõige selle mõjul kujunes noorest tsaarist despootlik ja ääretult julm türann, ebastabiilse psüühika, muutliku ja kahtlustava iseloomuga isik ning "temalt võis pidevalt oodata mõnd labast vempu, ta ei tulnud toime ka kõige väiksema ebameeldivusega". Samas oli ta võimeline mõtlema suurtest ja headest asjadest, tegi palju head, kuid veelgi rohkem selliseid tegusid, mis tekitasid inimestes õõvastust ja hirmu, nii et temast sai "õuduse ja vastikustunde eeskuju". Novgorodi linna julm hävitamine, jubedad piinamised ning nuhtlemised Moskvas, oma poja ja metropoliit Filipi mõrvamine jätavad mulje, et tegu oli vaat et sadistliku perverdiga (Kljutševski 1990: 96–98).

Teisest küljest arendas Ivan Julm Vene riigis kultuuri, raamatute lugemist, juurutas euroopalikke ideid ja uuendusi. Vladimir Sergejev ja David Vseviov on samuti öelnud, et Ivan IV oli andekas ning luges ju-

[4]Tsaari läkituste autorsuse probleemi kohta vt Batšinski jt 2018.

ba noorena palju, ühtlasi oli tal suurepärane mälu. Ivan IV oli erudiit, kellel oli tohutu lugemus ja kes on muu hulgas saanud tuntuks oma raamatukogu tõttu, mis oli tolle aja mõistes üpris mahukas, sisaldades umbes 600 ladina-, kreeka-, vanaheebrea- ning araabiakeelset käsikirja (Sergejev, Vseviov 2007: 56–57). Itaallane Marco Foscarino, kes 16. sajandil veetis pika aja noore Ivan IV Julma õukonnas, on kirjutanud:

> Praegusel ajal loeb meie imperaator Ivan palju Rooma ja teiste [riikide] ajaloost, millest ta on palju õppinud. Ta peab sageli ka nõu saksa kaptenitega ja poola põgenikega ning on võtnud endale eeskujuks roomlased, kes tänu kavalusele võitsid lahingutes metsikuid ja kohutavaid rahvaid. Oma armee on ta korraldanud prantslaste järgi ja Tataariast[5] on ta tellinud endale suurepäraseid hobuseid (2009: 41).

Foscarino järgi jääb mulje, et Ivan IV oli üpris läänemeelne ja haritud isik.

Lisaks väärib mainimist asjaolu, et just Ivan Julma valitsemise esimesel poolel asutati esimene trükikoda Moskoovias, nimelt Moskva linnas. "On oletatud, et vahetult pärast valitsejaks pühitsemist sündis Ivanil mõte rajada isiklik trükikoda. Igatahes oli nende meistrite seas, keda ta käskis 1547. aastal Läänes värvata, ka trükkimise asjatundjaid." Vene riigi kõige esimene trükkal Ivan Fjodorov Moskvitin (1510–1583) on ka ise kinnitanud, et mõte asutada Moskvasse trükikoda tuli Ivan IV-lt (Sergejev, Vseviov 2007: 186).

Samal ajal oli Ivan IV väga ambitsioonikas ja auahne valitseja, ta sai esimeseks Vene tsaariks, pretendeerides seega ametlikult keisri staatusele. Tegelikult nimetasid juba Ivan IV vanaisa Ivan III ja isa Vassili III ennast mitteametlikult tsaariks ning kuna 1453. aastal langesid Bütsantsi impeerium ja Konstantinoopol lõplikult osmanite kätte, hakkasid Moskva valitsejad nägema ennast Bütsantsi keisri järglastena ning nimetama Moskvat kolmandaks Roomaks.[6] Margus Laidre on õigesti märkinud, et

---

[5] S.t Tatarstanist.

[6] See sai alguse, kui 1472. aastal abiellus Moskva suurvürst Ivan III viimase Bütsantsi keisri vennatütre Sofiaga. Sel puhul väärib märkimist, et Sofia teekond Moskvasse kulges Tallinna ja Tartu kaudu (Laidre 2003: 135).

> Moskva võimukandajad omistasid enestele ühepoolselt ka Bütsantsi keisrite atribuutika, mille üheks väljendiks oli kahepealine kotkas staatussümbolina riigivapi tasandil. Ivan IV kroonimisel 1547. aastal järgiti teadlikult Bütsantsi kroonimistseremoniaali ning ta võttis endale juba ametlikult tsaari tiitli. Neliteist aastat hiljem tunnistas seda ka Konstantinoopoli patriarh (Laidre 2003: 135).

Kõike seda suursugusust rikkus Ivan Julma jõhkrus, psüühiline ebastabiilsus, paranoilisus ja sadistlikud kalduvused. Tema nimi seostub sageli opritšnina kohutavate repressioonidega. Ta represseeris oma endisi lähikondlasi ja sõpru, kuid repressioonide ohvriks võis langeda igaüks, kes polnud tsaarile ja ta õukonnale meelepärane. Opritšnike kätte sattusid rikkad ja mõjukad bojaarid, kuid ka vürstid ning tavalised aadlikud olenemata elukohast. Näitena võib tuua 1568. aastal aset leidnud juhtumi, kui kaugesse Dankovi linna Doni ülemjooksul saadeti sõjaväelaste salk Fjodor Basmanovi juhtimisel, et tappa seal teenivad vojevoodid Vladimir Kurljatev ja Grigori Sidorov, keda Moskvas kahtlustati vandenõus (Sergejev, Vseviov 2007: 330).

DIPLOMAATIA IVAN JULMA AJAL

Vene tsaari läkitusi lugedes võib tänapäeva lugejale jääda mulje, et tollal ei olnud olemas diplomaatilist etiketti ja teise riigi valitseja poole võis pöörduda peaaegu valimatute sõnadega. Tegelikult see nii ei olnud ja väga paljudes diplomaatilistes küsimustes järgiti paikapandud reegleid väga täpselt. Tõsi, võis juhtuda, et ühe riigi valitseja ei olnud teadlik kõikidest teises riigis kehtivatest ametliku suhtluse etiketi nüanssidest ning sel juhul olid arusaamatused ja üksteisest möödarääkimine kerged tekkima.

Väga põhjaliku ülevaate diplomaatia traditsioonidest Vene riigis on andnud Leonid Juzefovitš raamatus *Saadiku tee* (2007). Esitame sellest siinkohal vaid mõne olulisema aspekti. Esiteks oli väga tähtis teha vahet saadiku (vn k *посол*) ja käskjala (*гонец*) vahel. Kuigi mõlemad olid kaasatud eri riikide monarhide suhtlusse, täitsid nad erinevaid ülesandeid ning neil olid erinevad volitused. Saadikud olid diplomaatilised isikud, kes pidasid oma valitsejate nimel läbirääkimisi ja sõlmisid leppeid, sel ajal kui käskjalad edastasid vaid kirjalikke teateid, mille sisu nad üldjuhul ise ei teadnudki. Ka saadikud võisid viia ühe valitseja läkituse teisele, kuid nad olid alati selle sisust teadlikud. Saadikud kehastusid oma tsaari sõnumi edastamisel tema isikuks, s.t kõnelesid meie-

vormis ja lugesid ette kõik oma valitseja tiitlid. Enne välisriiki suundumist kohtusid saadikud tsaariga, aga mitte selleks, et saada temalt veel viimaseid näpunäiteid, vaid et füüsilise kontakti, nt käesuudlemise kaudu võtta endaga kaasa n-ö osake valitsejast. Diplomaadid moodustasid küllaltki suure osa tsaari õukonnast, näiteks suhtlemisel Leedu riigiga töötas Ivan IV heaks 20–30 käskjalga, 150–200 lihtsaadikut ja 300–400 saadikut (Juzefovitš 2007: 51–52, 56).[7]

Teiseks kehtisid kirjalike läkituste koostamisel ranged reeglid, nende mittetundmine või -järgimine võis tuua kaasa tõsiseid tagajärgi ja mõnikord ka koomilisi olukordi. Näiteks kirjutab Leonid Juzefovitš sellest, et traditsiooniliselt pidi Vene tsaar kirjas Poola valitsejale kõigepealt lühidalt ette lugema kõik varasemad sõlmitud kokkulepped, mis paratamatult suurendasid läkituse mahtu märkimisväärselt. 1579. aastal sai sellise kirja Stefan Bátory, kes aga ei olnud kõnealusest reeglist teadlik ning oli Vene tsaari ülipikka läkitust nähes irooniliselt täheldanud, et nähtavasti alustatakse juttu Aadamast peale (Juzefovitš 2007: 265).

Läkituse koostamisel oli väga oluline ka see, kelle nimi kirjutati ettepoole, kas saatja või saaja oma. Ivan Julm kirjutas alati esmalt oma nime ja tiitlid, ning nagu me allpool näeme, oli nördinud, kui talle saadetud läkitustes oli saatja nimi tema omast eespool. Niisama oluline oli, milliste pitseritega olid kirjad varustatud, ja palju muud.[8]

IVAN JULM JA ROOTSI

Vene riigi ja Rootsi kontaktid ulatuvad tagasi Vana-Vene riigi (Роу́сь) tekkeni ehk 9. sajandisse, mil viikingid ehk varjaagid lõid riigid Novgorodis ja Kiievimaal. Üks neid varjaage oli Rjurik (830–879), kes valit-

[7]Jääb mulje, et diplomaatiline suhtlus sel ajajärgul toimuski peamiselt saadikute kaudu. Margus Laidre on täheldanud, et 17. sajandil tegutses mõnes Euroopa riigis Moskva saatkond, kuid mitte korrapäraselt ja järjepidevalt ning eelkõige oli neil sümboolne ja tseremoniaalne funktsioon. Riikide hulk, kellega Vene tsaar üldse pidas vajalikuks diplomaatilisi suhteid arendada, oli tegelikult väike ning enamiku puhul oli see vajadus tingitud eelkõige geograafilisest asendist (nt Rootsi, Taani ja Poola). Peale naabrite pakkus Venemaale huvi Inglismaa. Teistel Lääne-Euroopa riikidel 16. sajandil Vene riigiga märkimisväärseid diplomaatilisi suhteid ei olnud (Laidre 2003: 136).

[8]Vene riigi saadikute, diplomaatiliste kontaktide jms kohta 15.–18. sajandil vt Laidre 2003: 135–145.

ses 9. sajandi II poolel Novgorodis ja kellest sai alguse Rjurikovitšide dünastia.[9] Esimesed lepingud rootslaste ja venelaste vahel sõlmiti juba 14.–15. sajandil. Näiteks 1323. aastal oli sõlmitud Pähkinäsaari rahu Novgorodi vabariigi ja Rootsi vahel, mis pani paika Rootsi ning Novgorodi vahelise piiri ning 1482. aastal sõlmiti esimene Vene-Rootsi leping (Laidre 2003: 136). Seega võib väita, et Ivan IV ajaks olid Rootsi ja Vene riigi suhted kestnud juba sajandeid.

Läkitused Johan III-le on kirjutatud pärast ebaõnnestunud katset luua sõjaline liit Ivan Julma ja Rootsi kuninga (1560–1569) Erik XIV vahel. 1568. aastal, pärast leppe sõlmimiseks Rootsi saadetud Vene saadikute viibimist Stockholmis, tõugati Erik XIV troonilt[10] ja kuni 1592. aastani sai valitsejaks tema vend Johan III, kes pooldas liitu Poolaga ning oli Moskva vihaseim vaenlane. Erikut ja tema perekonda hoiti vangis Kastelholmi linnuses ja teisteski kindlustes üle Rootsi. Vangi veeti pidevalt ühest kohast teise, sest parlament kartis, et Eriku toetajad võivad üritada teda vabastada. Kastelholmis hoiti Erikut umbes kaks kuud.

Ivan Julma saadikud saadeti aga "paljaks röövitute ja alandatutena" pärast mõnekuulist vangistust tagasi Venemaale, mingisugusest liidust ei saanud enam juttugi olla. 1572. aastal Johan III-le kirjutatud esimeses kirjas väljendas Ivan Julm sügavat nördimust Rootsi muutunud välispoliitika ja oma paljaksröövitud saadikute üle. Tsaar teatas, et esmalt ei kavatsenud ta Johan III-ga üldse mingeid läbirääkimisi pidada, vaid tahtis sõdida, kuid otsustas seejärel ikkagi anda kuningale järelemõtlemisaega. Rootsi kuningas ei võtnud aga midagi ette. Tegemata vahet troonilt tõugatud Eriku ja uue valitseja Johani vahel, nimetas tsaar kõiki Rootsi kuningaid petisteks, kes riigipööret ettekäändeks tuues taganevad oma kohustuste täitmisest. Sellele kirjale vastas Johan III niisama teraval toonil.

1573. aastal saatis Ivan Julm Johan III-le teise läkituse, mis on üks ta kõige agressiivsemas toonis kirju üldse. Muu hulgas teatas ta, et kõik Rootsi kuningad on talupoja ja kaupmehe päritolu.[11] Selle tõestuseks

---

[9]Selle riigi üheks viimaseks valitsejaks oli Ivan IV; tema poeg Fjodor I, kes valitses 1584–1598, oli viimane Vene troonil olnud Rjurikovitš.

[10]Rootsi Riigipäev (parlament) kõrvaldas kuninga ametlikult troonilt 1569. a jaanuaris.

[11]Ivan Julma üleolev suhtumine laienes paljudele Euroopa monarhidele. 1559. aastal Moskvat külastanud Habsburgide diplomaat Johann Hoffmann on näiteks väitnud, et Poola kuningast ei pidanud Vene

meenutas tsaar, et kui Vene kaupmehed saabusid rasva ja vahaga Rootsi, oli Johani isa Gustav Vasa käised üles käärinud ning kontrollinud isiklikult toodud rasva ja vaha kvaliteeti. Vastukaaluks meenutas tsaar uhkusega oma esivanemate põlvnemist keiser Augustusest (Diplomatitšeskije... *s.a.*).

Hoolimata Ivan Julma kõiki etiketireegleid eiravast ja alandavast kirjast Rootsi kuningale alustati 1573. aastal rahuläbirääkimistega. Vene riik nõudis Rootsilt valdusi Liivimaal ja 200-mehelist sõjasalka Krimmi khaaniga sõdimiseks. Vastukaubana pakkus tsaar otsesuhteid Moskvaga, s.t loobumist diplomaatilisest suhtlemisest Novgorodi kaudu. Rahu ei sõlmitud, küll aga olid Vene väed edukad sõjategevuses, paari aastaga saadi enda valdusesse peaaegu kogu rootslaste kontrolli all olnud Eesti mandriosa, välja arvatud Tallinn. Seejärel alustati taas rahuläbirääkimisi, kuid seegi kord sai peamiseks takistuseks mõlema poole järeleandmatus ning rahu ei sõlmitud. 1577. aastal tehti katse vallutada Tallinn, mis aga ebaõnnestus, ning seejärel pööras Ivan Julm pilgu hoopis Poola valduste poole Liivimaal (Sergejev, Vseviov 2007: 446–448). Vaherahu sõlmimiseni jõuti alles 1583. aastal Pljussa jõe kaldal; Ivan Julm kaotas kõik oma vallutatud alad Liivimaal ning osa oma riigi territooriumist (samas: 496). Väidetavalt keeldus tsaar lõpuni tunnistamast, et Moskva oli Liivi sõja kaotanud, ning käsitas vaherahulepinguid kui kauaoodatud hingetõmbepause. Muu hulgas oli ta veendunud, et Inglis-

---

tsaar rohkem lugu kui "oma väikesest sõrmest" (Schmidt 2007: 117), Taani valitsejat nimetas ta "vee ja soola kuningaks" (Juzefovitš 2007: 17). Ivan Julm oli küll ühel hetkel valmis tunnistama Rootsi kuningat Erik XIV-t endaga võrdseks, kuid selleks oleks Rootsi riigi valitseja pidanud võtma oma vangistatud vennalt Johan III-lt tema abikaasa Katarina Jagellonica (Poola kuninga Zygmunt II Augusti õde) ja saatma ta tsaarile (kes oli ise sel ajal samuti abielus). Ivan IV oli aastaid varem avaldanud soovi teda naida, kuid tema ettepanekut ei võetud vastu; legendi järgi saatnud Poola kuningas Vene tsaarile pruudi asemel valge mära. Keeldumisest solvunud tsaar otsustas Rootsi riigis valitsevat keerulist olukorda oma huvides ära kasutada ja nõuda endale elusoleva mehe abikaasat (hiljem põhjendas ta seda ebakristlikku nõudmist siiski sellega, et pidas Johan III-t surnuks ja tema abikaasat leseks). Tõenäoliselt oli Ivan Julmal kaks eesmärki: maksta kätte varasema auhaavamise eest ning ühtlasi pretendeerida selle abielu kaudu pärast järeltulijateta Zygmunt II Augusti surma Poola troonile. Pärast Johan III trooniletõusmist süüdistab Ivan Julm kuninga venda Erikut selles, et too oli talle Katarinat naiseks pakkunud, kuigi tegu polnud sugugi lesega (samas: 19).

maa ja kuninganna Elizabeth I toetus aitab õigluse taas jalule seada (samas: 507). Paraku jäi see ainult lootuseks.

IVAN JULMA KIRJUTAMISSTIILIST

Varvara Adrianova-Peretz on veendunud, et Ivan Julm oli silmapaistev kirjanik ning tema "läkitused" võib panna ühte ritta olulisemate Vana-Vene kirjandusteostega (1951: 449).

Kahtlemata võib öelda, et tsaari kirjad on kirjutatud elavas ja värvikas keeles. Paljude uurijate silmis muudab need aga eriti silmapaistvaks asjaolu, et Ivan Julm ei pea neis kinni ühestki kirjandužanrist ega -traditsioonist, kui need takistavad tal mõtteid väljendada. Kirjutiste stiilile pöörab ta tähelepanu vaid nii palju, kui talle endale vaja, et naerda välja oma vastaseid või üritada neid milleski veenda. Tema kirjutamisviisi iseloomustab poliitiline tulisus ning tema läkitused võib stiili põhjal paigutada kirjandusteoste ja ametlike dokumentide vahele (Lihhatšov 1951: 454). Sõltumata adressaadist, olgu selleks mõne teise riigi valitseja või Ivan Julma lähikondlane, nt Vassili Grjaznoi[12] või vürst Andrei Kurbski[13], on Vene tsaari kirjade toon väga sageli õpetav ja manitsev,

[12]Vassili Grjaznoi oli tsaari lähim opritšnik, tema truu alam ja soosik. 1573. aastal saadeti ta Vene riigi lõunapiirile Krimmi tatarlaste vastu võitlema, kus ta langes vastaste kätte vangi. Tatarlased avaldasid soovi vahetada Grjaznoi välja ühe oma venelaste käes vangis oleva kuulsa sõjapealiku vastu. Ivan Julm keeldus kategooriliselt sellest ettepanekust ega soostunud ka maksma oma endise soosiku eest küsitud hiigelsuurt summat. Vangistuse jooksul kirjutas Grjaznoi tsaarile kolm kirja ning sai ühe vastuse, milles Ivan Julm süüdistab teda rumalas vangilangemises ja rõhutab, et Vene riigi seisukohast on tegu tavalise pantvangiga, mistõttu ei tule mingisugune suur lunaraha kõne allagi. Lõpuks õnnestus Grjaznoi 1577. aastal siiski mõõduka tasu eest vabastada (Lihhatšov 1951: 457).

[13]Vürst Andrei Kurbski oli Ivan Julma soosik ja edukas väepealik. 1564. aastal aga läksid vürsti ja tsaari suhted keeruliseks, oma osa oli selles vürsti sugulusel ühe vandenõus kahtlustatavaga. Halba aimates hakkas Kurbski kavandama põgenemist, samal aastal õnnestuski tal pageda Poola ning astuda Poola kuninga teenistusse, ta võttis koguni osa sõjategevusest Vene vägede vastu. Vürsti naine pandi koos vastsündinud pojaga tsaari käsul vangi, kus nad surid, ning Ivan Julm andis korralduse tappa kõik vürsti sugulased (Sergejev, Vseviov 2007: 287–289).

etteheited vahelduvad tungivate soovituste ja käskudega toimida õigesti ning mõistlikult.

Tsaari läkitused paistavad silma rikkaliku sõnavaraga, nt kirjutades munkadele Kirillo-Beloozerski kloostrisse kasutab Ivan Julm vaheldumisi kirikuslaavi kõrget registrit (rohkeid tsitaate piiblist) ja madalkeele sõnu ning väljendeid kuni solvanguteni välja (Lihhatšov 1951: 465–466). Mõnikord lõi tsaar ka ise sõnu, näiteks on täheldatud, et mitmes tema kirjas esineb juhukeelendeid ehk autori enda väljamõeldud sõnu (Rõbnikova, Kisseljova 2009: 101).

Oksana Popova on kandidaadiväitekirjas leidnud, et kuigi tsaar üritas ennast sageli näidata võimalikult positiivsena, on tema üldist suhtlusstiili arvesse võttes tegu pigem konfliktse vestluspartneriga, kelle peamiseks relvaks oli manipulatsioon (2004: 13–14).

Tähelepanu köidab ka asjaolu, et läkitused on kirjutatud sel viisil, et kaob piir kirjaliku ja suulise, kõnekeelse teksti vahelt, sest pöördumine kirja saaja poole on niisama vahetu, nagu toimuks see silmast silma peetava vestluse käigus.

Alljärgnevalt on esitatud Ivan IV kirja tõlge vene keelest. Selle allikaks on järgmine väljaanne: Adrianova-Peretz 1951: 144–147, 334–336.[14] Lähemalt Ivan Julma läkituste keele kohta vt Schmidt 1958.

ESIMENE KIRI ROOTSI KUNINGALE JOHAN III-LE (1572) (TÕLGE JA KOMMENTAAR)

Jumaliku ja üliausa, Kolmainu, ainsa, ülistatud, kolmeliikmelise, lahutamatu Isa, Poja ja Püha Vaimu olemuse, Vene tsaaririigi valitsuskepi hoidja, suure valitseja ja kogu Vene riigi, Vladimiri, Moskva, Novgorodi suurvürsti, Kaasani ja Astrahani tsaari, Pihkva valitseja, Smolenski, Tveri, Jugorski, Permi, Vjatka, Bulgaaria ja teiste suurvürsti, Novgorodi alammaade, Tšernigovi, Rjaza-

[14]Kõnealuse kirja kohta on Vladimir Sergejev ja David Vseviov täheldanud, et "see sisaldas erakordselt solvavaid väljendeid, meenutades pigem läkitust tsaari holopile kui naaberriigi valitsejale. Muude süüdistuste kõrval kuulutas tsaar Johan III ja tema venna Erik XIV petisteks, kes otsivad vaid ettekäänet, et antud lubadusi murda". Samas tuleb tunnistada, et ka Johan III vastus ei olnud sugugi kooskõlas diplomaatilise viisakuse reeglitega, Rootsi kuninga kiri kannab saadikute prikaasi dokumendis märget "ebasünnis" (Sergejev, Vseviov 2007: 406).

ni, Polotski, Rostovi, Jaroslavli, Belozerski, Udorski, Obdorski, Kondinski ja kõikide Siberi alade ja põhjamaade käskija ning Liivimaa pärusvalitseja ja paljude teiste ida- ja lääne- ja põhjaalade isa ning vanaisa ja pärija ning kõrgeima tsaari[15] tiitli ja austatud majesteetlikkuse kandja,[16] valitseja ja suurvürsti[17] Ivan Vassiljevitši kogu armulikkuse, võimu ja tahtega on koostatud käesolev hirmuäratav käsk koos ülimõjuva manitsusega.[18]

---

[15]Vt tsaari tiitli kohta Filjuškin 2006: 82–105.

[16]Kogumiku *Ivan Julma läkitused* autorite hinnangul annab Ivan Julm sõnadega "kõrgeima tsaari tiitli ja austatud majesteetlikkuse kandja" (обладателя высочайшего царского сана и почетной степени величества) mõista, et ta on monarhina märksa kõrgemal positsioonil kui Rootsi kuningas (Adrianova-Peretz 1951: 617). Samas on see veel küllaltki tagasihoidlik näide sellest, kuidas Vene tsaar pidevalt oma üleolekut välja näitab. Näiteks tsaari teise kirja kohta Rootsi kuningale 1573. aastast on öeldud, et selle kõrval paistab esimese kirja sisu päris viisakas (Sergejev, Vseviov 2007: 408). Kohe teise läkituse alguses heidab Ivan Julm Rootsi kuningale ette lugupidamatust: "[S]a kirjutad oma nime enne meie nime — see on ebaviisakas, sest meie vennaks on Rooma keiser ja teised suured valitsejad, aga sina ei saa nimetada ennast nende vennaks, sest Rootsi riik asub au poolest madalamal", ühtlasi toonitab tsaar, et ei tea midagi Rootsi kuninga suguvõsast ega sellest, milliste valitsejatega on Rootsi kuningad sõbrustanud (Adrianova-Peretz 1951: 337); sama kirja teises kohas ütleb Ivan Julm otsesõnu, et Rootsi kuningas on talumatsi ja mitte kuninglikku päritolu, nõudes tõestust, et Johani vanaisa on samuti valitseja olnud (samas: 342); viimaks nimetab ta Rootsi kuninga läkitust koera haukumiseks, millele vastamine on Vene tsaarile alandav (samas: 360).

[17]Ivan IV titulatuur oli üpris auahne, kuid järgis Vene riigi (suur)vürstide oma (Filjuškin 2006).

[18]Venekeelne sõna "наставление" tähendab nii õpetust kui ka manitsust, kuid arvestades kirja üldist tooni näib manitsus siinkohal sobivama vastena, sest tsaar on tõepoolest otsustanud Rootsi kuningat noomida ning kutsuda üles "korralikult ja mõistlikult" käituma. Teises läkituses Johan III-le kirjutab ta muu hulgas, et "me ei kiida ega ülista ennast, vaid lihtsalt osutame sellele, mis Jumal on meile andnud, ka ei halvusta me sind, vaid kirjutame kõike seda vaid selleks, et tuleksid mõistusele ega nõuaks kohatuid asju" (Adrianova-Peretz 1951: 348). Keeleliselt väljendub tsaari manitsev kirjutamisstiil rohkes käskiva kõneviisi vormide kasutamises (Popova 2004: 12).

Kui sa saad meie kuningliku kirja, on sulle, Johanile, Rootsi, gootide ja vendide kuningale, juba teada ka teine manitsus, mille andsime välja varem, jaanuarikuus. Selles õpetuses oli täpselt kirjeldatud, kuidas sa olid saatnud meie suure majesteedi juurde austust avaldama Turu piiskopi magister Pauli[19] koos kaaslastega,[20] kui meie majesteet oli oma pärusmaal Veliki Novgorodis, kuidas teated sinu saadikute saabumisest toodi meie majesteedile meie pärusmaale Veliki Novgorodi ja kuidas meie majesteet andis sinu saadikutele tavapäraselt juhised, kuidas sinu saadikud ärritasid meie majesteeti oma kohatu käitumisega ja me läksime nende peale raevu, kuidas me, asudes Veliki Novgorodis, tahtsime oma raevu sinu nõdrameelsuse tõttu suunata sinu Rootsimaa vastu ja millisel põhjusel meie, majesteet, lootes, et sa muutud mõistlikuks, jätsime oma raevu kõrvale, suhtusime armulikult sinu saadikute austusavaldustesse[21] ning Astrahani Mihhail Kaibu-

[19]Paulus Petri (Paavali) Juusten (Paul (Påvel) Pedersson Juusten; u 1516–1520 – 1575)), Viiburi (1554) ja Turu (Åbo) (1563) piiskop, Turu katedraalikooli rektor ja Rootsi kuninga Johan III saadik.

[20]Nende saadikute saabumisele Vene riiki 1569. aasta septembris eelnesid dramaatilised sündmused Rootsis. 1567.–1568. aastal sõlmisid Ivan Julm ja Erik XIV liiduleppe, kuid 1568. aasta lõpul tõugati Erik troonilt ja valitsejaks sai tema vend Johan III, kellele varem sõlmitud lepe sugugi ei meeldinud, kuid kuna ta sõdis samal ajal Taaniga, ei soovinud ta Vene tsaariga sõda alustada. Nii läkitas ta Ivan Julma juurde oma saadikud, kelle ülesandeks oli lahendada juba toimunud piirivahejuhtumid ning muidu suhteid siluda. Tsaar ei võtnud aga saadikuid vastu ning 1570. aasta suvel saadeti nad Muromi linna. Selline asjakäik pani Johani muretsema ja ta saatis Vene tsaari juurde kahel korral oma käskjalad. 1571. aastal saatis Ivan IV lõpuks vastuse, milles heitis Rootsi kuningale ette lugupidamatust ja tema saadikute rumalust. Väidetavalt kaalus tsaar tõsimeeli Rootsiga sõja alustamist. 1572. aasta jaanuaris kinnitasid Rootsi saadikud, et nende kuningas nõustub kõigi Vene tsaari tingimustega, seejärel lasi Ivan Julm neil Venemaalt lahkuda (Adrianova-Peretz 1951: 617–618).

[21]Venekeelsel sõnal "челобитье" on kaks tähendust: sügav kummardus, mille käigus puudutab laup maad, ja mingisuguse kirjaliku palve või kaebuse üleandmine (Ušakov 2008). Kõnealuses olukorras toimusid need kaks tegevust nähtavasti ühel ajal: saadikud tulid tsaarile austust

lovitšisse[22] koos kaaslastega, meie laste eeskostesse ja meie duuma austusavaldustesse, ning kuidas me, lastes su saadikutel minna, saatsime sulle nendega õpetussõnad ja käsu, kuidas sa saad meie majesteedi andestuse ära teenida. Selle kohta on sulle korduvalt täpseid õpetussõnu kirjutatud, kirjutatud ja antud, samuti oli määratud sinu saadikute saabumise aeg meie juurde meie pärusmaale Veliki Novgorodi selle aasta nelipühadeks. Meie ise kui tõelised kristlikud valitsejad olime armulikud, hoidsime oma raevu sinu Rootsimaa suhtes vaos ja peatasime sõja julmuse. Kuid isegi need vähesed meie inimesed eesrindel, kes rebisid ennast ülejäänutest lahti, panid su maal selliseid tegusid toime, nii et sa pead ise hindama, kuhu kadusid su inimesed, mis on su maast saanud ja kui palju inimesi on vangistatud. Meie majesteet lootis, et sina ja Rootsimaa olete oma rumalust juba mõistnud. Me halastasime su saadikutele ja saatsime nad armulikult koju. Meie majesteet andis sulle juhised, kuidas sa pead austust avaldama ja määras ka tähtaja — nelipühad. Meie majesteet on lubanud olla selleks ajaks oma pärusmaal Veliki Novgorodis ja kuulata ära sinu saadikute austusavaldused.

Meie majesteet koos oma duuma inimestega saabus oma pärusmaale Veliki Novgorodi sulle määratud tähtajaks — nelipühadeks. Kuid sa oled vist hulluks läinud, kaheksandaks augustikuu päevaks pole sinult mingit vastust. Aga me oleme seni armulikult oodanud sinu saadikuid austust avaldama, rahumeelselt viibime siin oma suursugususes ja oma valitud duumaga, lähedaste inimestega, ilma sõjaväeta, aga sinu saadikutest pole ei kippu ega kõppu, kas nad saabuvad või mitte. Sinu Viiburi asevalitseja Andrus Nilišev[23] kirjutas Orehhovi asevalitsejale vürst Grigori Putjatinile, justkui meie majesteet oleks teie saadikutelt ise rahu palunud.

---

avaldama, kummardasid tema ees ning andsid ühtlasi edasi oma valitseja läkituse.

[22]Astrahani valitseja poeg, ristinimega Mihhail Kaibulovitš, enne ristimist Murtaza-Ali, oli bojaaride duuma juht (Boitsov 2015: 259–260).

[23]Nii originaalis (Андрус Нилишев). Seda nime on esitatud ka kujul Андрос Нильсен, Андрее Нильсен ja Авраам Нильсен.

Sellest ei ole vaja pikalt kirjutada, saabuval talvel näed sa ise, kuidas meie majesteet rahu palub, kõik saab olema teisiti kui eelmisel talvel! Pärast seda öeldi, et sinu saadikud jõuavad suviseks peetripäevaks. Ega sa ometi looda, et Rootsimaa võib endist viisi röövida ja riisuda, nagu tegi sinu isa Gustav, kes tungis vaherahust hoolimata Orešekile[24] kallale? Mis siis Rootsimaast sai? Kuidas sinu vend Erik tahtis meile pettusega anda oma naise Karini, kuid ta tõugati troonilt ja sind pandi tema asemele! Sügisel räägiti meile, et sa oled surnud, aga kevadel öeldi, et sinu vend Karl ja õemees hertsog Magnus ajasid su riigist välja. Pärast seda saabus teade su saadikute kohta, justkui nad oleksid teel ja sina oleksid endiselt oma riigis. Aga nüüd pole sinu saadikutest midagi kuulda ning sinu kohta räägitakse, et sa oled Stockholmis ümber piiratud ja sinu vend Erik ründab sind. Siit koorubki välja teie pettus, olete muutlikud nagu maod. Kuna juba aasta on möödunud ja sina pole saatnud kedagi austust avaldama, oma maast ja inimestest pole sul kahju (oled rikas ja loodad rahale!), siis ka meie ei taha rohkem kirjutada, loodame Jumala peale. Aga kuidas toimisid meie vojevoodid ilma meieta Krimmi khaaniga, saad teada, kui küsid!

Nüüdseks oleme sõitnud oma tsaririiki Moskvasse, detsembris viibime taas oma pärusmaal Veliki Novgorodis ning siis sa alles näed, kuidas meie ja meie inimesed hakkame sinult rahu paluma! Kui sa aga tahad sõja julmuse vaigistada ja saadad oma saadikud vastavalt meie õpetusele, siis me hindame sinu alandlikkust ning oleme armulikud.

Need majesteetlikud õpetussõnad on välja antud meie pärusmaal Veliki Novgorodis 7080. (1572.) aasta 11. augustil, 15. kirikuaastal,[25] meie 39. valitsemisaastal, meie Vene riigi üle valitsemise 26. aastal, Kaasani üle valitsemise 20. aastal, Astrahani üle valitsemise 18. aastal.

---

[24]Orešek ehk Schlüsselburg ehk Pähkinälinna on linn Venemaal Leningradi oblastis Kirovi rajoonis.

[25]Kirikuaasta ehk indikt (lad k *indictio* 'kuulutus') on jumalateenistuste aastaring, mis algab kiriklikul uusaastal 1.(14). septembril. (VEÕSS *s.a.*)

Kirjandus

A d r i a n o v a - P e r e t z 1951 = *Послания Ивана Грозного.* (Литературные памятники.) Подготовители текста Д. С. Лихачев и Я. С. Лурье, перевод и комментарии Я. С. Лурье, под редакцией В. П. Адриановой-Перетц. Москва—Ленинград: Издательство Академии Наук СССР

B a t š i n s k i jt 2018 = Бачинский Алексей., Константин Ерусалимский, Ника Кочековская, Максим Моисеев. Дипломатическая переписка Ивана Грозного: Проблемы авторства, хранения и бытования. — *Российская история*, № 2, с. 111–129. Vt российская-история.рф/archive/2018-2 (30.10.2020)

B o i t s o v 2015 = *Средневековая Европа: Восток и Запад.* Отв. ред. Михаил А. Бойцов. Москва: Издательский дом Высшей школы экономики

C h e r n i a v s k y, Michael 1968. Ivan the Terrible as renaissance prince. — *Slavic Review*, Vol. 27, No. 2, pp. 195–211

D i p l o m a t i t š e s k i j e... *s.a.* = *Дипломатические послания Ивана Грозного.* Vt castelholm.narod.ru/IvanIV.html (30.10.2020)

F i l j u š k i n 2006 = Филюшкин Александр И. *Титулы русских государей.* Москва—Санкт-Петербург: Альянс-Археo

F o s c a r i n o 2009 = Фоскарино Марко. Донесение о Московии второй половины XVI века. — *Источники истории.* Рязань: Александрия, с. 7–80

H a l p e r i n, Charles J. 2019. *Ivan the Terrible: Free to Reward & Free to Punish.* (Russian and East European Studies.) Pittsburgh: University of Pittsburgh Press

J u z e f o v i t š 2007 = Юзефович Леонид А. *Путь посла: Русский посольский обычай. Обиход, этикет, церемониал: Конец XV – первая половина XVII в.* Санкт-Петербург: Издательство Ивана Лимбаха

K l j u t š e v s k i 1990 = Ключевский Василий О. *Исторические портреты: Деятели исторической мысли.* Москва: Правда

L a i d r e, Margus 2003. *Sõnumitooja või salakuulaja: Nüüdisaegse diplomaatia lätted 1454–1725.* Tallinn: Varrak

L i h h a t š o v 1951 = Лихачев Дмитрий С. Иван Грозный — писатель. — *Послания Ивана Грозного.* (Литературные памятники.) Подготовители текста Д. С. Лихачев и Я. С. Лурье, перевод и комментарии Я. С. Лурье, под ред. В. П. Адриано-

вой-Перетц. Москва—Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, с. 452–467

M i r s k y, Dmitri S. 1999. *A History of Russian Literature from Its Beginnings to 1900.* Ed. by Francis J. Whitfield. Evanston, Ill.: Northwestern University Press

P o p o v a 2004 = Попова Оксана В. *Языковая личность Ивана Грозного (на материале деловых посланий).* Автореферат. Омск. Vt docplayer.ru/51581803-Popova-oksana-vyacheslavovna-yazykovaya-lichnost-ivana-groznogo-na-materiale-delovyh-poslaniy-specialnost-russkiy-yazyk-avtoreferat.html (30.10.2020)

R e p i n 2018a = Репин Тарас. Как Иван Грозный троллил европейских монархов. Vt russian7.ru/post/kak-ivan-groznyy-trollil-evropeyskikh-2 (30.10.2020)

R e p i n 2018b = Репин Тарас. Как Иван Грозный троллил Елизавету I и других европейских монархов. Vt russian7.ru/post/kak-ivan-groznyy-troilil-elizavetu-i-i-d (30.10.2020)

R õ b n i k o v a, K i s s e l j o v a 2009 = Рыбникова Елена Е., Д. В. Киселева. Речевые особенности языковой личности Ивана Грозного (на материале переписки Ивана Грозного с другими историческими деятелями). — *Вестник Кемеровского государственного университета*, № 1, с. 99–102. Vt vestnik.kemsu.ru/jour/article/view/4260/3807 (30.10.2020)

S a z o n o v, Vladimir, Sirje K u p p - S a z o n o v 2018. Pealetükkiv "kosilane" Moskooviast: Ivan IV Julma kiri Inglise kuninganna Elizabeth I-le. — *Akadeemia*, nr 11, lk 1968–1988

S c h m i d t 1958 = Шмидт Сигурд О. Заметки о языке посланий Ивана Грозного. — *Труды отдела древнерусской литературы Института Русской Литературы.* Т. 14. Ленинград, с. 256–265. Vt lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=7901 (30.10.2020)

S c h m i d t 2007 = Шмидт Сигурд О. *Памятники письменности в культуре познания истории России.* Том 1. *Допетровская Русь.* Книга 1. (Studia historica.) Москва: Языки славянских культур

S e r g e j e v, Vladimir, David V s e v i o v 2007. *Venemaa — lähedane ja kauge: Suurvürstiriigist tsaaririigiks. Ivan IV.* Tallinn: Valgus

U š a k o v 2008 = Ушаков Дмитрий Н. *Толковый словарь.* Vt ushakovdictionary.ru (30.10.2020)

V E Õ S S *s.a.* = *Православный русско-эстонский толковый словарь*. Vt www.orthodox-paldiski.ee/library/orthodic/03_v/velikomuchenik.html (30.10.2020)

E r i c s o n W o l k e, Lars 2012. *Johan III*. Tlk Ivar Rüütli. Tallinn: Argo

SIRJE KUPP-SAZONOV (1982) on lõpetanud Tartu Ülikooli vene ja slaavi filoloogia bakalaureuseõppe 2000, magistriõppe 2005, filosoofiadoktor 2015. TÜ avatud ülikooli keskuses assistent 2005–2007, elukestva õppe keskuse rahvusvahelise suveülikooli programmijuhi assistent 2006–2007, tõlkebüroo AD 3DOORS OÜ projektijuht 2007–2009 ja tõlkija a-st 2008, Ainult Inglise Tõlkebüroo OÜ vene-eesti tõlkija 2009–2011, TÜ filosoofiateaduskonna maailma keelte ja kultuuride kolledži germaani, romaani ja slaavi filoloogia instituudi (hilisema humanitaarteaduste ja kunstide valdkonna) konverentsitõlke assistent 2009–2017, a-st 2017 vene keele ja tõlkeõpetuse lektor. *Akadeemias* avaldanud artikli "Pealetükkiv kosilane Moskooviast: Ivan IV Julma kiri Inglise kuningannale Elizabeth I-le" (koos Vladimir Sazonoviga; 2018, nr 11, lk 1968–1988).

VLADIMIR SAZONOV (1979) on lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo erialal 2003, ajaloomagister 2005, ajaloodoktor 2010. TÜ filosoofiateaduskonna ajaloo ja arheoloogia instituudi teadur 2010–2011, Kaitseväe Ühendatud Õppeasutuste (Kaitseväe Akadeemia) dotsent 2011–2014, teadur 2014–2016, alates 2017 analüütik, vanemteadur a-st 2019; alates 2016 TÜ Vana-Lähis-Ida uuringute vanemteadur; Sisekaitseakadeemia teadur a-st 2019. *Akadeemias* on avaldanud artiklid "Sumeri varajane kuningavõim 28.–24. sajandil eKr" (2007, nr 9, lk 2001–2031), "Printsess En-hedu-Ana: Kuujumala abikaasa ja esimene luuletaja?" (2010, nr 4, lk 659–671), "Krimmi Venemaaga liitmise ajaloolised, poliitilised ja õiguslikud tagamaad" (koos Holger Möldri ja René Värgiga; 2014, nr 12, lk 2148–2161; 2015, nr 1, lk 77–104), "Kui kuningas on päike: Märkusi päikesekuninga kontseptsioonidest muistses Mesopotaamias ja Anatoolias" (2015, nr 9, lk 1628–1669) ja "Pealetükkiv kosilane Moskooviast: Ivan IV Julma kiri Inglise kuningannale Elizabeth I-le" (koos Sirje Kupp-Sazonoviga; 2018, nr 11, lk 1968–1988); tõlkinud "Tiglatpileser I hümni" (2017, nr 7, lk 1258–1264) ning avaldanud kaks arvustust (2016, nr 7, lk 1291–1295; 2018, nr 4, lk 732–736).

LUULET

Mats Traat

KIRMI PEBO JÜRRI
(1736–1784)

Kirmi Peebu Jüri kiä sa ollit
Kuis väl'lä näit määndse silmä
Ku pikk kas kühmä oitset vai sirgu
Kiä sulle lugemist opet

Kõrd Õnnistegijä katest kalast
viis tuhat miist saiva söönuss
Sa püidset järvest ahvenit särgi
mitut enge sina söödit

Sis küläkuul asutadi Nõuni
taludelt nõuti puid küinlit
Ollit kolmkümmend aast-aiga vana
ku sinnu kuulmeistress säeti

Kolm nääpsukest tütrigut kolm poiskest
edimätse koolilatse
mardikuun koolitiid alustiva
lombi pääl lassiva liugu

Müirilt suur Märt ta kõhn veli Piitre
Kaarli talust tugev Tanni
Tükilt Ellu nink Ann tõiste perän
ilpass Eeva tõselt Tükilt

Sina näile väikest katekismust
opassit nink ker'kulaulu
helü tüksevä küll vahel võlssi
paremb essüssin ku vakka

Kost sul naine võetu messä mõtlit
koolitaren külä vahel
Mes ol'l sulle aastapalgass pantu
kas imesit näl'läkäppä

Tiid koguduse personaalraamat
et Nõuni kooli pääl ollu
"Schulmeister[1] docilis et attentus[2]"
Tuu om kõik mes Jürist teedä

PERÄMÄNE MOHIKAANLANE

Kae pilte elu tõsest otsast
Meid ol'l kaits ütekangust poissi
Vellel vere lei nõnast — esä
Ütel: edimält palle andiss

Miilits vajut mu istukile
Tulitse pliidiravva pääle
Kärät: kas nüid tunnistat üless
Kon nuu bandiidi pesitsäse

Mu vellel veresüid es ole
Legaliseeriti sai passi
Tulli limbaten rõõmsalt kodu
Emä ikuga pojal vastan

[1]Sks k koolmeister.
[2]Ld k taibukas ja tähelepanelik.

Kõge ilusamb aig mu elun
Tul'l sis ku saije emtejotti
Maaparandustraktori pääle
Ää tüü iist massti pallu vil'lä

Es ole kägräts ega kühmäk
Periss kõverass jäi ma peräst
Ku poja õnnetuse läbi
Nilbel Talna tiil otsa saiva

Säält minu peenikest luud naine
Elusade pässi küll ärä
Lõigati autokosust väl'lä
Ent Maarjamõisan iks ol'l minek

Jäi ütsindä pidämä tallu
mia õlpsade alla ei vannu
nii kavva ku vähäki jõvva
ari tan põldu tuu and süvvä

Eila piirimiis viidi maha
Nii kaonu perämäne sõber
Tii viirde kujunu mõtsuibu
Pal't ennitsest alale jäänu

Küll ma ütsiotse tan mõtle
Ku künnä maad nink kütä sanna
Kellele mu rühmämist vaja
Ku kõik maha jääss lagunema

Om küll kavvembit sugulaisi
Nuu laskva ilma piti ümbre
Arinu võõrast kajust juuma
Ei nemä minu tallu tule

TALUPERNANE

Pernane toimendas omgust pääle
Põrss tuudi tuu ruigass sulun
vastset kodu kaess eitunu silmi
Kon emä sõsara velle

Põssa või kasuda süäme külge
kõndi sul perän ku peni
midägi kõnelda omma keeli
Nii ainuütsikul seldsiss

Pernane lõuna paiku käänd lukku
abrastanu laudausse
kihutas autoga poodi manu
Et põrsale piima tuvva

RISKIRÜHM

Kavven äitsess vahtrepuu
Om velle istutadu tuu
Kõrd kodukaunistuskuul
Äitsmekuul ku külm olli tuul

Taa kevväi kah miilde jääss
Võtt aiga ku areng käänd ääss

Istu taren aknast väl'lä kae
Vannu sündmusi mõtten vae
Sis kulle silmil unekae
Kas katsk om saavutanu lae

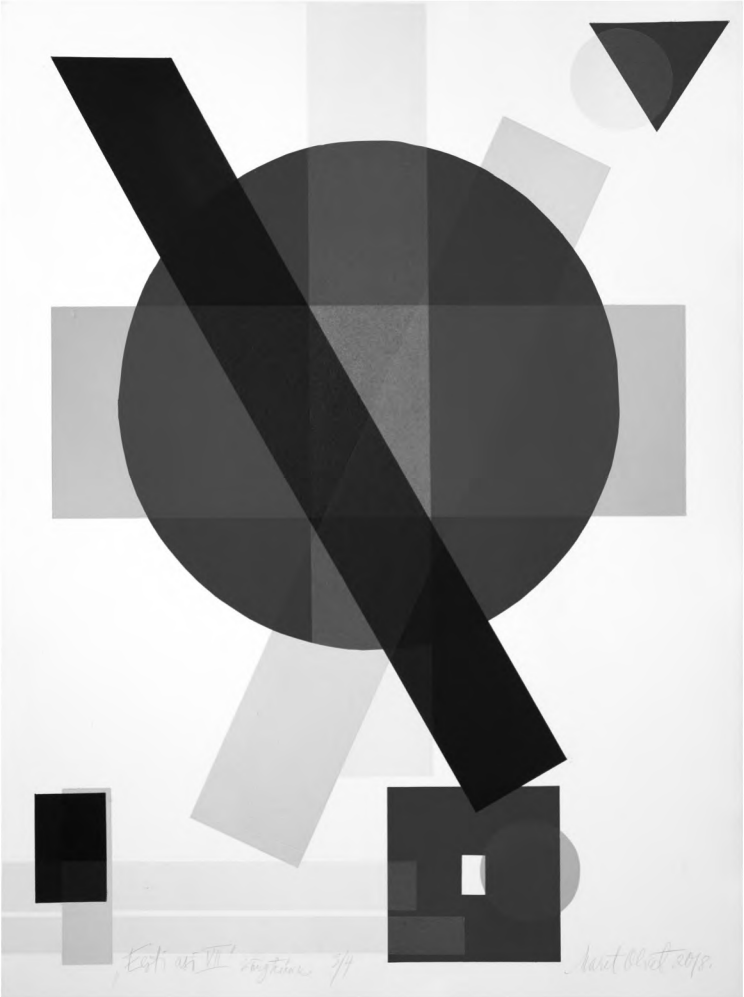

MARET OLVET. Eesti asi VII (2018)

KOMPLEKSSÜSTEEMIDEST FILOSOOFILISELT

Jüri Engelbrecht

1. SISSEJUHATUS

Alustuseks tuleb öelda, et nende ridade autor on varemgi komplekssüsteemidest üht-teist kirjutanud. Seda mitte ainult ajendatuna oma teadushuvidest, mis põhiliselt hõlmavad mittelineaarset dünaamikat ja füüsikaprobleemide matemaatilist modelleerimist, vaid eelkõige ikka komplekssüsteemide olulisuse tõttu üldises teadmiste kanvaas. Tõepoolest, maailm on põhimõtteliselt üks suur komplekssüsteem ja selle seaduspärasusi lihtsalt tuleb paremini tunda. Lühikirjelduste kõrval tuleks siin viidata pikemale ülevaatele (Engelbrecht, Kitt 2020), mis võtab ühelt poolt kokku autorite varasemad mõtted ja annab teiselt poolt loomulikult ka piisava läbilõike uuringutest selles valdkonnas. Käesolev essee on ajendatud Mehhiko-USA kirjaniku, kunstniku ja filosoofi Manuel DeLanda hiljuti (2019) eesti keeleski ilmunud suurepärasest monograafiast, mis seob füüsikaliste komplekssüsteemide ideed nende filosoofilise tagapõhjaga. Muidugi tuleb selle kõrval visata pilk ka laiemale taustale, sest üldistatud mõtlemist on arendanud ju paljud niihästi sisuliselt kui ka raamistiku loomiseks teadmiste inter- ja transdistsiplinaarsel ühildamisel. Tundub, et eelkõige on oluline pöörata tähelepanu küsimusele, kuidas üksikute teadusvaldkondade mõisted oleksid tegelikult ühildatavad ning võimaldaksid seejuures uut kvaliteeti kildude tervikuks liitmisel. Mõistelise ühtsuse kõrval on aga tähtis just kompleksne mõtlemine. See "osutab võimele siduda omavahel tegelikkuse eri mõõtmeid. [---] Kompleksne mõtlemine on seega strateegia või

mõtlemisviis, mis peab silmas holistilist tervikut, kuid tunnistab samal ajal koostisosade spetsiifikat" (What... 2015; vt ka Engelbrecht 2018).

Hakatuseks tuleb veidi rääkida üldisest tagapõhjast ning seejärel mõningatest mõtetest seoses Edgar Morini ja Paul Cilliersi uuringutega. Edasi on tähelepanu keskmes Manuel DeLanda ja Gilles Deleuze'i filosoofilised arutlused ning nende kõrval ka interdistsiplinaarsuse kui võimaliku raamistiku edasiarendused. Lõpuks tuleb teha kokkuvõte, mida sellest kõigest arvata.

2. KOMPLEKSSÜSTEEMIDE AJALOOST

Et väga lühidalt meelde tuletada mõned põhimõisted, siis võiks rõhutada, et komplekssüsteemid koosnevad osadest (komponentidest), mille seostatuse tõttu tekib süsteemis uus kvaliteet, mida ei saa määrata osade omaduste lihtsa summeerimise teel (täpsemalt vt Engelbrecht 2010; Kitt 2011; Engelbrecht, Kitt 2020). Siit ka järeldus, et komplekssüsteemi uurimist ei saa taandada vaid tema osade uurimisele (reduktsionism). Määravaks saab mittelineaarsus (puudub aditiivsus) ja esineb determineerituse kadu, s.t võivad tekkida kaootilised režiimid. Loomulikult tuleks korraliku ülevaate andmiseks komplekssüsteemidest üles lugeda palju uuringuid, mis aga pole käesoleva essee eesmärk. Selle asemel võiks viidata Brian Castellani (2018) kaardile, kus ajateljel on loetletud kõik olulised verstapostid komplekssüsteemide uuringutes alates aastatest 1940–1950. Väga olulised tähised matemaatilises mõttes pani tegelikult paika Henri Poincaré juba varem, 20. sajandi alguses. Castellani kaart algab aga Ludwig von Bertalanffy (süsteemiteooria) ja Norbert Wieneriga (küberneetika) ning jõuab sealt 20. sajandi teise poole kaoseteooriani, fraktaliteni, iseorganiseerumiseni jne. Sellealase filosoofilise mõtte areng Castellani kaardil on märgitud Edgar Morini ja Paul Cilliersi uuringutega komplekssüsteemide epistemoloogiast.

Paar võtmesõna vajaksid veel nimetamist. Üks neist on *interdistsiplinaarsus*, sest ka Castellani kaardi järgi hõlmavad komplekssüsteemid paljusid teadusvaldkondi. Veelgi laiemalt mõeldes on aga kogu maailm komplekssüsteem, kus seosed looduses

ja inimtegevuses määravad arengujooned maailmas kui tervikus. Sellise arusaama alged on ajalooliselt seostatavad juba vanade kreeklastega, kelle seitse vaba kunsti olid astronoomia, matemaatika, geomeetria, muusika, retoorika, grammatika ja dialektika (loogika). Ka Karl Suure õukonnas Aachenis olid need kunstid hinnatud. On huvitav märkida, et omal ajal oli Euroopa ülikoolides traditsiooniliselt neli teaduskonda, mis hõlmasid filosoofiat, teoloogiat, arstiteadust ja õigusteadust, kusjuures kõik loodusteadused kuulusid filosoofia alla. Kirjeldades Saksa filosoofi Wilhelm Dilthey tegevust 19. sajandil, märgib Andrus Tool (2020), et Dilthey oli vastu loodusteaduste eraldamisele filosoofiateaduskonnast, sest siis jäävat puudulikuks loodusteaduste ja humanitaaria (ehk vaimuteaduste, nagu see otsetõlkes saksa keelest kõlab) seos. Pärandina sellest ajast on ju meil ka filosoofiadoktori ehk PhD teaduskraad. Teadusuuringute spetsialiseerumine viiski teadusvaldkondade eraldumiseni üksteisest ja barjääride tekkeni isegi mõne teadusvaldkonna sees. Tänapäeval seevastu on selge tendents sääraste, enamjaolt kunstlike barjääride murdmise poole, sest interdistsiplinaarsus lubab mõelda laiemalt, või nagu inglise keeles öeldakse, kastist väljas (*out of box*), kasutades mitme teadusvaldkonna teadmisi ühistes huvides (Frodeman jt 2017). Eriti huvitavad probleemid võivad ju tekkida valdkondade piirimail ja sellisele lähenemisviisile pööravad paljud teadusagentuurid suurt tähelepanu (vt National... 2005).

Teine oluline võtmesõna on *sünergia*. Tuletatud kreeka keelest (*synergia* — 'koostöötamine'), tähendab see mitme toime vastastikust võimendumist. Sünergia mõiste on kasutusel nii bioloogias kui ka majanduses puht praktikast tulenevalt. See on aga otseselt seotud ühe komplekssüsteemide põhiomadusega, nimelt uue kvaliteedi tekkimisega.

Veel tuleks mainida terminit *paradigma*, mis samuti on pärit kreeka keelest (*paradeigma* — 'näide, eeskuju'). Thomas Kuhn (1962) seletab, et tänapäeva teadus põhineb teatud paradigmadel, mille moodustavad ühtsed mõisted, vaated ja meetodid. Kui paradigma mõne uue radikaalse idee omaksvõtmisel muutub, toimub edasine areng juba uue paradigma alusel. Interdistsiplinaarsusel põhinevad ideed võivad suure tõenäosusega viia uute

paradigmade tekkeni, mis mõjutavad uute teadmiste genereerimist.

Siit on nüüd kohane üle minna tunnetuse ja teadmiste radadele ning vaadelda komplekssüsteeme üle teadusvaldkondade piiride ehk teisisõnu, astuda interdistsiplinaarsesse mõttemaailma. See tähendab niisuguste mõistete kasutamist, mis oleksid tegelikkuse kirjeldamisel arusaadavad laiemalt, kui ühe teadusvaldkonna raamistik seda lubaks. Ja siit järgnebki põhiküsimus: mida tähendavad teadmised komplekssüsteemidest filosoofile ja mida sellest siis välja võiks lugeda?

3. MIDA ÜTLEVAD FILOSOOFID?

Gilles Deleuze'i ja Félix Guattari (2014) järgi "on filosoofia distsipliin, mis seisneb mõistete loomises". Kahtlemata on komplekssüsteemide uuringud (vt Castellani 2018) andnud uue tähenduse paljudele mõistetele, mis algselt olid seotud ühe või teise valdkonna probleemidega, eeskätt matemaatikas ja füüsikas. Filosoofid üldistasid neid mõisteid, sest nende taga peitus tunduvalt laiem idee, kui esialgsel kasutusel näiteks matemaatikaterminina tundus. Ühes oma essees (Engelbrecht 2018) käsitlesin Edgar Morini ja Paul Cilliersi mõtteid komplekssüsteemidest. Edgar Morin on oma pika elu jooksul (ta on sündinud 1921. a) väga palju kirjutanud ning tema ideed on kogutud monumentaalsesse kuueköitelisse uurimusse (Morin 1977–2004). Lühem kokkuvõte tema vaadetest komplekssüsteemidele on kirjas konverentsiettekandes aastast 2005 (Morin 2006).

Teine oluline filosoofiakoolkond on seotud Gilles Deleuze'i (1925–1992) ja tema uuringutega, mille kokkuvõte on ka eesti keeles ilmunud (Deleuze, Guattari 2014). Kuigi Deleuze vaatleb samuti komplekssüsteeme, on huvitav märkida, et tema ja Morini teed — kui otsustada nende uuringutes esitatud viidete järgi — on kulgenud küll paralleelselt, kuid mõlemad on jätnud teise "viisakalt" märkamata. Kõrvaltvaataja seisukohalt on Deleuze'i ideede põhjalik arutelu esitatud DeLanda monograafias (2019) ja Morini ideede kokkuvõte Alfonso Montuori artiklis (2008). Käesolev essee analüüsib komplekssüsteemide filosoofilisi probleeme

just nende kahe kokkuvõtte põhjal, tuginedes seejuures ka meie uuringutele komplekssüsteemidest (Engelbrecht, Kitt 2020).

3.1. Komplekssüsteemidest filosoofiliselt

Võib öelda, et Morin tugineb varasemale, Blaise Pascali (1966 [1662]) sõnastatud ideele, mille järgi tervikut tundmata on võimatu aru saada osadest ja vastupidi, osasid tundmata on võimatu aru saada tervikust. Ta ise kirjeldab seda kui hologrammi printsiipi (Morin 2006): "Mitte ainult osa pole tervikus, vaid ka tervik peitub osas." Nagu rõhutab Montuori (2008), peab Morin oluliseks kaotada lõhe loodusteaduste ja sotsiaalteaduste vahel, rõhutades interdistsiplinaarsust. Küsimus pole ju objektide erinevuses, vaid eelkõige mõistete ühildamises, mida Morin kutsub komplekssseks mõtlemiseks. Teiste sõnadega, oluline pole mitte ainult see, mida me teame, vaid ka kuidas me teame ja kuidas meie teadmised on organiseeritud. Tänapäevale iseloomulik informatsiooni ülikullus tähendab ju seda, et olulisi probleeme ei saa lahendada ühe teadusvaldkonna piires ning kasutada tuleb teadmisi teadmistest. Ja siin rõhutab Morin just korra ja korratuse sümbioosi ning iseorganiseerumise nähtust nii looduslikes kui ka sotsiaalsetes protsessides. Seejuures on oluline just protsess, mitte ainult staatiline olukord. Kui teinekord mõeldakse mõiste "organisatsioon" all just olukorda, siis Morin lõi isegi uue mõiste "organisaktsioon" (ingl *organiz-action* vs. *organization*), viidates tegevuse (*action*) olulisusele. Montuori (2008) lõpetab oma ülevaate tõdemusega, et Morin kutsub oma paljudes uuringutes inimkonda üles aru saama, et maailm on täis ootamatusi, tasakaaluolekud on pigem erandid ja ootamatus on seotud lootusega arenguprotsessidele. Eks see ole seotud komplekssüsteemide tähtsusega maailma kirjeldamisel ja inimkonna toimimises. Tuleks veel lisada Morini haridusalane üleskutse tema koostatud UNESCO raportist (Morin 1999): "Me peaksime õpetama meetodeid, kuidas mõista maailma kui komplekssüsteemi sisemisi seoseid ning terviku ja tema osade vastastikmõjusid" (vt ka Engelbrecht 2018).

Paul Cilliersi arusaam komplekssüsteemidest on lähedane Morini ideedele, kuid neid käsitledes toetub ta ohtratele pragmaa-

tilise iseloomuga näidetele. Tema põhiline monograafia *Kompleksus ja postmodernism* (1998) algab füüsikaliste komplekssüsteemide iseloomulike omaduste kirjeldamisega, millele ta otsekohe lisab nende omaduste tõlgenduse majanduse keeles. Tähtsal kohal on iseorganiseerumine, mille näiteks on Cilliersil neuronite süsteem närvivõrgustikus. Iseorganiseerumise tunnused ja selle protsessi tekkeks vajalikud tingimused on Cilliersil kenasti süstematiseeritud ning see ongi ilmselt üks tema uuringute fookusi. Sotsiaalsete süsteemide kirjeldamisel kasutab Cilliers varem käsitletud füüsikaliste komplekssüsteemide omadusi, defineerides need sobival viisil ümber sotsiaalsete süsteemide keeles. Mis puudutab postmodernismi — sest varasemad narratiivid enam ei kehti —, siis teatavasti on seda mõistet kritiseeritud (vt nt nn Sokali afäär[1]), kuid Cilliers süstematiseerib postmodernistlikku ühiskonda varem esitatud füüsikaliste komplekssüsteemide tunnuste järgi, juhtides tähelepanu nende tunnuste kehtivusele ka sotsiaalsetes süsteemides. Tähelepanu tuleb pöörata kahele probleemile. Esiteks, kuidas peaks postmodernistlikus maailmas aru saama teadmistest, ja teiseks, mida tähendab mittelineaarsus sotsiaalsetes süsteemides. Esimesel juhul toetub Cilliers klassikalisele arusaamale (Lyotard 1984), teisel juhul sõnastab mittelineaarsuse kui olulise ja vastastikmõjudes määravat osa etendava tingimuse, kuid sellega ta ka piirdub. Märksa põhjalikumalt on mittelineaarsuse mõju filosoofilises mõttes analüüsinud Jelena Knjazeva (Knyazeva 2004), kes on sõnastanud mittelineaarse mõtlemise printsiibid. Et mittelineaarsusel on määrav osa komplekssüsteemides esinevate nähtuste tekkes, saab nende printsiipide põhjal astuda samme komplekssüsteemide juhtimiseks.

---

[1]Alan D. Sokali skandaali tekitanud artikkel ja selle järellugu on ilmunud ka *Akadeemias*. Vt "Piire ületades: Kvantgravitatsiooni transformatiivse hermeneutika suunas" (2004, nr 6, lk 1273–1322) ja "Piire ületades: Järelsõna" (2004, nr 7, lk 1521–1534). *Toim.*

3.2. Filosoofiast kui komplekssüsteemist

On päris selge, et terviku ja osade vastastikmõju, mis on komplekssüsteemidele iseloomulik, vajab matemaatiliste selgituste kõrval ka üldistust filosoofilises võtmes. Järgnev arutelu tugineb Manuel DeLanda monograafiale (2019), milles autor analüüsib Gilles Deleuze'i filosoofiat (Deleuze, Guattari 2014) kui komplekssüsteemi. Seejuures ei rajane DeLanda analüüs Deleuze'i ideede tõlgendamisel, vaid ta rekonstrueerib need filosoofilised ideed mittelineaarse dünaamika ja komplekssüsteemide mõistete abil (Sova 2020). Seega on sihtrühmaks võetud "analüütilised teadusfilosoofid ja filosoofilistest küsimustest huvituvad teadlased" (DeLanda 2019: 13).

Ülevaadet raamatust võiks alustada ebatraditsiooniliselt, nimelt lõpust. Kui vaadata registrit, siis juba ainuüksi seal sisalduvate mõistete loetelu — algtingimused, atraktorid, bifurkatsioonid, determinism, dimensionaalsus, emergentne, faasiportreed, fluktuatsioonid, iseorganiseerumine, kriitiline, mittelineaarsus, muutkonnad, piirtsükkel, singulaarsus, sümmeetria, trajektoorid, vektorväli jne — viib mõtted mittelineaarse dünaamika valda. Registrile sekundeerib kirjanduse loetelu, mille pealkiri on küll hoopis "Märkused" ja mis sisaldab autori selgitusi ja lisateavet teksti kohta. Loetelus on loomulikult enamik olulisi mittelineaarset dünaamikat käsitlenud autoreid: Ilya Prigogine, Grégoire Nicolis, Ralph Abraham, David Acheson, Leon Glass, Robert May, Arthur Winfree, Ian Stewart, Christopher Langton, Stuart Kaufmann jpt. DeLanda alustab oma arutelu virtuaalsest (abstraktsest) matemaatikast koos muutkondade, vektorväljade ja teisendustega ning on loomulik, et viitab seejuures kohe Henri Poincaréle, kes need mõisted kasutusele võttis. Seega on selge rõhk dünaamilistel protsessidel, mida DeLanda asub analüüsima, alustades ontoloogiast ja lõpetades epistemoloogiaga. Jättes kõrvale filosoofilised terminid, on tegemist olemise ja teadmiste analüüsiga.

Raamatus on hulk väga olulisi tähelepanekuid, mis puhtmatemaatilistes ja -füüsikalistes käsitlustes jäävad teinekord vajaliku tähelepanuta. Alustada tuleks paljususe mõistest, mis Deleuze'i

järgi tähendab organiseeritust ja ka universaalsust. DeLanda seletab paljusust matemaatikas pruugitava vektorväljade mõiste abil, kasutades ka selliseid mõisteid nagu bifurkatsioonid ja atraktorid — see on aga mittelineaarne dünaamika! Siit tuleneb mitu dünaamiliste süsteemide seisukohast tähtsat järeldust. Erinevused võivad olla eriloomulised ja ühesugused, süsteemi omadused kas ekstensiivsed või intensiivsed. Ekstensiivsed omadused on jagatavad (füüsikas näiteks pikkus, ruumala jt), intensiivseid omadusi ei saa jagada (füüsikas näiteks temperatuur ja rõhk). Füüsikalised protsessid toimuvad intensiivse ruumi järkjärgulise diferentseerumisena ekstensiivsete struktuuride suunas (lk 49). Erinevus on produktiivne, ent kui omadused on ühesugused, on süsteemi muutusi käivitavad jõud hääbunud. Protsessis on tähtsal kohal kiiruste ja määrade suhted ning lokaalsed vastastikmõjud. Muutumiskiirusega mõõdetakse ju intensiivset gradienti, mis definitsiooni järgi ongi ruumilise muutumise kiirus. DeLanda rõhutab veel mitut olulist joont dünaamiliste protsesside analüüsis, nagu sümmeetria rikkumine ja bifurkatsioonid, süsteemi koostisosade inertsus, signaalide toime päästikuna jm.

Paljud DeLanda definitsioonid rajanevad varasemal kogemusel, kuid need on oskuslikult põimitud analüüsi konteksti. Nii sedastab ta Michael Ghiselinile (1997) toetudes: "Tervik ilmub emergentselt seda moodustavate osade põhjuslikest interaktsioonidest." Teisal ütleb ta, toetudes Nicolisile ja Prigogine'ile (1989), et "mittetasakaalulisus [toob] nähtavale mittelineaarsuses peituvad potentsiaalid, mis jäävad tasakaalulises või sellele lähedases olekus soikeseisundisse". Vahemärkusena tahaks tunnustada tõlkija Mart Kanguri sõnaseadmisoskust ja probleemitundmist, sest need pole ainukesed kohad, kus tõlge väga täpselt annab edasi keerulise probleemi olemust.

Üks oluline mõiste komplekssüsteemide teoorias on mittelineaarsus ehk aditiivsuse kadu. DeLanda rõhutab, et protsesside kirjeldamiseks kasutatavad lineaarset tüüpi võrrandid on kõige ebatüüpilisemad (lk 63) ja tegelikult suudavad mittelineaarsed võrrandid oma vektorväljaga tunduvalt paremini reaalset maailma kirjeldada. Ütleb ju ka Mario Bunge (1959: 168): "See, et mitteli-

neaarsed teooriad on haruldased, ei ole niivõrd looduse iseärasus, kuivõrd märk sellest, et meie teadus on alles lapsekingades."

Manuel DeLanda uuringud ei ole piirdunud sugugi vaid ülalmainitud analüüsiga. Mõttekäiku, kuidas kirjeldada maailmateaduse ja filosoofia sümbioosi, on ta kasutanud mitmes teiseski monograafias. Enne Deleuze'i filosoofiat käsitleva monograafia ilmumist 2002. aastal avaldas DeLanda ulatusliku uurimuse mitme teadusvaldkonna pikast "mittelineaarsest ajaloost" (DeLanda 1997). See käsitleb linnade arengut (mida DeLanda nimetab küll geoloogiaks), bioloogiat ja lingvistikat. Viidates ajaloolisele filosoofiale, põhjendab DeLanda oma probleemiseadet sellega, et kõik, mis meid ümbritseb, on ju tegelike protsesside tulemus. Protsesse iseloomustavad aga atraktorid, bifurkatsioonid, fluktuatsioonid, iseorganiseerumine jne, mis selgelt viitab vajadusele analüüsida neid mittelineaarse dünaamika vaatepunktist. Ta põhjendab linnade arengu metafoorilist nimetamist geoloogiaks asjaoluga, et põhjuslikkuselt sarnaneb see kaljude ja mäestike tekkega (loomulikult teises ajaskaalas). Kirjeldatud ajalugu hõlmab aastaid 1000–2000 eKr ja DeLanda sõnul vaatleb ta nimetatud valdkondi kui iseloomulikke energeetilisi, geneetilisi ja lingvistilisi "materjale". Ta tugineb Arthur Iberalli (1972) ideedele, kes käsitles tsivilisatsiooni ajalugu füüsikaliste mõistete kaudu (nagu kristalliseerumine, konvektsioon jne), ning loomulikult kasutab Deleuze'i filosoofilisi mõttekäike oma väidete tõestuseks. Tema analüüs on seega "filosoofiline meditatsioon mateeria ja energia ajaloo teemal" (DeLanda 1997: 21), rõhutades mitmekesisust ja interaktsioone.

DeLanda järgmine raamat on pühendatud ühele teadusvaldkonnale, nimelt keemiale (DeLanda 2015). Analüüs hõlmab klassikalist keemiat 18. sajandil (võtmesõnaks "mitmesus"), orgaanilist keemiat 19. sajandil ("spetsialiseerumine"), füüsikalist keemiat 19. sajandil ("hübridiseerimine") ja lõpetuseks "sotsiaalset keemiat" ("sobimus ja piirid"). Esimesed kolm peatükki põhinevad tolleaegsete õpikute analüüsil, pöörates tähelepanu keemia arengus esilekerkinud küsimustele. Nii on kolmandas peatükis alusmaterjalina kasutatud Wilhelm Ostwaldi ja Walther Nernsti põhjalikke monograafiaid. Viimane, intrigeeriva pealkir-

jaga peatükk arutleb sotsiaalsete tegurite rolli üle keemia arengus, viies arutluse filosoofia radadele teaduslikust objektiivsusest. Oma analüüsis eristab DeLanda kolme tegurit: nähtused, uurijate kogukonnad ja töövahendid (s.o seadmed). Areng sõltub kõigi tegurite koosmõjust. Ühes DeLanda raamatu arvustuses (Simões 2016) püstitatakse küsimus, kas kasutada mõistet "filosoofiline keemia", nagu teeb DeLanda, või oleks sobivam Inglise teadlaste kasutatud "keemia filosoofia" (*chemical philosophy*). Ilmselt on see küsimus teadusajaloolastel, filosoofidel ja keemikutel lõpuni vaidlemata, kuigi nii- ja naasuguste pealkirjadega traktaadid ilmusid juba 17. sajandil (Schummer 2015).

Terviku küsimus, selle kujunemine ja seosed osade vahel on üks komplekssüsteemide teooria põhiküsimusi. Mõistagi on see pälvinud ka filosoofide tähelepanu. Gilles Deleuze ja Félix Guattari (1987) kasutavad mõistet *agencement*, mis on inglise keelde tõlgitud kui *assemblage*. Eesti keelde on seda omakorda tõlgitud küll assamblaažina, küll osiste kogumina. Eesti keele seletava sõnaraamatu järgi on assamblaaž mitmest materjalist ja esemest loodud kolmemõõtmeline kunstiteos. Jättes kunstivoolud kõrvale, võib öelda, et tegemist on erinevate nähtuste kokkuliitumisest sündinud tervikuga. Väga üldises mõttes võivad assamblaaže moodustada kristallid ja settekivimid, keeled ja kogukonnad, organisatsioonid ja riigid jne (vt diagramme internetist).

Teadusvaldkondade analüüsi ja Deleuze'i maailma rekonstrueerimise juurest mittelineaarse dünaamika mõistete abil on DeLanda teinud sammu ka assamblaaži poole (DeLanda 2006, 2016). Tema seletus assamblaaži mõistele ütleb, et see sisaldab nii tervikut kui ka selle kujunemise protsessi, kus olulised pole mitte ainult seosed osiste vahel, s.t sisemised seosed (*relations of interiority*), vaid ka välised seosed, s.t assamblaaži seosed välistingimustega (*relations of exteriority*). Just seetõttu tuleb rääkida ka assamblaaži moodustumise protsessist, kuigi seoste muutumisest hoolimata on assamblaažid suhteliselt stabiilsed nii ruumis kui ka ajas. Nii ütlevad ka Deleuze ja Claire Parnet (2006), kasutades mõistet "sümbioos" ja viidates funktsioneerimisele tervikuna. Deleuze'i prantsuskeelse *agencement*'i tõlkimine inglise *assemblage*'iks on üksjagu segadust tekitanud, sest need sõnad

on eri juurtega ja ka tähendusväljad päriselt ei kattu. *Agencement* viitab korraldusele, asetusele, samal ajal kui *assemblage* seostub pigem masinatega ja nende kokkupanekuga ega rõhuta terviku mõistet. Ka DeLanda (2016) osutab tõlkeprobleemidele ja annab oma definitsiooni, rõhutades mitmesusest kujunenud tervikut koos kõikide seostega, mis kõik koos eksisteerivad ja tegutsevad. Ta soovitab seoste iseloomustamiseks kasutada mõisteid "sisemine" (*intrinsic*) ja "välimine" (*extrinsic*). Eesti keeles võiks assamblaaži sünonüümina kasutada ka mõistet "ansambel" (*ensemble*), mis vastaks küll terviku mõistele, kuid ei sisalda otseselt selle kujunemisprotsessi. Seda puudujääki saaks kompenseerida mõistetega "dünaamiline ansambel" ja "staatiline ansambel", andes esimesele ka muutumise varjundi, mis arvestaks protsessi, ja teisele osadest koosneva muutumatu terviku tähenduse. DeLanda uurib sellises kontekstis kogukondade, linnade ja riikide ajalugu, keelte arengut nii indiviidi kui ka kogukonna seisukohalt, militaarpraktikat sõjaväeüksuste seisukohalt ja teadusuuringute praktikat.[2] Tema raamatu järgmised peatükid analüüsivad assamblaažide virtuaalsust ja matemaatilist esitust. Sotsiaalsete süsteemide käsitlus (DeLanda 2006) hõlmab assamblaaže kui võrgustikke nii riigi kui ka tööstuse mõttes. Seejuures on tähtsal kohal hierarhiad ja muutuv keskkond. Kujuka vahendina on seejuures kasutusel assamblaažide diagrammid. Muidugi pole DeLanda ainuke, kes on analüüsinud Deleuze'i käsitust assamblaažidest. Juba terminoloogiline tõlkeprobleem tekitab tõlgendusküsimusi sisuliste probleemide kõrval, kus tähelepanu keskmes on eeskätt sotsiaalsed süsteemid (Nail 2017; Hanley 2018). Terviku kujunemise ja struktuuri probleem vajab tõepoolest üksikasjalikumat arutelu, millele Deleuze'i ja DeLanda monograafiad on andnud hea tõuke, eriti sotsiaalsete protsesside analüüsiks.

3.3. Veel võimalikest üldistustest (integraaluuringutest)

Inter- ja transdistsiplinaarsus viivad mõtted valdkondlike teadmiste ühildamisele. Eespool analüüsitud filosoofilised ideed ei ole

[2]Vrd DeLanda 2015, kus on juttu keemia arengust.

aga mitte igal pool toetust leidnud. Nii on arendatud ka uuringuid sildi all "integraalne teadus" (*integral research*). Integraal matemaatilise terminina tähendab summeerimist teatud piirkonnas. Kui seda mõtet püüda üle kanda sõnapaarile "integraalne filosoofia", läheb mõte kõikide filosoofiasuundade ühildamisele. Veelgi üldisemalt on püütud integraalse teaduse sildi all kokku siduda loodusteaduste eri valdkondi, majandusteadust, psühholoogiat, moraali jne ehk teisisõnu, kogu inimkonna kogutud tarkust. Erinevalt DeLanda komplekssüsteemide teoorial ja mittelineaarsel dünaamikal põhinevast arutelust Deleuze'i filosoofiliste ideede selgitamiseks puudub integraalsel teadusel selline võrdlus. Rõhku on pandud pigem üksikisiku ja kogukonna ning kultuuri ja keskkonna erinevustele (subjektiivsus ja objektiivsus) ning ühistele joontele, mida esitatakse nelja kvadrandi kaudu (minameie, sisemine-välimine). Nicholas Hedlund (2010) on oma ülevaates integraalsest teadusest rõhutanud raamistiku loomise vajadust, millega üldjoontes võib nõustuda. Siiski kipub säärane metateooria, mis põhineb kvadrantidel ja nende jaotamisel mõtlemistasanditeks, esindama uskumuslikku suunda nimega *new age*.

4. LÕPETUSEKS

Eelnev arutelu ja filosoofiliste mõistete võrdlemine oli selgelt interdistsiplinaarse suunitlusega. Tõepoolest, teadlane kui filosoof ja filosoof kui teadlane leiavad ühise pinna just interdistsiplinaarsuse abil, mis meie maailmapilti oluliselt rikastab (Holdsworth 2006). Ilmekaks näiteks on matemaatika mõistete rakendamine filosoofiliste ideede selgitamisel (DeLanda 2019). Sellest tekkiv sünergia on igati tulemusi andnud. Omaette küsimus on Thomas Kuhni (1962) paradigmad teaduse arengus. Fried Schnitman (2002) üldistab seni kehtinud paradigmad kui ennustatavusel (*prediction*) põhinevad. Tema seletuse järgi on uuteks paradigmadeks (mitmuses!) viimaste aastakümnete jooksul tekkinud arusaamad iseorganiseerumisest, kaosest ja komplekssüsteemidest, mis aitavad paremini aru saada maailmast kui tervikust. Samas pole aga needki paradigmad lõplikult välja kujunenud. Üks filosoofiliselt põnev probleem on ju näiteks kaose tõlgendamine.

Morin (2006) kasutab mõistet "kaosmos" (*chaosmos*), viidates vanade kreeklaste mõtetele (kaos oli süsteem, mis eksisteeris enne maailma loomist). Ta piirdub tõdemusega, et kaose mõiste on sügavam kui füüsikalistes süsteemides täheldatud nähtused. Sellist tõdemust on analüüsinud Arkadi Plotnitski (Plotnitsky 2006) kvantmehaanika filosoofilise kontseptsiooni näitel, toetudes Deleuze'i ideedele.

Teadmised komplekssüsteemidest, interdistsiplinaarsus, üldistused filosoofilises mõttes — eks need kõik aitavad kaasa inimkonnale oluliste probleemide lahendamisel. Osalt on need tingitud inimkonna hooletusest, osalt aga kaasnevad üleilmastumisega. ÜRO on koostanud säästva arengu tegevuskava aastaks 2030, milles nähakse ette olulisi tegevussuundi. Tihti asutakse seisukohale, et tehnoloogia areng (nt 5G võrgud või vesinikuenergia) võimaldab inimkonnal vähemalt praegu paljusid esilekerkivaid probleeme lahendada. On see aga piisav? Leidub ju ka nn nurjatuid (ingl *wicked*) probleeme, mille lahendamisega jääme kimpu.

Sääraste probleemide iseloomulikeks joonteks on, et neid ei osata korralikult püstitada (nende põhjuslikkus pole selge), kaasatud pooltel on erinevad arusaamad, võimalikud lahendused pole ei õiged ega valed (mitte ainult eri poolte silmis) ja soovitud kiireid lahendusi lihtsalt pole (iga samm mingi lahenduse poole tekitab uue olukorra). Kelly Levin on koos kolleegidega analüüsinud kliimamuutustega kohanemist ja osutanud järgmistele asjaoludele: 1) need, kes tekitavad probleeme, on ise seotud ka nende lahendustega; 2) keskvõim pole suuteline probleemidega tegelema, s.t ei osata ületada globaalse ja lokaalse vastuolu; 3) irratsionaalne tegevus lükkab lahendused ikka kaugemale; 4) aeg saab otsa (Levin jt 2012). Aga sellised ei pruugi olla mitte ainult kliimaga seotud probleemid, vaid ka tervishoiuprobleemid (epideemiad, pandeemiad), narkootikumidega võitlemine, sotsiaalne ebaõiglus ja sotsiaalsed kriisid, keskkonna saastamine, julgeolekuprobleemid jne. Christian Pohl näeb nende probleemide lahendamisel väljapääsu transdistsiplinaarsete uuringute hoogustamises (Pohl jt 2017). Edward T. Weber ja Anne M. Khademian (2008) rõhutavad võrgustike struktuuride ja dünaamika uuringuid, pidades silmas nii majandus- kui ka sotsiaalvõrgustik-

ke. Nii või teisiti vajavad need nurjatud probleemid (eesti vaste sõnale *wicked* on ka "kuratlik") suurt tähelepanu. Eriti oluliseks tuleb pidada selliseid probleeme sotsiaalsetes süsteemides, mis mõjutavad poliitilisi otsuseid. Võiks jätta õhku küsimuse, kas Eesti poliitikud tajuvad nurjatuid probleeme.

Rangete arutluste kõrval osutuvad teinekord igapäevaelus kasulikuks ka metafoorid. Nii on mittelineaarse dünaamika meetoditest teada keeruliste fraktalite konstrueerimine lihtsate reeglite korduva rakendamise abil. Seda mõtet on kasutatud ka hästi toimiva teadussüsteemi ülesehitamise printsiibina (Engelbrecht 2002). Need lihtsad reeglid on järgmised: toeta kvaliteeti, toeta noori inimesi ja rakenda neid reegleid ikka ja jälle. Teine kasulik mõiste on iseorganiseerumine, mis ka teadusstruktuuride juures soodustab niihästi tõhusust kui ka uute teadussuundade teket. Ja veel võiks isegi igapäevaelus olla kasu tõdemusest, et väike muutus täna võib viia suurte muutusteni tulevikus. See, et meil pole matemaatilisi mudeleid sotsiaalsete protsesside ja igapäevase käitumise kirjeldamiseks, pole määrav mõtteviisi kujundamisel.

On ülimalt meeldiv, et "intensiivne teadus", nagu sedastab DeLanda (2019), areneb jõudsalt. Selle sisuka raamatu kõrval võiks lugeda ka Tõnu Puu (2015) "aruannet uurimisretkest" kunsti, teaduse ja majanduse valda, mis haakub DeLanda mõtetega.

Kirjandus

B u n g e, Mario 1959. *Causality and Modern Science*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: Oxford University Press

C a s t e l l a n i, Brian 2018. Map of the Complexity Sciences. Art & Science Factory. Www.art-sciencefactory.com/complexity-map_feb09.html

C i l l i e r s, Paul 1998. *Complexity & Postmodernism. Understanding Complex Systems*. London — New York: Routledge

D e L a n d a, Manuel 1997. *A Thousand Years of Nonlinear History*. New York: Zone Books

D e L a n d a, Manuel 2006. *A New Philosophy of Society. Assemblage Theory and Social Complexity*. London — New York: Continuum

D e L a n d a, Manuel 2015. *Philosophical Chemistry: Genealogy of a Scientific Field*. London: Bloomsbury Academic

D e L a n d a, Manuel 2016. *Assemblage Theory*. Edinburgh: Edinburgh University Press

D e L a n d a, Manuel 2019 [2002]. *Intensiivne teadus ja virtuaalne filosoofia*. Tlk Mart Kangur. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus

D e l e u z e, Gilles, Félix G u a t t a r i 1987 (1980). *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis: University of Minnesota Press

D e l e u z e, Gilles, Félix G u a t t a r i 2014. *Mis on filosoofia?* Tlk Anti Saar. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus

D e l e u z e, Gilles, Claire P a r n e t 2006 (1977). *Dialogues II*. London — New York: Continuum

E n g e l b r e c h t, Jüri 2002. Flexible Europe — mobility as a tool for enhancing research capacity. — International Conference "Flexible Europe", 19–22 September 2002, Tallinn, Ministry of Education and Research, CD-1, 3 pp.

E n g e l b r e c h t, Jüri 2010. Komplekssüsteemid. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1347–1362

E n g e l b r e c h t, Jüri 2018. Tänapäeva haridusest ja komplekssüsteemidest. — *Akadeemia*, nr 11, lk 1936–1955

E n g e l b r e c h t, Jüri, Robert K i t t 2020. *Komplekssüsteemid*. Tallinn: Postimehe Kirjastus. [Ilmumas]

N a t i o n a l Academy of Sciences, National Academy of Engineering, and Institute of Medicine. 2005. *Facilitating Interdisciplinary Research*. Washington: National Academies Press. Https://doi.org/10.17226/11153

F r i e d S c h n i t m a n, Dora 2002. New paradigms, new practices. — Dora Fried Schnitman, Jorge Schnitman (eds.). *New Paradigms, Culture and Subjectivity*. New Jersey: Hampton Press

F r o d e m a n, Robert, Julie Thompson K l e i n, Roberto C. S. P a c h e o (eds.) 2017. *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity*. Oxford: Oxford University Press

G h i s e l i n, Michael T. 1997. *Metaphysics and the Origin of Species*. Albany: State University of New York Press

H a n l e y, Christopher 2018. Thinking with Deleuze and Guattari: An exploration of writing as assemblage. — *Educational Philosophy and Theory*, Vol. 52, No. 4, pp. 413–423

H e d l u n d, Nicholas 2010. Integrally researching integral research: Enactive perspectives on the future of the field. — *Journal of Integral Theory and Practice*, Vol. 5, No. 2, pp. 1–30

H o l d s w o r t h, David 2006. Becoming interdisciplinary: Making sense of DeLanda's reading of Deleuze. — *Paragraph*, Vol. 29, No. 2, pp. 139–156

I b e r a l l, Arthur 1972. *Toward a General Science of Viable Systems*. New York: McGraw Hill

K i t t, Robert 2011. Komplekssed sotsiaalsüsteemid. — *Akadeemia*, nr 10, lk 1787–1800

K n y a z e v a, Helena 2004. The complex nonlinear thinking: Edgar Morin's demand of a reform of thinking and the contribution of synergetics. — *World Futures: The Journal of New Paradigm Research*, Vol. 60, No. 5–6, pp. 389–405

K u h n, Thomas 1962. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: Chicago University Press

L e v i n, Kelly, Benjamin C a s h o r e, Steven B e r n s t e i n, Auld C r a e m e 2012. Overcoming the tragedy of super wicked problems: Constraining our future selves to ameliorate global climate change. — *Policy Sciences*, Vol. 45, pp. 123–152; https://doi.org/10.1007/s11077-012-9151-0

L y o t a r d, Jean-François 1984. *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Manchester: Manchester University Press

M o n t u o r i, Alfonso 2008. Foreword: Edgar Morin's path of complexity. — Edgar Morin. *On Complexity*. Creskill, New Jersey: Hampton Press, pp. i-xliv

M o r i n, Edgar 1977–2004. *La Méthode*. 6 volumes. Paris: Le Seuil

M o r i n, Edgar 1999. *Seven Complex Lessons in Education for the Future*. Paris: UNESCO Publishing

M o r i n, Edgar 2006. Restricted complexity, generalized complexity. — *Proceedings of the Colloquium "Intelligence de la complexité: épistémologie et pragmatique", Cericy-La-Salle, France, June 26th, 2005*. Transl. Carlos Gershenson

N a i l, Thomas 2017. What is an assemblage? — *Substance*, Vol. 46, No. 1 pp. 21–37

N i c o l i s, Grégoire, Ilya P r i g o g i n e 1989. *Exploring Complexity*. New York: W. H. Freeman

P a s c a l, Blaise 1966 [1662]. *Pensées*. London: Penguin books. (Eesti k: *Mõtted*. Tlk Kristiina Ross. Tallinn: Logos, 1998)

P l o t n i t s k y, Arkadi 2006. Chaosmologies: Quantum field theory, chaos and thought in Deleuze and Guattari's *What is Philosophy?* — *Paragraph*, Vol. 29, No. 2, pp. 40–56

P o h l, Christian, Bernhard T r u f f e r, Gertrude H i r s c h - H a d o m 2017. Addressing wicked problems through transdis-

ciplinary research. — *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity*. Oxford: Oxford University Press, pp. 319–331

P u u, Tõnu 2015. *Kunst, teadus ja majandus: Ajalooline uurimisretk*. Tallinn: Swedbank

S c h u m m e r, Joachim 2015. Manuel DeLanda: "Philosophical Chemistry: Genealogy of a Scientific Field". — *HYLE — International Journal for Philosophy of Chemistry*, Vol. 21, No. 1, pp. 65–67

S i m õ e s, Ana 2016. Philosophical chemistry: Genealogy of a scientific field. — *International Studies in the Philosophy of Science*, Vol. 30, No. 3, pp. 311–314

S o v a, Henrik 2020. Küsimus määrab maailma, milles elame. — *Sirp*, nr 27, 10. juuli

T o o l, Andrus 2020. Wilhelm Dilthey, Karl Ernst von Baer ja eluteadused. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1347–1389

W e b e r, Edward T., Anne M. K h a d e m i a n 2008. Wicked problems, knowledge challenges, and collaborative capacity builders in network settings. — *Public Administration Review*, Vol. 68, No. 2, pp. 334–349

W h a t is the meaning of complex thinking. 2015. Didactic Encyclopedia. Https://edukalife.blogspot.com.ee/2015/07

JÜRI ENGELBRECHT (1939) on lõpetanud Tallinna Polütehnilise Instituudi 1962, tehnikakandidaat mehaanika erialal 1968, füüsika-matemaatikadoktor pideva keskkonna mehaanika alal 1981 (Ukraina TA Mehaanikainstituut), Eesti TA akadeemik mehaanika alal 1990. Eesti (NSV) Teaduste Akadeemia küberneetika instituudi vanemteadur 1969–1986, osakonnajuhataja 1986–1989, teadusala asedirektor 1989–1994; Tallinna Polütehnilise Instituudi (Tallinna Tehnikaülikooli) stažöör 1963–1965, aspirant 1965–1967, assistent 1967–1968, vanemõpetaja 1968–1969, ehitusteaduskonna mehaanikainstituudi rakendusmehaanika õppetooli professor 1984–2016; TTÜ küberneetika instituudi osakonnajuhataja 1994–2014, erakorraline juhtivteadur 2005–2008, juhtivteadur 2008–2016; Eesti Teaduste Akadeemia president 1994–2004, asepresident 2004–2014. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid "Dünaamika ilu" (1997, nr 4, lk 735–753), "Teaduses on kord ja vaidlused korrast" (1999, nr 1, lk 107–112), "Teadusest uue sajandi künnisel" (2000, nr 6, lk 1204–1222), "Akadeemia ajas ja ruumis" (2008,

nr 10, lk 2116–2130), “Komplekssüsteemid” (2010, nr 8, lk 1347–1362), “Akadeemiatest ja paradigmadest” (2014, nr 4, lk 723–732), “Kolm printsi Serendipist” (2018, nr 5, lk 771–782, “Tänapäeva haridusest ja komplekssüsteemidest” (2018, nr 11, lk 1936–1955), “Teadmistest ja ennustustest” (2019, nr 7, lk 1169–1187) ja “Mõtteid kriisidest” (koos Robert Kitiga; 2020, nr 6, lk 983–996) ning Juhan Aru, Kristjan Korjuse ja Elis Saare raamatu *Matemaatika õhtuõpik* arvustus (2014, nr 3, lk 539–541).

TÄHENDUSLIK KESKKOND JA ÖKOLOOGILINE KRIIS

Timo Maran

Antropotseen, suur kiirenemine, kuues liikide väljasuremislaine, globaalne kliimamuutus — heal lapsel mitu nime. Aga tõsi on, et teaduspõhiselt ja mõõtmisandmete järgi otsustades on inimkond praegu keset keskkonnamuutust, millesarnast meie liik pole kunagi varem kogenud. Mõned uuringutel põhinevad arvandmed selle kohta: 20. sajandil tõusis Maa pinnatemperatuur 0,7–0,9 °C ja alates 1975. aastast on temperatuuri tõus peaaegu kahekordistunud — keskmiselt 1,5–1,8 °C sajandi kohta (Lindsey, Dahlman 2020). ÜRO raporti järgi on looduslike metsamaade pindala viimase kolmekümne aasta jooksul vähenenud 178 miljoni hektari võrra, moodustades praegu 30,8 protsenti maismaast (FAO 2020: 10). Teise, hiljuti Pariisis avaldatud ÜRO raporti hinnangul ohustab väljasuremine miljonit taime- ja loomaliiki (UN IPBES 2019). Selgroogsete loomaliikide väljasuremise kiirus viimasel sajandil on olnud 114 korda suurem loomulikust väljasuremise tempost ning Rahvusvahelise Looduskaitseliidu hinnangul on 20–25% loomaliikidest väljasuremisriskiga (Ceballos jt 2015; Web, Mindel 2015). Ökoloogilist kriisi saaks näitlikustada veel paljude teistegi andmetega, aga üldpilt on niigi selge: meie planeet on väga ebatavalises ja kiires teisenemisfaasis. See muutus ei puuduta mitte ainult ökosüsteeme ning neis elavaid looma- ja

---

Artikkel põhineb Tartu Ülikooli aulas 6. oktoobril 2020 peetud inauguratsiooniloengul. Pikemalt saab neil teemadel lugeda raamatust *Ecosemiotics: The Study of Signs in Changing Ecologies* (Maran 2020).

taimeliike, vaid sellel on olulised otsesed ja kaudsed tagajärjed ka inimühiskondade ja kultuuride toimimisele. See on põhjus, miks ökoloogia ja looduskeskkonnaga seotud teemasid ei uuri tänapäeval mitte ainult loodusteadused, vaid need on aina rohkem ka humanitaarteaduste uurimisobjektiks.

Järgnevalt tahan tutvustada semiootilist vaadet ökoloogilisele kriisile keskkonnahumanitaaria kontekstis. Ma räägin sellest, kuidas on ökoloogiline kriis seotud keskkonna tähenduslikkuse vähenemisega ja kuidas keskkonna eiramine tuleneb teatud märgitüübi, nimelt sümboli domineerimisest ja sellega kaasnevast kultuuri sulgumisest endasse. Samuti tahan tutvustada mitmesuguseid keskkonnahumanitaaria lähenemisviise, mille abil on püütud kultuuri ja looduskeskkonda sillata. Annan ülevaate, kuidas saab semiootiline vaade kaasa aidata looduse ja kultuuri käsitamisele ühtse tervikuna, tuues esile looduskeskkonna semiootilisust ning kirjeldades kultuuri ja looduse semiootilisi suhteid. Loengu lõpus räägin kultuuritekstidest kui loovatest vahenditest nende suhete ümbermodelleerimisel.

KESKKONNA TÄHENDUSLIKKUSE VÄHENEMINE

Semiootika on teadus, mis uurib tähendusi, tekste, kommunikatsiooni ja märgisüsteeme. Semiootikat huvitavad põhimõtted, mille järgi märke, tekste ja muid tähenduskandjaid formuleeritakse ja kasutatakse, ning seaduspärad, millest lähtudes neid tõlgendatakse. Mida võiks olla semiootikal öelda keskkonnamuutuse ja ökoloogilise kriisi kohta? Keskkonnaprobleemid näivad olevat mitmel moel seotud keskkonna tähenduslikkuse vähenemisega — protsessiga, mille käigus looduskeskkonna, selles elavate olendite, geograafiliste paikade ja keskkonnasündmuste roll kultuuris järjepanu väheneb. Ehk teisisõnu, meil on kultuuris aina rohkem tekste, tähenduskandjaid ja väärtussüsteeme, mis talitlevad sõltumatult ökosüsteemis toimivatest protsessidest.

Rääkides keskkonna tähenduslikkuse vähenemisest, tuleb eristada muutusi objektitasandil ja kirjeldustasandil. Objektitasandil võivad tähendusprotsessid ja kommunikatsioon väheneda

looduskeskkonnas eneses. Nii piirab loodusliku koosluse vaesestumine ja osa liikide väljasuremine võimalusi tähendusloomeks ehk semioosiks. Hästi lihtsalt väljendudes: mida vaesem on loodus, seda vähem on seal kokkupuuteid ja kommunikatsiooni liikide vahel. Ka näiteks Fred Jüssit kujutame ette loodusest kirjutamas kusagil metsikus rabamaastikus — seal on teda sageli filmitud —, aga mitte liigivaeses turbakarjääris. Homogeensed või inimtegevusest tugevasti mõjutatud keskkonnad ei paku märgiloomeks ehk semioosiks kuigi palju lähtekohti.

Samuti võib inimese märgiaktiivsus varjutada keskkonnas toimuvat semioosi. Sellisel juhul on keskkond küll semiootiliselt rikkalik, aga me ei suuda sellega kontakti astuda iseenda häiriva tegevuse tõttu. Nii on Saksa semiootik Roland Posner (2000) kirjeldanud inimtekkelise müra ja saastatuse mõju meie tõlgendusprotsessidele semiootilise reostuse mõiste abil. Semiootiline reostus takistab tulemuslikku suhtlemist, rikkudes kommunikatsioonikoodi või katkestades kontakti osaliste vahel. Siin võib mõelda transpordimürale linnas, mis varjutab linnulaulu, või visuaalsele mürale eredavärviliste reklaamide, plakatite ja siltide kujul. Kui keeruline on plakatite värvikirevuse kõrval märgata näiteks Tartu kesklinnas kasvavaid puid! Võite siinkohal väikse katse teha ja proovida, kas suudate meelde tuletada puid, mis teie igapäevasel liikumisteel kasvavad.

Kirjeldustasandil tuleneb keskkonna tähenduslikkuse vähenemine kultuuriprotsessidest. Eriti uusaegne kultuur on püüelnud abstraktsete suletud sümbol- ja väärtussüsteemide poole. Sellel suundumusel on palju väljendusviise: püüd vaadelda inimkeelt suletud formaalsete suhete süsteemina (nagu see oli tavaks Ferdinand de Saussure'i lingvistikast inspireeritud strukturalismis); vahetute representatiivsete seoste alahindamine kirjandustekstide ja tekstivälise keskkonna vahel; kirjanduse, muusika ja kaunite kunstide nägemine kõrgkunstina, mis seisab lahus materiaalsest reaalsusest, keskkonnast ja selle probleemidest. Uusaegne kultuur on suuresti endasse sulgunud, ta ei pane loodust enda kõrval tähele ja teatud mõttes ei vajagi seda.

SÜMBOLIPÕHISE KULTUURI KRIITIKA

Semiootika mõistes võime kultuuri püüdlust suletuse poole kirjeldada kui sümbolilisuse domineerimist. Selline käsitus toetub USA filosoofi ja semiootiku Charles S. Peirce'i töödele (Peirce 1958–1966), kes eristas oma tüpoloogias kolme tüüpi märke olenevalt sellest, milline on neis märgi esitise ja tema objekti vaheline suhe. Peirce'i mudelis on märgil kolm poolt: esitis, mis on taju või nähtus, mida me kõigepealt märkame; objekt, millele esitis teisena viitab; ning tõlgend, mis on seejärel meie meeltes tekkiv refleksioon või arusaam. Sümbolit mõistetakse Peirce'i mudelis märgina, milles esitise ja objekti suhe on harjumuslik ning põhineb inimese kultuurikoodidel, sotsiokultuurilistel tavadel ja harjumustel. Teised märgitüübid selles jaotuses on ikoonid ja indeksid. Ikooni puhul põhineb esitise ja objekti seos sarnasusel. Indeksi puhul peab esitise ja objekti vahel olema mingi põhjuslikkusele tuginev seos. Mõni lihtne näide: jalajälg on ikooniline märk niivõrd, kui tema kuju sarnaneb jalatalla kujuga; suits tähistab indeksiaalse märgina tuld niivõrd, kui suitsu ja tule vahel on põhjuslik seos; seevastu näiteks rahatähed vahetusväärtuse tähistusena on täiesti sümboliline märk, sest see seos põhineb puhtalt ühiskondlikul kokkuleppel (ning maksevahenditeks kasutatud esemed on eri kultuurides ja ajastustes väga erinevad olnud).

Sümbolite ülemäärane domineerimine kultuuris näib olevat keskkonnaprobleemidega otseselt seotud. Nimelt on sümbolipõhised diskursused, tekstid ja kultuurinähtused iseseisvad ja sõltumatud selles mõttes, et saavad püsida samasugusena sõltumata objektitasandil toimuvatest muutustest. Või teisipidi, nad saavad oma sisemisest dünaamikast lähtudes areneda ja muutuda ka juhul, kui objektitasand ei muutu. Selline võime teeb sümbolid sisemiselt sarnaseks elussüsteemidega (Nöth 2014). Ökosüsteemides seovad ökoloogilised suhted (kisklus, sümbioos, parasitism) liigid positiivsete ja negatiivsete tagasisidetsüklite kaudu tervikuks. See annab ökosüsteemile võime tasandada üksikute liikide arvukuse kõikumist, säilitada oma struktuuri ning puhverdada väliste tegurite mõju. Kokkuleppelistel sümbolitel seevastu objektitasandiga sellist seost pole. Nad ei osale tagasisidetsüklites ega reagee-

ri seega ka vastuseks ökosüsteemi kui terviku muutustele. See on ühtlasi põhjus, miks sümbolipõhised diskursused, kultuurinähtused ja tekstid kipuvad vohama ning võivad täita kogu saadaoleva meedia ja kõik tähendusruumid. Meemide pidurdamatu levik sotsiaalmeedias ning kaupade ja toodete aina kiirenev asendumine uuemate versioonidega on näited sellisest sümbolilisest hegemooniast.

Sümbolilise dominandiga kultuur püüab eirata välises looduskeskkonnas toimuvat nii kaua, kui see on vähegi võimalik. Samas on kultuur nagu üldse kogu inimtegevus aine- ja energiavõrgustike kaudu paratamatult biosfääri osa ning toimib nendes piirtingimustes, mida füüsiline keskkond talle võimaldab. Näib, et keskkonnamõjusid suudetakse ignoreerida teatud määrani, aga pinge kogunedes vallanduvad need siiski ootamatute läbilöökidena. Austraalia semiootik ja keskkonnakommunikatsiooni uurija David Low (2008) on kirjeldanud sellist keskkonna toimevõime ehk agentsuse läbilööki mõistega *dissent* ("nõustumatus"). Ta osutab olukorrale, kus mingi keskkonnategur kultuurilistest arusaamadest olulisel määral lahkneb ning siis ootamatult kultuurile nähtavaks saab. Näiteks oskab kultuur eirata inimmõju kliima soojenemisele, kuid peab siiski reageerima mõne orkaani või muu ootamatu ilmastikusündmuse mõjule. Kultuur suudab ignoreerida metsloomade pidamist väga kitsastes tingimustes, aga seda ootamatumalt tabab teda koroonaviirusetaolise haiguse läbilöök. Sellistes ootamatutes läbilöökides kultuuri kokkuleppelisus hajub ja keskkond kui eraldiseisev toimevõime saab nähtavaks.

KESKKONNAHUMANITAARIA LÄHENEMINE LOODUSKULTUURILE

Viimastel kümnenditel on keskkonnahumanitaaria püüdnud kultuuri mitut moodi loodusega sillata. Keskkonnahumanitaaria all tuleks mõista interdistsiplinaarset uurimisvälja, kus humanitaarteaduste suunad — keskkonnaajalugu, ökokriitika, loomauuringud, ökosemiootika, keskkonnaantropoloogia, keskkonnakommunikatsiooni uuringud ja teised — uurivad mitmest vaatenurgast kultuuri ja keskkonna suhteid. Eriti viimasel kümnendil on kesk-

konnahumanitaaria nime all toimunud palju konverentse ning ilmunud raamatuid ja artiklikogumikke.

Vastukaaluks keskkonnateema eiramisele 20. sajandi humanitaarias on keskkonnahumanitaarias 21. sajandil rakendatud lähenemisviise, mis püüavad inimkultuuri ja sellega seotud ökosüsteeme näha ühe sidusa süsteemina. Üks selliseid lähenemisviise on näiteks nn sotsioökoloogiliste süsteemide uurimine eesmärgiga välja töötada käsitlusi ja tegutsemispõhimõtteid, mis arvestaksid nii ökoloogiliste kui ka sotsiaalsete võrgustikega ning toetaksid nende horisontaalset ja vertikaalset sidusust. Näiteks tuleb ühe selle suuna edendaja, rootslase Örjan Bodini (2017) arvates kalapüügikogukondade mõistmiseks arvesse võtta nii kalade ökoloogiat (nende toitumissuhteid ja liikumisteid) kui samavõrd ka kalurite sotsiaalseid võrgustikke ja kultuuri (milline on nende pereelu ja traditsioonid ning millistele püügivahenditele on neil ligipääs). Sellele lähedane on Jules Pretty ja ta kolleegide (Pretty 2011; Pilgrim, Pretty 2013) populariseeritud ökokultuuri mõiste, mis traditsioonilistele teadmissüsteemidele tuginedes kirjeldab kohalike kultuuride rolli ja potentsiaali liigikaitses ja loodushoius. Ökokultuurid on hästi toimiva struktuuriga, suure elujõuga enda taasloomisel ning võimelised oma identiteeti kaotamata väliste muutustega kohanema.

Samuti tuleks siin mainida biokultuurilise mitmekesisuse uuringuid, mille eesmärk on kirjeldada ühes ja samas metoodilises raamistus nii bioloogilist kui ka kultuurilist mitmekesisust. Selle lähenemisviisi aluseks on tähelepanek, et kultuuriline mitmekesisus (keelte, dialektide ja usundite hulk) on sageli suurem just neis piirkondades, kus on ka suurem bioloogiline mitmekesisus. Teiselt poolt on ka ohud, mis kultuurilist ja bioloogilist mitmekesisust ähvardavad — üleilmne äritegevus ja toidutootmine, kultuuriline homogeensus ning monokultuurne põllu- ja metsamajandus —, suuresti ühed ja samad. David Harmon ja Jonathan Loh (2005) on välja töötanud biokultuurilise mitmekesisuse indeksi, mis võimaldab kvantitatiivselt iseloomustada ja võrrelda riikide või paikkondade mitmekesisust. Indeks kombineerib paikkonna keelte, religioonide, rahvusrühmade, soontaimede ja selgroogsete loomade arvu. Eesti on selle indeksi järgi Põhja-

Euroopas päris heas seisus. Kokkuvõtteks, keskkonnahumanitaaria on viimastel aastatel rakendanud mitmesuguseid lähenemis- ja käsitusviise, mis kirjeldavad kultuuri ja looduskeskkonda kui omavahel seotud ja süsteemset tervikut.

KULTUURI JA LOODUSE SUHTED SEMIOOTIKA VAATENURGAST

Bio- ja ökosemiootika saavad keskkonnahumanitaariasse panustada täpsema arusaamaga semiootilistest mehhanismidest, mis kultuuri ja keskkonda kokku seovad. See on mahukas teemaring, mida ma ei suuda tänase loengu jooksul kindlasti ammendavalt käsitleda. Lühidalt, bio- ja ökosemiootika ei näe tähenduspõhisena mitte ainult inimkultuuri ja selle tekste. Semioos, äratundmine ja kommunikatsioon leiavad aset ka looduses nii endosemioosina elusolendite kehade sees kui ka ökosüsteemis eri liikide vahel (Hoffmeyer 2014). Seega näeb ökosemiootiline vaade inimkultuuri paiknevat laiemas keele-eelse semioosi ja keskkonnasemioosi kontekstis (Kull 1998). Kõige olulisemat markeerides: ökosemiootiline vaade näeb füüsilisel keskkonnal enesel potentsiaali märgisuhetes osaleda ja märgisuhteid vallandada. Siin võib lähtuda näiteks James J. Gibsoni (1979) võimalduste mõistest (*affordance*), mille järgi keskkonnal on omadused, mis võimaldavad inimestel ja teistel loomadel keskkonnaga tähenduslikult seostuda ja seda keskkonda kasutada. Näiteks puuõõnsusel on teatud füüsilised omadused, mis teevad võimalikuks selle äratundmise ja kasutamise peidukohana.

Biosemiootika kirjeldab ka teiste liikide rikkalikku kommunikatsiooni ja märgisüsteeme, mida inimene saab osaliselt tõlgendada ja milles osaleda. Ööbiku laul pole meile suunatud kommunikatsiooniakt, aga ometi saame seda kuulda, tõlgendada ja ka kultuuriliselt esitada muusikas ja kirjanduses. Vahvaid näiteid selle kohta pakkus sel suvel (8.08.2020) Tartu loodusfestivalil toimunud Linnujämm, kus kirjanikud ja muusikud linnuliikide laulu interpreteerisid, püüdes tõlgendada laulude eripärast rütmi või tähendussisu. Ka paljud hoiatushäälitsused ja hoiatusvärvused on mõistetavad ja kasutatavad eri liikide vahel. Näiteks olgu siin too-

dud mao kehakuju, liikumine ja sisin, mille tähendust teavad väga paljud liigid ning mida väänkaelad, rähnid ja tihased jäljendavad. Samuti jagab inimene evolutsiooniliselt lähedaste liikidega paljusid näoilmeid ning hormoone ja muid biokommunikatsioonis osalevaid aineid. Kokkuvõttes tähendab see, et inimesel liigina on mitmekesised võimalused osa võtta sellest märgisuhtlusest ja kommunikatsioonist, mis leiab aset looduskeskkonnas teiste liikide osalusel.

Üks oluline komponent kultuuri ja looduskeskkonna suhetes on veel inimese kultuurieelne semioos, mida kõige paremini kirjeldavad Ungari filosoofi Michael Polanyi (1966, 1967) mõisted "vaikiv teadmine" ja "vaikiv märk". Polanyi toob näiteks sellised tegevused nagu ujumine või jalgrattasõit, samuti mõned oskustegevused, nagu puusepatöö, mida on väga raske formaalselt kirjasõnas kirjeldada ja mille õppimine on kogemuslik ning toimub harjutamise teel kokkupuutes ja tagasisides keskkonnaga. Polanyi kirjeldab vaikivat märki kumulatiivse suhtena, kus üksikaistingud ja -seosed on eraldi võttes tähenduseta, kuid nende koondumisel ilmneb tähenduslik struktuur. Kui mõelda inimese keskkonnatajule, kuidas me füsioloogiliselt looduskeskkonnale reageerime, milline on näiteks lõhnaaistingute või temperatuuritaju mõju meile, siis näib see järgivat just Polanyi pakutud skeemi.

Lisaks inimese ja teiste liikide semiootiliste suhete mõtestamisele on ökosemiootika täpsustanud ka kultuuri kui modelleeriva süsteemi paiknemist ökosüsteemi suhtes. 2014. aastal avaldasime koos Kalevi Kulliga ühisartikli, milles kirjeldasime inimkultuuri kui metamudelit kultuuri enda ja tema keskkonnasuhete kohta. Tsiteerin meie tollast kirjatööd:

> Energeetiliselt ja biokeemiliselt on inimkultuur ökosüsteemi osa, kuid semiootiliselt on inimkultuur nii ökosüsteemi osa kui ka metatasand selle kohal. Inimese osalus keskkonnas on kahestunud ja hübriidse loomuga. Ühest küljest on kõigel, mida inimene teeb, keemiline ja energeetiline loomus, inimese tegevus on seotud aineringete ja energiavoogudega. Selles tähenduses on kultuur ökosüsteemi osa. Semiootiliste suhete tähenduses on kultuuri asend ökosüsteemi suhtes aga kahetasandiline. Kultuuri mudelid võivad olla mudelid kultuuri enda kohta. Nende kaudu ehitab kul-

> tuur kui modelleeriv süsteem ökosüsteemi kohale metatasandi. Lisaks sümbolilisele komponendile on kultuuris aga ka teisi aspekte, mis seovad teda rohkem ökosüsteemiga. Sellisteks nähtusteks on näiteks ikoonilised (äratundmispõhised) ja indeksiaalsed (assotsiatsioonipõhised) märgisuhted kultuuris, mis võivad seostuda keskkonnaprotsessidega (Maran, Kull 2014: 45).

Seega on kultuur alati ühtaegu ümbritseva keskkonnaga seotud ikooniliste ja indeksiaalsete märgiseoste kaudu kui ka tema suhtes iseseisev ja autonoomne tänu oma sümbolilisele komponendile ja võimele luua enesekirjeldusi ja mudeleid. Oluliseks küsimuseks saab siin eri märgitüüpide tasakaal ja paiknemine konkreetsetes kultuuritekstides. Mil määral ja mis positsioonis on kultuuritekstides märgisuhteid, mis seovad kultuuri keskkonnaga? Mis on täpsemalt need mudelid ja mehhanismid kultuurilistes tekstides, mis võimaldavad looduse tõlgendamist ja loodusega seostumist?

KULTUURI JA LOODUSE SUHETE ÜMBERMODELLEERIMINE

Täpsemalt saab semiootika kultuuri ja keskkonna põiminguid uurida keskkonna kujutamise aluseks olevate kultuurimudelite analüüsi ja ümberhindamise kaudu. Modelleerimise ja mudelite mõisted on olnud üks Tartu-Moskva semiootikakoolkonna keskseid aluseid. Nii on kunstitekste, müüte ja ideoloogilisi tekste kirjeldatud kui sekundaarseid modelleerivaid süsteeme, mis kasutavad keele vahendeid loomaks teiseseid, keerukama tasandi mudeleid (Lotman 1990). Keskkonnasuhte mõtestamisel võib meid siin huvitada, mis on see lähtekoht või raam, mida aluseks võttes kultuur loodust või inimese ja keskkonna suhet modelleerib. Peirce on semiootikas ligilähedaselt samas tähenduses kõnelnud märgi "alusest" (*ground*; Sonesson 2010). Kas näiteks kultuurimudelid looduse kohta on antropomorfistlikud ehk inimnäolised, mis tähendab, et teisi loomi ja looduskeskkonda tõlgendades lähtutakse sarnasusest või suhetest inimesega? Antropomorfism sunnib meid eeskätt tähele panema ja väärtustama neid liike, kes on meiega sarnasemad kas oma kehaasendi või peakuju poolest või kel on

haardevõimelised jäsemed nagu meil. Modelleerimise alusmudeliks võib olla ka oma ja võõra vastandus, mis kipub aktiveeruma juhul, kui kõneldakse meie oma, eestipärasest looduskeskkonnast või näiteks võõrliikide teemaga seoses (Maran 2015). Kas šaakal on ikka osa Eesti loodusest või kas seda on kährikkoer või kühmnokk-luik või valge-toonekurg? Kõik need liigid on Eestisse viimase kahesaja aasta jooksul sisse rännanud, lihtsalt mõnega oleme rohkem harjuda jõudnud.

Semiootilise modelleerimise rakendamine kultuuri ja looduse suhete uurimiseks pole aga ainult kirjeldav ega analüütiline tegevus. Me võime loovalt välja mõelda modelleerimisaluseid, mis võimaldaksid kultuuri ja looduse suhteid rohkem esile tõsta. Siin võib kasutada näiteks ümberpööratud loogikat ja võtta modelleerimise aluseks mõni rõhutatult mitte-inimesepärane nähtus. Näiteks võime püüda kujutleda, mis juhtuks siis, kui tõlgendaksime mõnd romaani või muud kultuuriteksti kui metsa, rakendades sellele oma teadmisi metsaökosüsteemide kohta. Vahel piisab keskkonnale toimevõime andmiseks sellestki, kui asetada ta tähelepanu keskmesse ning omistada talle individuaalsus ja isikupära.

Lõpetan oma loengu viitega Jane Remmi maalile vanal raudteel kasvavast taimekooslusest. Jane Remm on noorema põlvkonna Eesti kunstnik, kes on oma töödes pööranud tähelepanu looduse mitmekesisusele ning kujutanud ja väärtustanud just prahipaikade ja jäätmaade unustatud loodust. Maalil "Oaas" on ta kujutanud taimekooslust vanal lagunenud raudteel, kus tavalistele prahipaigataimedele on antud individuaalsus ning taimekooslus raudteeliiprite vahel on suurendatud peaaegu omaette semiosfääriks. Jane Remmi maal illustreerib mu meelest hästi seda ümbermodelleerimist, mida me semiootika vahenditega teha püüame. Ökoloogiline kriis esitab kultuurile ja humanitaariale uut tüüpi väljakutseid. On vaja uurimismudeleid, mõisteid ja meetodeid, mis võimaldaksid meil analüüsida kultuuri ja looduse põiminguid ning nende muutumisi. Semiootikal on pakkuda sobivaid töövahendeid, et analüüsida tähendusnihkeid kultuuri ja looduse suhetes ning tuua teisi liike ja keskkondi kultuuri keskmesse.

Jane Remm. “Oaas” (2017).

Kirjandus

B o d i n, Örjan 2017. Collaborative environmental governance: Achieving collective action in social-ecological systems. — *Science*, Vol. 357, No. 6352, eaan1114

C e b a l l o s, Gerardo, Paul R. E h r l i c h, Anthony D. B a r n o s k y, Andrés G a r c í a, Robert M. P r i n g l e, Todd M. P a l m e r 2015. Accelerated modern human-induced species losses: Entering the sixth mass extinction. — *Science Advances*, Vol. 1, No. 5, e1400253

F A O 2020. *The State of the World’s Forests 2016. Forests and Agriculture: Land-Use Challenges and Opportunities*. Rome: FAO

G i b s o n, James J. 1979. *The Ecological Approach to Visual Perception*. New Jersey: Lawrence Erlbaum

H o f f m e y e r, Jesper 2014. *Biosemiootika: Uurimus elu märkidest ja märkide elust*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus

K u l l, Kalevi 1998. Semiotic ecology: Different natures in the semiosphere. — *Sign Systems Studies*, Vol. 26, No. 1, pp. 344–371

L i n d s e y, Rebecca, LuAnn D a h l m a n 2020. Climate Change: Global Temperature. Www.climate.gov/news-features/understanding-climate/climate-change-global-temperature

L o h, Jonathan, David H a r m o n 2005. A global index of biocultural diversity. — *Ecological Indicators*, Vol. 5, No. 3, pp. 231–241

L o t m a n, Juri 1990. Kunst modelleerivate süsteemide reas. — *Kultuurisemiootika*. Tallinn: Olion, lk 8–31

L o w, David 2008. Dissent and environmental communication: A semiotic approach. — *Semiotica*, No. 172, pp. 47–64

M a r a n, Timo 2015. Emergence of the "howling foxes": A semiotic analysis of initial interpretations of the golden jackal (*Canis aureus*) in Estonia. — *Biosemiotics*, Vol. 8, No. 3, pp. 463–482

M a r a n, Timo 2020. *Ecosemiotics: The Study of Signs in Changing Ecologies. Elements in Environmental Humanities*. Cambridge: Cambridge University Press

M a r a n, Timo, Kalevi K u l l 2014. Ecosemiotics: Main principles and current developments. — *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, Vol. 96, No. 1, pp. 41–50

N ö t h, Winfried 2014. The life of symbols and other legisigns: More than mere metaphor? — Vinicius Romanini, Eliseo Fernández (eds.). *Peirce and Biosemiotics: A Guess at the Riddle of Life*. Dordrecht: Springer, pp. 171–182

P e i r c e, Charles S. 1958–1966. *Collected Papers*. Ed. by Charles Hartshorne, Paul Weiss (vols. 1–6); Arthur W. Burks (vols. 7–8). Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press

P i l g r i m, Sarah, Jules P r e t t y (eds.) 2013. *Nature and Culture. Rebuilding Lost Connections*. Oxon: Routledge

P o l a n y i, Michael 1966. *The Tacit Dimension*. Chicago: The University of Chicago Press

P o l a n y i, Michael 1967. Sense-giving and sense-reading. — *Philosophy*, Vol. 42, No. 162, pp. 301–325

P o s n e r, Roland 2000. Semiotic pollution. — *Sign Systems Studies*, Vol. 28, pp. 290–307

P r e t t y, Jules 2011. Interdisciplinary progress in approaches to address social-ecological and ecocultural systems. — *Environmental Conservation*, Vol. 38, No. 2, pp. 127–139

S o n e s s o n, Göran 2010. From mimicry to mime by way of mimesis: Reflections on a general theory of iconicity. — *Sign Systems Studies*, Vol. 38, No. 1, pp. 18–66

U N I P B E S 2019. Media Release: Nature's Dangerous Decline "Unprecedented"; Species Extinction Rates "Accelerating". Www.ipbes.net/news/Media-Release-Global-Assessment

W e b b, Thomas J., Beth L. M i n d e l 2015. Global patterns of extinction risk in marine and non-marine systems. — *Current Biology*, Vol. 25, No. 4, pp. 506–511

TIMO MARAN (1975) on Eesti semiootik ja luuletaja. Ta on lõpetanud Tartu Ülikooli zooloogina (1998) ja kaitsnud samas doktoriväitekirja (2005). Alates 2020. aastast on ta Tartu Ülikooli ökosemiootika ja keskkonnahumanitaaria professor. Tema uurimisteemade hulka kuuluvad bioloogiline mimikri, keskonnasemioos ning kultuuri ja keskkonna semiootilised seosed. Ta on avaldanud raamatud *Mimikri semiootika* (2008), *Mimicry and Meaning: Structure and Semiotics of Biological Mimicry* (2017) ja *Ecosemiotics: The Study of Signs in Changing Ecologies* (2020) ning viis luulekogu. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid "Mimees kui kommunikatsiooninähtus: Mimeesimõiste semiootiline ülevaade" (2004, nr 12, lk 2701–2726) ja "Biosemiootiline kriitika: Keskkonna modelleerimine kirjanduses" (2013, nr 5, lk 824–847), luulet (2005, nr 1, lk 67–70) ning tõlge Trinh T. Minh-ha artiklist "Nagu h sõnas haljas: Määramatuse heli" (2003, nr 2, lk 227–253).

MARET OLVET. Melanhoolia (2014)

MEES, KES ISTUTAS PUID

Jean Giono

Tõlkinud Merike Riives

Et ühe inimese iseloomus peituvad tõeliselt erakordselt omadused avalduda saaksid, selleks peab teil olema õnne jälgida tema tegevust paljude aastate vältel. Kui tema tegudes puudub igasugune egoism, kui nende juhtmõte on võrratult üllas ja kui on täiesti kindel, et ta pole taotlenud nende eest kusagilt mingisugust tasu, ning kui kõigele lisaks on see tegevus jätnud maailmale silmapaistvaid jälgi, siis võime eksimist kartmata öelda, et oleme kohanud unustamatut isiksust.

Umbes nelikümmend aastat tagasi tegin ma pika jalgsimatka turistidest veel täiesti puutumata kõrgustikele sel põlisel Alpide alal, mis ulatub servapidi Provence'ini välja.

Seda ala piiravad kagust ja lõunast Durance'i keskjooks Sisteroni ja Mirabeau vahel, põhja poolt Drôme'i ülemjooks lättest alates kuni Die'ni, läänest aga Venasque'i krahvkonna[1] tasandikud ja Mont-Ventoux' eelastangud. Ta hõlmab kogu Alam-Alpide departemangu[2] põhjaosa, Drôme'i lõunaosa ja tükikese Vaucluse'ist.

Jean Giono. *L'homme qui plantait des arbres*. Paris: Gallimard Jeunesse, 2002. **© Éditions Gallimard Jeunesse.**

[1]Ajalooline piirkond tänapäeva Vaucluse'i departemangus; kuulus aastail 1274–1791 paavstidele. *Siin ja edaspidi tõlkija märkused.*

[2]Tänapäeval Alpes-de-Haute-Provence (Kõrg-Provence'i Alpid); kuuluvad Provence-Alpes-Côte d'Azuri regiooni.

Tol ajal, kui ma võtsin ette pika rännaku neil tühermaadel, laiusid seal, umbkaudu 1200–1300 meetri kõrgusel, lagedad, üksluised nõmmed. Sel kõnnul kasvas ainult metsik lavendel.

Matkasin selle maanurga läbi ühest äärest teiseni, ja pärast kolme päeva kõmpimist olin parajas plindris. Jäin laagrisse ühe mahajäetud, skeletitaolise küla serval. Eelmisest õhtust peale polnud mul enam joogivett ning ma pidin seda kusagilt leidma. See majadekobar, ehkki lagunenud nagu tunamullune herilasepesa, viis mu mõttele, et kunagi pidi siin ju olema kas purskkaev või salvkaev. Purskkaevu toru oli olemas, ent see oli kuiv. Viis-kuus ilma katuseta, tuulest ja vihmast puretud maja ning väike varisenud kellatorniga kabel seisid kenasti reas nagu asustatud küladeski, kuid siit oli igasugune elu kadunud.

Oli ilus juunikuu päev ja päike lõõskas selges taevas, aga sel lauslagedal kõrgmaal märatses tuul talumatu raevuga. Ta möirged majavaremete vahel meenutasid hääli, mida teeb oma eine juures häiritud kiskja.

Pidin oma laagri kokku korjama. Viietunnise kõndimise järel polnud ma ikka veel ühtki veeallikat leidnud ja mu lootus hakkas kaduma. Igal pool üks ja seesama kuiv nõmm, needsamad puitunud vartega taimed. Viimaks märkasin kauguses väikest tumedat, püstist kogu. Pidasin seda üksildase puu tüveks. Igaks juhuks seadsin sammud sinnapoole. See kogu osutus lambakarjuseks. Umbes kolmkümmend utte puhkasid tema lähedal põletavkuumal maal.

Ta andis mulle oma kõrvitspudelist juua ning veidi hiljem viis mu oma lambatara juurde, mis asus ühes lainja platoo nõos. Ta vinnas puhast ja karget vett sügavast looduslikust august, mille kohale ta oli meisterdanud algelise kaevupööra.

Mees rääkis vähe. Üksiklased ongi sõnaahtrad, kuid ma tajusin temas erilist enesekindlust ja ühtlasi usalduslikkust. Selles maanurgas, kus oli kõigest puudus, oli selline hoiak haruldane. Tema eluase polnud mingi onn, vaid korralik kivimaja, millest võis selgesti näha, kui palju omaenda kätetööd oli ta pannud saabudes eest leitud varemete kohendamisse. Maja katus oli tugev ja vettpidav. Katusekive piitsutav tuul kohises nagu randa tormav

meri. Mehe majapidamine oli korras, nõud pestud, põrand pühitud, püss õlitatud. Pliidil podises supp. Siis märkasin, et mu võõrustaja nägu on värskelt raseeritud, kõik ta nööbid olid tugevasti ette õmmeldud ja rõivad parandatud nii hoolikalt, et nõelapisteid polnud näha.

Ta jagas minuga oma suppi, ja kui ma pärast pakkusin talle oma kotist tubakat, ütles ta mulle, et ei suitseta. Tema koer, vaikne nagu ta isegi, oli sõbralik, kuid mitte lipitsev.

Leppisime kohe kokku, et ma veedan öö tema juures; lähim küla asus ju rohkem kui pooleteise päevateekonna kaugusel. Pealegi teadsin ma hästi selle piirkonna hajali külade elulaadi. Neli või viis neist olid pillutatud üksteisest eemale kõrgendike nõlvadele, tammevõserike taha, sõidukõlblike teede lõppu.

Nende külade asukad tegelesid puude raiumise ja söepõletamisega. Elu oli neis paigus kehv. Peredes, kes elasid kitsikuses üksteise kukil, kliimas, mis oli äärmiselt karm nii suvel kui ka talvel, süvenes suletud kogukondadele omane egoism. Tehti meeletult ambitsioonikaid plaane, unistades kogu aeg võimalusest sellest kolkast minema pääseda.

Mehed käisid oma voorivankritega linnas sütt müümas ja pöördusid seejärel tagasi. Kõige kindlamadki iseloomud murdusid selles pendeldamises kahe kontrastse keskkonna vahel. Naised haudusid vastastikust vihavimma. Kõiges valitses konkurents, nii söega kauplemise kui ka paremate kirikupinkide pärast, voorused võitlesid voorustega, pahed pahedega üldises pahede ja vooruste lakkamatus kähmluses. Tuli ette enesetappude epideemiaid ja hullumise juhtumeid, mis peaaegu kõik lõppesid surmaga.

Lambur, kes ei suitsetanud, tõi väikese koti ja puistas sellest lauale hunniku tammetõrusid. Ta hakkas neid ükshaaval tähelepanelikult uurima, eraldades head tõrud viletsatest. Suitsetasin oma piipu. Panin ette, et võiksin teda aidata. Ta vastas, et see on tema töö. Tõepoolest, nähes, kui suure hoolega ta seda tegi, ei käinud ma enam peale. Sellega meie vestlus piirdus. Kui ta oli välja valinud virna üsna kopsakaid tõrusid, loendas ta need kümnekaupa gruppidesse. Seejuures eraldas ta veel mõned väiksemad või ker-

gelt pragunenud viljad, sest ta silmitses neid väga lähedalt. Kui tema ees oli sada täiuslikku tammetõru, katkestas ta tegevuse ning me heitsime magama.

Selle inimese seltskond sisendas rahu. Järgmisel hommikul palusin luba puhata tema juures kogu päeva. Ta leidis mu soovi olevat täiesti loomuliku, või täpsemini, mulle jäi temast mulje, et miski ei suuda teda häirida. See puhkus ei olnud mulle hädavajalik, kuid mul oli tekkinud huvi temast rohkem teada saada. Ta lasi oma lambad aedikust välja ning juhtis nad karjamaale. Enne teeleasumist kastis ta kotikese, milles olid väljavalitud ja üleloetud tammetõrud, veeämbris märjaks.

Panin tähele, et kepi asemel võttis ta kaasa pöidlajämeduse ja umbes pooleteise meetri pikkuse raudvarva. Tegin näo, et jalutamine ongi mulle puhkuseks, ja järgnesin mehele mööda tema omaga rööpset rada. Lammaste karjamaa asus ühe nõo põhjas. Ta jättis oma väikese karja koera valvata ja rühkis kallakut mööda üles minu poole. Kartsin, et ta tuleb mulle mu ebadiskreetsust ette heitma, kuid hoopiski mitte, tal oli lihtsalt sama tee ning ta palus mind endale saatjaks, juhul kui mul pole midagi targemat teha. Ta suundus paarsada meetrit eemal kerkivale künkale.

Jõudnud soovitud sihtkohta, torkas ta raudvarva otsa mulda. Tekkinud auku poetas ta ühe tammetõru ning ajas siis augu kinni. Ta külvas tammesid. Küsisin, kas see maa kuulub talle. Ta vastas eitavalt. Kas ta teab, kelle oma see on? Ta ei teadnud. Ta arvas, et see võib olla kogukonna maa või siis kuuluda inimestele, kes sellest ei hooli. Tal enda puudus huvi omanikega tutvuda. Niimoodi pistis ta oma sada tammetõru äärmise hoolega mulda.

Pärast keskpäevaeinet hakkas ta uuesti tõrusid sortima. Muutusin küsimustega ilmselt sedavõrd pealetükkivaks, et ta vastas neile. Juba kolm aastat paljundas ta sel tühermaal puid. Ta oli torganud mulda sada tuhat seemet. Sajast tuhandest oli üles tulnud kakskümmend tuhat. Ta rehkendas, et neist kahekümnest tuhandest tõusmest lähevad veel pooled näriliste nahka või hukkuvad kõige selle tõttu, mida jumaliku ettehoolduse tujudest on võimatu ette näha. Püsima jäi kümme tuhat tammevõsu, sirguma paigas, kus varem ei olnud midagi.

Sel hetkel sähvatas mu peas murelik küsimus, kui vana see mees võiks olla. Pealtnäha oli ta üle viiekümne. Viiskümmend viis, vastas ta. Tema nimi oli Elzéard Bouffier. Tal oli olnud lauskmaal talu ning oma elutöö oli ta teinud seal.

Ta oli kaotanud oma ainsa poja ning peagi ka naise. Ta oli tõmbunud siia üksildusse, kus talle meeldis elada aeglaselt ühes oma lammaste ja koeraga. Ta oli avastanud, et see maanurk kiratseb sellepärast, et siin pole puid. Ja lisas, et kuna tal pole muid tähtsaid töid, on ta otsustanud olukorda muuta.

Ehkki olin noor, harrastasin ka ise tol ajal erakuelu ning oskasin eraklike hingedega peenetundeliselt läbi käia. Ometi tegin ühe vea. Just oma nooruse tõttu kujutlesin tulevikku lähtudes iseendast ja ebamäärasest soovist otsida õnne. Ütlesin talle, et kolmekümne aasta pärast on need kümme tuhat tamme toredad puud. Ta vastas õige lihtsalt, et kui Jumal talle elupäevi annab, siis kolmekümne aastaga jõuab ta istutada veel nii palju puid, et need kümme tuhat on nagu tilk meres.

Muide, ta tegigi juba plaane hakata paljundama pöökpuid ning oma maja lähedale oli ta rajanud pöögipähklitest üles kasvatatud puukooli. Istikud, millele ta oli kaitseks lammaste eest lippaia ümber teinud, näisid väga ilusad. Nõgudesse tahtis ta istutada kaski, sest seal leidus tema sõnul paari meetri sügavusel küllaldaselt niiskust.

Järgmisel päeval läksime lahku.

Aasta hiljem, 1914, algas sõda, millega olin seotud viis aastat. Ühel jalaväelasel polnud seejuures mahti mõelda puudest. Tõttöelda polnud see lugu jätnud minusse sügavat jälge; pidasin seda omamoodi hobiks, nagu seda on markide kogumine, ja unustasin selle.

Sõja lõpul demobiliseerudes sain väikese auhinnaraha, mis võimaldas rahuldada mu soovi hingata natuke värsket õhku. Ilma mingi kindla kavatsuseta asusin taas teele tuttava tühermaa poole.

Maastik polnud muutunud. Siiski, teisel pool varemeis küla märkasin kauguses hallikat vinet, mis kattis kõrgendikke otsekui

vaip. Eelmisest päevast peale mõtlesin karjusest, kes istutas puid. "Kümme tuhat tamme," arutlesin endamisi, "võtavad enda alla suure laraka maad."

Viie aasta jooksul olin näinud suremas nii palju inimesi, et kergelt kippus tulema ka kujutlus Elzéard Bouffier' surmast, seda enam, et kahekümnendates aastates nooruk peab viiekümneseid vanakesteks, kel ei jää üle muud kui hinge heita. Kuid Elzéard Bouffier ei olnud surnud. Ta oli vägagi elujõuline. Ta oli vahetanud ametit. Tal oli nüüd ainult neli utte, ent seevastu sadakond mesitaru. Ta oli loobunud lammastest, kes ohustasid ta istandusi. Sest, nagu ta mulle ütles (ning ma sain sellest ka ise aru), polnud ta sõjast väljagi teinud. Ta oli häirimatult jätkanud puude paljundamist.

1910. aastal mulda pandud tammed olid juba kümneaastased ja ulatusid nii minul kui ka temal üle pea. Vaatepilt oli mõjuv. Olin lausa sõnatu, ja kuna temagi vaikis, veetsime terve päeva, jalutades tummalt tema metsas. Jagatud kolme ossa, hõlmas mets oma kõige laiemas osas üksteist kilomeetrit. Kui meenutada, et kõik see oli sündinud ühe mehe kätetööst ja hingejõust, ilma tehniliste abivahenditeta, siis mõistad, et inimesed võivad olla Jumalaga võrdselt teovõimsad ka muul alal peale hävitamise.

Ta oli jätkanud samas vaimus, ja mulle õlgadeni ulatuv pöökpuunoorendik, mis laius silmapiirini, oli selle tunnistajaks. Tammed olid tugevad ja ületanud vanuse, mil närilised võisid neile kahju teha; mis puutus jumaliku ettehoolduse teadmata kavatsustesse, siis siinse loomingu minemapühkimiseks olnuks vaja vähemasti keeristormide jõudu. Ta näitas mulle imetlusväärseid kasesalusid, mis ta oli istutanud viie aasta eest, see tähendab, 1915. aastal, kui mina võitlesin Verduni all. Ta oli neid paigutanud kõigisse nõgudesse, kus oli aimanud, ja õigusega, veesooni ulatuvat peaaegu maapinnani. Kasenoorukid olid õblukesed, kuid hakkamist täis.

Tema loometöö paistis kulgevat ridamisi, ahelatena. See talle muret ei valmistanud; ta järgis kangekaelselt oma väga lihtsat eesmärki. Ent taas külla laskudes nägin ma, et ojades, mis mäletamatutest aegadest saadik olid olnud kuivad, vulises vesi. See oli

puude istutamise kõige vapustavam tagajärg, mida nägin oma silmaga. Vanasti, ammustel aegadel oli neis kuivanud ojades samuti vesi voolanud.

Mõned neist kurbadest küladest, millest oma jutustuse alguses rääkisin, olid rajatud kunagiste galloromaani külade asemetele; arheoloogid olid nende jäänustes väljakaevamisi tehes leidnud õngekonkse paikadest, kuhu kahekümnendal sajandil oli tulnud vett tsisterniga kohale toimetada.

Tuul kandis samuti kohale mitmesuguseid seemneid. Üheaegselt vee tulekuga tärkasid pajud ja remmelgad, ilmusid niidud, aiad, lilled ja teatav elukeskkond.

Kuid need muutused toimusid nii aeglaselt, et said harjumuspäraseks ega äratanud enam imestust. Jahimehed, kes käisid üksildastel kõrgendikel jäneseid või metssigu küttimas, olid märganud noorte metsapuude vohamist, kuid panid selle looduse vempude arvele. Seetõttu keegi mehe tegevusse ei sekkunud. Kui teda oleks kahtlustatud, siis oleks hakatud teda takistama. Kuid teda ei kahtlustanud keegi. Kes oleks osanud külades ja vallavalitsustes ette kujutada sedavõrd suurejoonelist õilsust ja visadust?

Alates 1920. aastast ei jätnud ma peaaegu ühtki suve vahele, ilma et oleksin Elzéard Bouffier'd külastanud. Ma ei näinud teda iialgi käega löömas ega kõhklemas. Ja siiski, Jumal teab, kas see on tõesti Jumal ise, kes inimest tagant tõukab! Ma pole kokku lugenud teda tabanud pettumusi. On kerge kujutleda, et õnnestumiste kõrval tuli tal üle saada äpardustest; et niisugune kirg saaks võidutseda, pidi ta maadlema meeleheitega. Ühel aastal oli ta istutanud rohkem kui kümme tuhat vahtravõsu. Kõik nad kuivasid ära. Järgmisel aastal loobus ta vahtratest ning katsetas taas pöökidega, mis edenesid veel paremini kui tammed.

Et saada sellest erakordsest isiksusest täpsemat pilti, ei maksa unustada, et ta tegutses täielikus üksinduses, nii täielikus, et elu lõpupoole oli ta kaotanud harjumuse kõnelda. Aga võib-olla ta ei tundnudki enam selleks vajadust?

1933. aastal külastas teda üks hämmeldunud metsavaht. See asjamees andis talle range käsu väljas mitte tuld teha, et mitte ohtu seada selle *looduslikku* metsa kasvamist.

See oli esimene kord, ütles talle see lihtsameelne, kui nähti üht metsa tärkavat täitsa iseenesest. Sel perioodil käis mees pöökpuid istutamas oma majast kaheteistkümne kilomeetri kaugusel. Vältimaks pikka edasi-tagasi teekonda, sest ta oli juba seitsekümmend viis aastat vana, kavatses ta ehitada kividest onni sinna, kus tal töö pooleli oli. Järgmisel aastal tegi ta selle mõtte teoks.

1935. aastal saabus terve ametnike delegatsioon *looduslikku metsa* üle vaatama. Nende hulgas oli tähtis isik Vee- ja Metsavarude Ministeeriumist, üks rahvasaadik ja rodu tehnikuid. Tehti palju tühje sõnu. Otsustati midagi ette võtta, kuid õnneks ei tehtud midagi peale üheainsa kasuliku asja: võtta mets riikliku kaitse alla ja keelata söepõletajatel seal puid raiuda. Sest võimatu oli mitte heldida nende noorte, täie tervise juures olevate puude ilust. Isegi rahvasaadik oli neist võlutud.

Delegatsioonis olnud metsaülemate seas oli üks mu sõber. Avaldasin talle müsteeriumi saladuse. Järgmisel nädalal läksime kahekesi Elzéard Bouffier'd otsima. Leidsime ta tööhoos kahekümne kilomeetri kaugusel paigast, kus oli toimunud inspektsioon.

Metsaülem polnud mitte juhuslikult minu sõber. Ta tundis asjade väärtust ning oskas suud pidada. Tõin vanamehele kingituseks mõned munad. Jagasime kaasavõetud pruukosti kolme peale ja veetsime mitu tundi, silmitsedes vaikides maastikku.

Küngaste see külg, kust olime tulnud, oli kaetud kuue-seitsme meetri kõrguste puudega. Mulle meenus, et 1913. aastal oli siin olnud kõrb... Rahulik ja korrapärane töö, kõrgmaade virgutav õhk, lihtne toit ja eelkõige hingerahu olid taganud sellele vanamehele peaaegu piduliku tervise. Ta oli Jumala atleet. Arutlesin endamisi, kui palju hektareid võib ta veel puudega katta.

Enne lahkumist andis mu sõber pisut asjalikku nõu mõnede puuliikide osas, millele siinne pinnas paistis sobivat. Ta ei käinud peale. "Tõesõna," lausus ta mulle hiljem, "see taat teab neist asjust rohkem kui mina." Pärast pooletunnist kõndimist keerles

see mõte tal ikka veel peas, ning ta lisas: "Ta teab palju rohkem kui kõik teised kokku. Ta on leidnud pagana toreda mooduse olla õnnelik!"

Tänu sellele metsaülemale võeti peale vanamehe rajatud metsa kaitse alla ka tema õnn. Ta lasi määrata kolm metsavahti siinseid metsi kaitsma ja tegi neile nii palju säru, et nad ei hoolinud ükskõik mis meeleheast, mida puuraidurid võisid neile pakkuda.

Vanamehe looming sattus suurde ohtu alles 1939. aastal alanud sõja tõttu. Autod sõitsid siis puugaasiga ja puitu polnud kunagi piisavalt. Hakati raiuma 1910. aastal rajatud tammikuid, kuid need metsakvartalid asusid teedevõrgust nii kaugel, et üritus kõrbes rahaliselt põhja ning jäeti katki. Karjus seda ei näinudki. Ta elutses kolmkümmend kilomeetrit eemal, jätkates rahulikult oma tööd ega teinud sõjast väljagi, nagu ta polnud välja teinud ka eelmisest, 1914. aasta sõjast.

Nägin Elzéard Bouffier'd viimast korda 1945. aasta juunis. Ta oli siis kaheksakümne seitsme aastane. Olin taas ette võtnud teekonna neile tühermaadele, aga nüüd, hoolimata riiki tabanud laosest, oli olemas bussiühendus Durance'i oru ja mägialade vahel. Ma ei tundnud oma kunagisi matkaradu ära, kuid panin selle võrdlemisi kiire transpordivahendi arvele. Mulle näis, et tee viib mind läbi hoopis uutest maakohtadest. Pidin küsima küla nime, veendumaks, et olen tõesti jõudnud piirkonda, mis kunagi oli olnud varemeis ja inimtühi. Astusin bussist maha Vergons'is.

1913. aastal oli selles kümne või kaheteistkümne majaga külas elanud kolm inimest. Nad olid metsistunud, vihkasid üksteist ning elatusid jahipidamisest lõksude abil; välimuse ja moraali poolest olid nad peaaegu eelajalooliste inimeste tasemel. Mahajäetud majad nende ümber olid mattunud nõgestesse.

Neil polnud lootust viletsusest pääseda. Ei jäänud üle muud kui oodata surma: olukord, mis ei soodusta inimese parimaid omadusi.

Kõik oli muutunud. Isegi õhk tundus teistsugune. Kuivade ja jõhkrate iilingute asemel, mis mind toona olid vastu võtnud, puhus pehme, lõhnadest tiine briis. Kõrgendike poolt kostis justkui

veekohinat: see oli metsaladvus mühav tuul. Lõpuks, oma suureks üllatuseks, kuulsin basseini voolava vee tõelist pladinat. Nägin, et allikale oli ehitatud purskkaev, et see oli veerohke, ja kõige rohkem liigutas mind asjaolu, et kaevu kõrvale oli istutatud pärnapuu, mis oli juba umbes nelja-aastane ja kahar — taassünni vaieldamatu sümbol.

Muide, Vergons'is nägin märke ettevõtmistest, mille algatamiseks on tarvis lootust. Lootus oli niisiis siia tagasi tulnud. Varemed olid ära koristatud, lagunenud müüriosad maha lõhutud ja viis maja uuesti üles ehitatud. Külas oli nüüd kakskümmend kaheksa elanikku, nende seas neli noort peret. Uued, värskelt krohvitud majad olid ümbritsetud aedadega, kus kasvasid vahelduvais ridades juurviljad ja lilled, kapsad ja roosipõõsad, porrulaugud ja lõvilõuad, sellerid ja anemoonid. Sellest oli saanud paik, kus taheti elada.

Edasi läksin jalgsi. Hiljuti lõppenud sõda oli elu arengut kammitsenud, kuid Laatsarus oli hauast väljas. Mäe laugematel nõlvadel nägin väikesi põlde, kus sirgus odra- ja rukkioras; kitsaste orgude põhjas rohetasid heinamaad.

Sellest ajast peale kulus kõigest kaheksa aastat, et muuta terve piirkond õitsvaks ja jõukaks. 1913. aastal nähtud varemete asemel kerkivad nüüd korralikud, kenasti krohvitud talud, mis kõnelevad õnnelikust ja mugavast elust. Vanad allikad, mida toidavad metsade poolt kinni peetavad vihma- ja lumeveed, on hakanud uuesti voolama. Nende veed on suunatud kanalitesse. Iga talu kõrval vahtrasalus valgub purskkaevubasseini liigvesi haljale mündivaibale. Külad ehitati vähehaaval uuesti üles. Tasandikelt, kus maa maksis hingehinda, asus siia kanti palju rahvast, tuues kaasa noorust, liikumist, seiklusvaimu. Teedel võib kohata hästitoidetud mehi ja naisi ning naeruhimulisi poisse ja tüdrukuid, kes käivad meelsasti külapidudel. Arvates kokku endised, tänu leebunud oludele tundmatuseni muutunud elanikud ja uustulnukad, võib väita, et üle kümne tuhande inimese võlgneb oma õnne Elzéard Bouffier'le.

Kui ma mõtlen, kuidas üksainus inimene suutis pelgalt omaenda nappide füüsiliste ja moraalsete jõuvarude abil muuta tühja kõrbe

Kaananimaaks, siis leian, et inimese seisund on kõigest hoolimata imetlusväärne. Ent rehkendades kokku, kui palju püsivust, üllast visadust ja hingesuurust kulus selle tulemuse saavutamiseks, tõuseb minus tohutu austus selle harimatu vana maamehe vastu, kes suutis korda saata Jumala-väärse teo.

Elzéard Bouffier suri vaikselt 1947. aastal Banoni vanadekodus.[3]

JEAN GIONO: "MEIE ÜMBER ON LIIGA PALJU VERD"[4]

Jean Giono, ühe viljakama ja originaalsema 20. sajandi prantsuse kirjaniku sünnist möödus tänavu 125 aastat, surmast aga 50 aastat. Sel puhul meenutatakse suurt kirjanikku eelkõige Kagu-Prantsusmaal Manosque'i linnas, kus ta 30. märtsil 1895 sündis, peaaegu kogu elu elas ja kus ta 9. oktoobril 1970 ka suri. 1972. aastast peale tegutseb Manosque'is kirjaniku pärandit hoida aitav Jean Giono Selts (L'Association des Amis de Jean Giono). Mälestusürituste avataktina korraldati läinud talvel suur Giono elule ja loomingule pühendatud näitus Marseille' uues ülimoodsas muuseumis MuCEM (Musée des

[3]Autori 1957. aasta mais kirjutatud märkus 2006. aasta väljaande lõpus: "Elzéard Bouffier on väljamõeldud tegelane. Eesmärgiks oli panna armastama puid või täpsemini puude istutamist (see on alati olnud üks minu kõige kallimatest ideedest). Ja otsustades tulemuse järgi, olen tänu sellele kujutluses loodud tegelasele oma eesmärgi saavutanud. Tekst, mida lugesite, on tõlgitud taani, soome, rootsi, norra, inglise, saksa, vene, tšehhi, ungari, hispaania, itaalia, jidiši ja poola keelde. Andsin kõikideks nendeks tõlgeteks oma autoriõiguse tasuta. Hiljuti külastas mind üks ameeriklane, paludes luba paljundada seda teksti 100 000 eksemplaris ning levitada neid Ameerikas tasuta (olin sellega mõistagi nõus). Zagrebi ülikoolis tõlgiti see horvaadi keelde. See on üks minu tekste, mille üle olen kõige rohkem uhke. Ta ei too mulle santiimigi sisse ja seetõttu teostab just seda, milleks ta on kirjutatud. Arvan, et on aeg asuda tegema "puude poliitikat", ehkki sõna "poliitika" tundub mulle siin õigupoolest kohatu."

[4]Jean Giono. Colline. — J. Giono. *Romans et essais: 1928–1941*. Paris: Bernard Grasset, 1992, lk 94.

Cultures Européennes et Méditerranéennes). Näituse kataloogile kirjutas eessõna nobelist J. M. G. Le Clézio.

Jean Giono võrsus kehvast käsitööliseperest. Tema Itaalia juurtega kingsepast isal, kes tegutses ka omamoodi külatarga ja ravitsejana, oli anarhistlik ilmavaade; tõsiusklik, asjalik ema juhatas väikest pesutriikimise töökoda. Nende ainus poeg Jean oli erakordselt tundlik, avatud meeltega laps; oma isiksuse kujunemise loo pani ta hiljem kirja romaanis *Jean le Bleu* (1932). Õnnelikel noorusaastail sattus Jean aeg-ajalt ka kodulinnast kaugemale, Provence'i mägisema loodusega paikadesse, mis sisendasid temasse hirmu ja imetlust. Ta luges ahnelt kõike, mida kätte sai: Piiblit, odavais väljaandeis antiikkirjandust (Homeros, Vergilius), prantsuse klassikat ja maailmakirjandust. Isa haigestumise tõttu jättis ta 16-aastaselt kooli pooleli ja läks jooksupoisiks kohalikku panka, et perele lisaraha teenida. Pangaametnikuna töötas ta karjääriredelil tasapisi tõustes kuni 1929. aastani. Maailmasõja tegi Giono rindel läbi raadiotelegrafistina; pääsenud õnnekombel ainult põrutusega, sai temast nähtud sõjaõuduste mõjul kirglik patsifist.

Katsetanud algul luule ja lühiproosa vallas, leidis Giono oma värvika, kõnekeelele lähedase, provansi keele kohaliku murde sugemetega pikitud stiili juba esimese romaaniga *Mäekink* (Colline, 1929), mis sai kohe menukaks. Järgnesid romaanid *Mees Baumugne'ist* (Un de Baumugne, 1929) ja *Taassünd* (Regain, 1930). Need kolm teost, mis jutustavad elust Alpide eelmäestiku kiratsevates külades, koondas Giono triloogiaks üldpealkirjaga *Paan* (Pan). Prantsuse kirjanduselu jälginud Johannes Semper andis neist kiire ja pädeva ülevaate juba 1931. aastal, tõlkides viimasest teosest ka ühe katkendi.[5]

Nende tragikoomiliste, mitmekihiliste talupojalugude varjus peituvad Giono tähtsaimad teemad: inimese ja looduse müstiline vahekord ning inimese seisund maailmas üleüldse. Giono panteistlik mõte ulatub siin kaugele üle tema kui "regionalistliku kirjaniku" vaatepiiri (Giono ise sõdis tuliselt selle määratluse vastu). Kreeka müütidest pärit karjaste jumal, metsavaim Paan tähistab siin metsikut loodust, kes võib olla helde andja, kuid ka kuri kättemaksja. Mägi näib äkki elava olendina, Paani valdusena, tekitades paanilist hirmu... Tänapäeval, kui meie planeet on jõudnud ökoloogilise ja kliimakatastroofi lävele, väljendab umbkaudu samasuguseid ideid Inglise atmosfäärikeemiku James Love-

[5]Vt *Looming* 1931, nr 8; kordusena esseekogus *Prantsuse vaim* (Tartu: Noor-Eesti, 1934) ja artiklitekogus *Mõtterännakuid II* (Tallinn: Eesti Raamat, 1971).

locki 1970. aastatel loodud Gaia-hüpotees.[6] Tuleb välja, et Giono hoiatas looduse tasakaalu rikkumisest tulenevate ohtude eest juba palju varem!

Üht romaani *Mäekink* tegelast, mõtlematult sisaliku tapnud Gondrani rabab äkki tõdemus, et loomad, taimed ja puud tunnevad samuti valu, et nad on samast ainest kui inimesed... Puud raiudes, heina niites saab sinust mõrvar... Kas maa on tõesti elav keha, kes hingab aeglaselt, tasakesi, ja kel on hirmus jõud? Mida inimene tohib sel maakamaral üldse teha?... Et küla kaev on kuivaks jäänud ja üks laps salapäraselt haigestunud, pihib Gondran oma avastusest küla vanimale elanikule, halvatud Janet'le, kes (autori suu läbi!) räägib samasugust panteistlikku juttu, mida teised ei mõista, pidades seda haige sonimiseks:

> [O]led sa kunagi mõelnud, mäherdune vägi on lojustel, taimedel, kivil? [---] maa ei ole tehtud sinu jaoks, ta ei ole sinu sonkida, küsimata nõu peremehelt, isandalt. Sina oled rentnik... Isand räägib tuules õrnal häälel puudega, loomadega. Tema on kõigi isa, temas voolab kõigi veri... Kui ta tahab meie küla künkalt minema pühkida, sest inimesed on teinud liiga palju kurja, siis piisab tal ainult natuke puhuda, ja ongi kõik... Ma ütlen sulle saladuse... Meie ümber on liiga palju verd... Ning isandal ei ole enam küllalt sülge ega sõnu, et haavu parandada.

Saatesõnas oma esseele *Tõelised rikkused* (Les Vraies Richesses, 1936) osutab Giono rõõmule, mis sünnib ühtsusest loodusega:

> Me oleme kosmilised elemendid. [---] Olles segunenud Paani magmaga, osalesin ma kõikides eludes. Ma tundsin end tõepoolest piirideta. Olin üks puude, loomade, teiste elementidega... Ma avastasin enda jaoks tohutu kehalise ja vaimse rõõmu...[7]

Sääraste utoopiliste ideedega Giono oli tõeline vastuvoolu-ujuja: ajal, mil Prantsusmaa kiirelt industrialiseerus, kui suurlinnad paisusid ja külad tühjenesid, kuulutas ta, et inimliku õnne ja maailmarahu aluseks on elu looduse keskel...

Siin tõlgitud novell *Mees, kes istutas puid* (L'Homme qui plantait des arbres) kuulub sisuliselt Paani-triloogia juurde. 1953. aastal tegi aja-

---

[6] James Lovelock. *Gaia kättemaks: Miks Maa meie tegevusele vastu astub — ja kuidas me suudaksime siiski inimkonna päästa?*. Tlk Lauri Laanisto. Tallinn: Varrak, 2007.

[7] Jean Giono. Préface aux "Vraies Richesses". — J. Giono, *Romans et essais: 1928–1941*, lk 995–997.

kiri *Reader's Digest* Gionole ettepaneku kirjutada kõige erakordsemast inimesest, keda ta on elus kohanud. Ent kui selgus, et Giono oli maalinud väljamõeldud ideaalkuju, jäi lugu ajakirjas ilmumata. Ometi ei puudu sel episoodil teatud tõepõhi: nagu Giono on jutustanud, käis ta lapsepõlves tihti isaga küngastel jalutamas, mõlemal tammetõrud taskus. Sellest novellist sai aga Giono kõige rohkem tõlgitud, üle maailma levinud populaarne teos; järelmärkuses mainitud keeltele võiks lisada veel kümneid keeli. Prantsusmaal on seda korduvalt välja antud illustreeritud noorteraamatuna. Loodetavasti mõistetakse selle sõnumit ka meil, lageraiete-lembeses Eestis, sest "mets on elamisväärse keskkonna alus".[8]

1930. aastate teisel poolel püüdis Giono sekkuda ühiskonnaellu, võideldes sõnarelvaga Euroopas pead tõstva fašismi ja sõjaohu vastu. 1934. aastal suhtles ta lühikest aega ühe kommunistide mõjualuse kirjanike ja kunstnike organisatsiooniga, kuid eemaldus neist peagi, liitumata ühegi parteiga.[9]

Teine maailmasõda tõi Gionole ülekohtuseid vintsutusi. Lasknud end oma põhimõtete vastaselt, kuid perekonna saatuse pärast muretsedes sõjaväkke värvata, pisteti ta peagi, 1939. aasta septembris, patsifistlike kirjutiste pärast kaheks kuuks trellide taha. Prantsusmaa Saksa okupatsioonist vabanemise järel, 1944. aasta 8. septembrist kuni 1945. a jaanuari lõpuni oli ta samuti vangis, süüdistatuna koostöös Vichy valitsuse ja sakslastega.[10] Fanaatilise kollaborantidejahi õhkkonnas ei andestatud, et Giono kui ainult oma honoraridest elatunud autor pidi ka okupatsiooni tingimustes midagi avaldama, et peret toita. Ühtlasi määras kommunistide juhitud kirjanike koondis Comité National des Écrivains talle kolmeks aastaks avaldamiskeelu. Juba 1950. aastail, tänu murdumatule loomisjõule, sai Gionost aga taas menukas kirjanik. Tema kirjutamislaad oli küll muutunud — klassikalisemaks, pisut Stendhali stiili meenutavaks —, kuid ta inimesekäsitusse oli lisandunud palju kibedust.

Eesti keelde on Giono tekste tõlgitud vähe; küllap on osalt selle põhjus ka tema teoste mahlakas sõnavara ja kujundite keerukus. 1983. aastal avaldas *Loomingu Raamatukogu* viis Ott Ojamaa tõlgitud muhedat novelli pealkirjaga *Külajutud* koos põhjaliku eessõnaga. Kokku kolmekümnest Giono romaanist saame eesti keeles lugeda aga ainult

---

[8] *Postimehe* veebist, 17. VIII 2020.

[9] ENE 3. köites leiduv märge Giono astumisest 1936. aastal rahvarindesse on vale.

[10] Pierre Citron. *Giono*. Paris: Seuil, 1995, lk 98–99.

üht, seikluslikku ajalooromaani *Husaar katusel* (Le Hussard sur le toit, 1951), mis ilmus 1999. aastal Kaia Sisaski tõlkes kirjastuselt Kunst. Selle tihti Giono tähtsaimaks teoseks nimetatud raamatu menukust kasvatas veelgi režissöör Jean-Paul Rappeneau käe all 1995. aastal valminud film.

Meie kultuuriinimesi on ammugi intrigeerinud tõik, et Jean Giono kirjutas kiitva eessõna 1944. aastal Pariisis Pierre Trémois' kirjastuses ilmunud A. H. Tammsaare *Tõe ja õiguse* prantsuskeelse tõlke esimesele osale. Seda eesti keelde pandud eessõna koos Ott Ojamaa kommentaariga saab lugeda ajakirja *Keel ja Kirjandus* 1976. aasta 10. numbrist (tõlkinud Mare Mauer ja Ott Ojamaa). Ajaloolane Marek Tamm on omakorda teinud põhjaliku uurimistöö, selgitades välja, missugust rolli mängis 1944. aastal A. H. Tammsaare tõlke kirjastamisel Vichy valitsuse ideoloogia ja tollane poliitiline konjunktuur. Tema artikkel "Kollaboratsionismi paradoksid: Eesti kirjandus okupeeritud Prantsusmaal (1940–1944)" on avaldatud ajakirjas *Looming* (2001, nr 8).

Jean Giono loomingut jätkub meil veel palju avastada.

Merike Riives

WITTGENSTEINI PÖÖRE BUDISMIUURINGUIS JA SEALT EDASI

Andres Herkel

Sõltuvuslik tekkimine on see,
mida me tühjuseks peame,
see on külgevõetud mõiste,
see on keskmine tee.

Mūlamadhyamakakārikās, XXIV, 18.

Artiklis vaatleme Wittgensteini filosoofia mõju budoloogiale, eriti Nāgārdžuna* peateose *Keskmise tee juurvärsid* ("Mūlamadhyamakakārikās", edaspidi MMK või *Juurvärsid*)** tõlgendamisele; püüame hinnata keelelise tõlgendusviisi tulemuslikkust ning aimata ette, kuidas võiks budoloogia edasine areng kõige tulemuslikum olla. Lääne budismiuuringuis on sageli esil katsed selgitada budismi mõne tuntud lääne mõtleja kaudu. Wittgensteini puhul on see lähenemine tulemuslikum kui tavaliselt. Nii Nāgārdžuna kui Wittgenstein keskenduvad meetodile, mitte ei paku uut teooriat. Edasiste uuringute puhul tuleks meetodina enam kasutada semiootika kirjeldusvahendeid, sest need suudavad paremini edasi anda vaimse maailma hierarhilisust ning teksti erinevad tõlgendustasandeid.

*India mahajaana õpetlane (elas tõenäoliselt ajavahemikus 150–250), paljude kuulsate tekstide autor, madhjamaka ehk šuunjavaada koolkonna rajaja. *Toim.*

**Nāgārdžuna koostatud 27 peatükist koosnev värsstraktaat, mis sisaldab madhjamaka koolkonna põhiseisukohti. Kesksel kohal on seal tühjuse (skr *śūnyatā*) õpetus. *Toim.*

1990. aastal ilmus Andrew Tucki sulest Oxfordis õhuke, kuid tähelepanuväärne raamat Nāgārdžuna tõlgendustest Lääne budoloogias, mille pealkiri võiks eesti keeles olla *Võrdlev filosoofia ja uurimistöö filosoofia* (Tuck 1990).

Tucki teosel on mitu fookust. Esimene neist on pühendatud tekstitõlgenduse subjektivismile, mida ta nimetab isogeesiks. Mõiste täpsem kuju võiks olla "eisegees", mis vastandina eksegeesile ei tähenda religioosse teksti seletamist mitte asjaoludest, vaid tõlgendaja kogemustest ja hoiakutest lähtuvalt. Eisegeetiline tõlgendaja näeb maailma läbi omaenda prillide ning kui väga ka rõhutataks uurija erapooletuse kreedot, lõpuks tuleb ikkagi välja, et võõrale tekstile antavad tähendused sõltuvad eelkõige uurija teadmistest, haridusteest ja filosoofilisest sümpaatiast. Orientalistika ajalugu ja Vana-India õpetuste käsitlemine pakub selle kohta mitmekesiseid näiteid.

Keskendudes kõige enam budismi madhjamaka ehk šuunjavaada[1] koolkonnale ja eriti Nāgārdžunale visandab Tuck tõlgete ja tõlgenduste ajaloo. Euroopa budoloogia algusaegadel peeti madhjamakat väheväärtuslikuks, isegi algbudismiga võrreldes taandarenguliseks õpetuseks, mille peamine motiiv pidi olema kõige eitus ning nihilism. 20. sajandi algul tõstis Fjodor Štšerbatskoi budismiuuringute prestiiži sellega, et hakkas Nāgārdžunat tõlkima ja tõlgendama Immanuel Kanti valguses (Stcherbatsky 1927). Monismi ja absolutismi omistamine Nāgārdžuna kasutatud tühjuse ehk *śūnyatā* mõistele oli küll sisult vale ja isegi vastupidine budistliku autori taotlustele, ent ometi tõi see kaasa huvi ja uuringute kvaliteedi tõusu. Štšerbatskoi hilisemaks mõttekaaslaseks kujunes T. R. V. Murti, kelle käsitlus toob valgusvihku madhjamaka süsteemi kui terviku (Murti 1955).

Uuemad tõlgendused ei saa üle ega ümber Ludwig Wittgensteinist. 20. sajandi keskel hakati Nāgārdžunat tõlgendama keeleliste konventsioonide võtmes. Tema *Juurvärsse* vaadeldi eeskätt

[1]Madhjamaka ja šuunjavaada on paralleelmõisted, millest enam kasutatakse madhjamakat. Samas šuunjavaada kui õpetus vaadete tühjusest, nullini viimisest iseloomustab koolkonna tekstistrateegiat ehk isegi täpsemini.

mõistete- ja keelekriitikana Wittgensteini filosoofia vaimus. Hiljem tulid juba Wittgensteini-järgsed budismiuuringud, mida iseloomustab suurem teadlikkus varem tehtud vigadest ja umbusk teooriate suhtes (Tuck 1990: 89 *etc.*).[2]

Nāgārdžuna ja analüütilise filosoofia seosed tõusevad kõigepealt esile Kanada budoloogi Richard Robinsoni töödes. Robinson sai mitteametliku juhatuse sanskritti Edward Conzelt ning oli esimesi avalikke budiste Lääne budoloogide hulgas. Tema mõju budoloogias võinuks kujuneda veel suuremaks, kui mees poleks üsna noorelt liiklusõnnetuses hukkunud.

Robinsoni järgi on madhjamaka peamisi probleeme keele ja tegelikkuse vahekord, eriti aga keele võime fakte edasi anda. Siit hargneb üks ta peamisi motiive: tähendused on pigemini tekstist välja loetud kui terviklikult tajutud. Mingi sõna või keeleüksuse tähendus sõltub tema seoste ja koosesinemiste võrgustikust, mitmesugustest seostest teiste samas tekstis esinevate keeleühikutega (Robinson 1967: 14–15). Nii tuleb läheneda ka Nāgārdžunale: vaadelda teksti pigem värsshaaval, mitte jääda kinni üksikutesse lausungitesse või rakendada uusi ja mujalt üle võetud kontseptsioone.

Nāgārdžuna meetodi üks peamisi märklaudu on *svabhāva* ehk omaoleku mõiste. Omaolek pidi kuuluma asjade ja nähtuste olemusse, näitama nende süvasisu. Tegelikult on asjad kogu aeg muutumises, aga omaolek peaks olema miski, mis ei saa muutuda. Omaoleku idee on seesmiselt vastuoluline ning selle vastuolu esiletoomine on peamine vahend, mille abil Nāgārdžuna mitmesuguseid vaateid põrmustab.[3] Kõik nood vaated eeldavad oma mõistete taga omaolekut ehk sellist abstraheeritud muutumatust,

---

[2]Huvitav on märkida, et aasta enne Tucki raamatu ilmumist visandas Charles Huntington raamatus *Tühjuse tühjus* üsna konspektiivselt sarnase arengujoone. Huntington eristas nihilistliku, absolutistliku ja keelelise tõlgenduse ajajärke (Huntington, Wangchen 1992: 27–31).

[3]Hiljem on Ives Waldo (1975/1978: II, 295–296) võrrelnud *svabhāva* mõistet Wittgensteinist lähtuva privaatkeele argumendiga. Sellist keelt, mida räägib ainult üks inimene ja mida teised ei mõista, ei saa olemas olla. Ettekujutus sellest oleks nagu kõigest sõltumatu ja muutumatu *svabhāva*.

mida päriselus ei ole. Näidates omaoleku vastuolulisust ja selle kaudu mis tahes mõisteaparaadi puudulikkust tegeleb madhjamaka/šuunjavaada keeleliste fiktsioonide lahtimuukimisega. Selline abstraheerimisprotsessi mõistmine võib olla India budistliku filosoofia üks suurimaid saavutusi (Robinson 1957).

Oma artiklis Nāgārdžuna süsteemi loogilistest aspektidest vaatleb Robinson *Juurvärsside* vastavust loogilistele vormidele nagu *modus ponens*, *modus tollens* jt (samas). Ilmselt saab sellest käsitlusest alguse ka valemite ja loogikasümbolite laialdasem kasutamine budismiuuringutes ja eriti madhjamaka tekstide interpretatsioonis.[4]

Semiootika seisukohalt on oluline esmase keele ning teisese ehk metakeele eristamine. Robinsoni järgi ei saa tühjust võtta vahetult maailma kirjeldava esmase süsteemi mõistena, vaid see on metatermin, mille abil saab esmast süsteemi kirjeldada ja arvustada (Robinson 1967: 43).

Robinsonil on küll viiteid loogilise positivismi ja keelefilosoofia töödele, ometi ei viita ta oma 1957. aasta artiklis ega 1967. aasta raamatus Wittgensteinile.

Frederick Strengi panuseks on uurimus tühjuse (*śūnyatā*) religioossest tähendusest, millega kaasneb üks oma aja olulisemaid *Juurvärsside* tõlkeid (Streng 1967). Strengi meelest ei saa tühjuse mõistest otsida ei monismi ega nihilismi. Teda ei üllata, et mõistete tähendus selgub seostest ja kontekstist ning ta ei arva, nagu püüaks Nāgārdžuna oma kriitikaga tõestada meile mingit oma vaadet. Õieti me saame Nāgārdžuna puhul rääkida pigem meetodist kui vaatest. Nāgārdžuna meetodit iseloomustab see, et mingi mõiste ümberlükkamine ei tähenda, nagu võiks vastandmõiste kehtivus sellega kinnituse saada.

Streng nimetab sellist meetodit dialektiliseks ning peab seda usukogemuse eriliseks vormiks. Selline vorm on üpriski erandlik, tavalisemad Vana-India usukogemuse vormid on müütiline ja

[4]Robinson ise peab sellise sümbolismi algatajaks Poola budoloogi Stanisław Schayerit. Hiljem liigituvad siia ka mõned Linnart Mälli algselt Tartu semiootikakogumikes ilmunud artiklid, näiteks "Nulltee" (Mäll 1965).

intuitiivne (Streng 1967: 101–152). Lisaks eristub Strengi käsitlus sellega, et rõhutades madhjamaka usulist tähendust, väldib ta üldse filosoofia mõiste kasutamist.

Erinevalt Robinsonist kasutab Streng Wittgensteini tugipunktina ja viitab ta töödele. Sõnad ja väljendusmustrid on eeskätt inimelu praktilised vahendid, mis iseenesest ei sisalda omaolekulist tähendust ega pea neil üldse tingimata olema tähendust, mis vastaks millelegi väljaspool keelesüsteemi. Wittgenstein väidab, et keel on nagu mäng ning sõnade tähendus fraasis sõltub "reeglitest", mis omandatakse, "et seda mängu mängida". Seega ei sõltu sõna või fraasi tähendus mingi mõistele vastava objektiivse asja leidmisest; vaid tähendus sõltub sõnakasutuse äratundmisest, s.t "mängureeglitest" (Streng 1967: 139–140; vt ka Wittgenstein 2005).

Tagantjärele peetakse Strengi ehk enam Wittgensteinist mõjutatuks, kui ta ise arvata oskas. Kummatigi on tal usulise kogemuse ja selle väljendamise osas palju rohkem viiteid hoopis sellistele usundiloo klassikutele nagu Mircea Eliade ning Rudolf Otto.

Chris Gudmunsen (1977) viis Wittgensteini ja Nāgārdžuna võrdluse ses mõttes uuele tasandile, et ta hakkas kõrvutama kahe autori konkreetseid mõttekäike ja tekstikohti. Sissejuhatuseks püüab ta end välja vabandada Edward Conze ees, kelle autoriteet võttis paljudelt innu budismi ja Lääne filosoofide vahel sisulisi paralleele otsida.[5]

Gudmunseni võrdlus ei hõlma mitte ainult Nāgārdžunat ja Wittgensteini, vaid ka seda, mis nendele eelnes. Nāgārdžuna kriitika tekkis reaktsioonina *Abhidharma*[*] süstemaatikale ja katsetele

[5]Mõeldud on Conze käsitlust budismi ja lääne filosoofia nurivõrdlustest (Conze 1967: 229–242; Gudmunsen 1977: VII). Conze näitas, et paljud uurijad on püüdnud budismi tuntud lääne mõtlejate abil huvitavamaks teha, aga see on kahekordselt ebaõnnestunud: esiteks pole võrdlused kohased ja teiseks pole see kaasa toonud lääne filosoofia huvi ida õpetuste vastu. Gudmunsen ütleb eessõnas, et ta kavatseb teha täpselt seda, mille eest Conze hoiatas.

[*]Budismis käsitlus seadmustest, seadmusi kui budismi põhimõisteid süstematiseeriv ja nende tähendust selgitav õpetus. Kujunes süsteemina u 3.–2. saj. e.m.a. *Toim.*

luua omaolekul põhinevate psüühiliste elementide ehk dharmade kataloog. Samamoodi hülgas hiline Wittgenstein varem koos Bertrand Russelliga arendatud loogilise atomismi. Nii on Gudmunseni esimene võrdluskoht hoopis Russelli atomism, mille ta seob dharma-kataloogidega. Mõlemad lähtuvad üksikosade analüüsist. Wittgensteini ja Nāgārdžuna võrdlus alles võrsub sellest, kummalgi juhul tuleb kriitika pärast süstemaatikat.

Wittgenstein on meile ehk kõige enam tuntud arusaamaga, et sõnade tähendused ei tulene mitte asjadest, mida nad tähistavad, vaid sellest, kuidas sõnu kasutatakse. Just sõnakasutus määrab tähenduse, keel ise koos kõigi oma mõistetega on vahend. Kui ka kõrgem tõde on väljendamatu ning tegelik seos märgi ja tähistatava vahel on olematu, möönab Nāgārdžuna, et keele tavapruuk on vajalik nii praktilises elus kui ka ülima seisundi väljendamiseks (MMK XIV, 10; vt ka Gudmunsen 1977: 37–38). Nagu Nāgārdžuna jõuab tühjuseni, nii leiab ka (varane) Wittgenstein (1996: 7), et "millest ei saa rääkida, sellest tuleb vaikida".

Küsime nüüd, kas tühjusele, väljendamatusele ning keelemängude fiktiivsusele osutav metakeel saab luua meie jaoks uue vaate, mõttesuuna või teooria. MMK XIII, 8 vastustab seda võimalust nii:

> *Śūnyatā sarvadṛṣṭīnāṃ prokta niḥsaraṇam jinaih /*
> *yeṣāṃ tu śūnyatādṛṣṭis tān asādhyān babhāṣire //*

> Tühjus on võitjate sõnul kõikide vaadete ülesütlemine.
> Kes aga tühjusevaatesse takerduvad, on päris parandamatud.

Wittgenstein tegeleb sama küsimusega 1953. aastal postuumselt ilmunud *Filosoofilistes uurimustes* (Wittgenstein 2005). Tsiteerin neidsamu kirjakohti samas järgnevuses, nagu Gudmunsen nendele osutab:

> Filosoofia ei tohi tegelikule keeletarvitusele kuidagi kallale kippuda, lõppkokkuvõttes saab ta seda ainult kirjeldada. [---] Ta jätab kõik nii, nagu on (124). Filosoofias ei tehta järeldusi. "See peab ju ometi nii olema" ei ole filosoofiline lause. Filosoofia vaid nendib seda, millega igaüks nõustub (599).

Veel: filosoofia ei esita teese (128) ega teooriaid (109). (Gudmunsen 1977: 44; vrd Wittgenstein 2005: 89, 232, 90 ja 85.)

Ühisosa on silmapaistev ja näiteid jätkub. Veelgi paremini sobib madhjamaka võrdlusesse järgmine kirjakoht: "Filosoofia on võitlus nõiduslummusega, millesse meie aru meie keele mõjul satub" (Wittgenstein 2005: 109).

Loogilis-filosoofilises traktaadis ütleb Wittgenstein (1996: 4.111), et sõna "filosoofia" "peab osutama millelegi, mis seisab loodusteadustest ülal- või allpool, kuid mitte nende kõrval". Samamoodi käsitleb Wittgenstein hiljem, oma *Filosoofilistes uurimustes* filosoofia suhet keelemängudega. Filosoofia on väljaspool keelemänge, ta ise ei ole keelemäng, ta on kriitiline meetod keelemängu suhtes. Ja üsna samamoodi asetab Nāgārdžuna end väljapoole neid budismi põhikontseptsioone, mille tühjust ta *Juurvärssides* esile toob: kannatus, "mina", neli õilist tõde jne.

Selliselt kirjakohti kokku lükkides näitab Gudmunsen meile kahe ajas ja kultuurikontekstis kauge mõtleja sarnasust. Ühtlasi seob Nāgārdžunat ja Wittgensteini erandlik, isegi ebamugav asend oma ajastu ja mõttevoolu sees. Madhjamaka oli Vana-India budismi kõige filosoofilisem suund. Wittgenstein omakorda oli briti filosoofias nagu usuärataja või *zen*-meister (Gudmunsen 1977: 68–69). Ta tahtis muuta filosoofide suhtumist maailma. Arvestades Wittgensteini renomeed 20. sajandi filosoofias, see tal ilmselt õnnestus. Lõpuks ulatus tema mõju ka selleni, kuidas hinnati budismi. Kui seni paistis madhjamaka paljude jaoks liiga irratsionaalne või segaselt paradoksialdis, siis Wittgensteini ideede valgel muutus ta lääne uurijaile mõistetavamaks.

Robinson, Streng ja Gudmunsen on budoloogia Wittgensteini-faasi kirjeldamiseks valitud selge taotlusega, et pilt oleks metoodiliselt näitlik. Robinson vastab rohkem varajasele Wittgensteinile ja kui ta ka temale ei viita, võtab ta ikkagi üle analüütilise filosoofia arusaamu. Gudmunsen on nii varase kui hilise Wittgensteini töödest hästi teadlik puutepunktide otsija. Streng on vahelüli, oluline tõlkija ja laiema usundiloolise pildi esitaja.

Tuck (1990: 76) toob budoloogia rõhuasetuste muutumise esile väga lihtsalt, loetledes uurimuste pealkirju. Analüütilisest filosoofiast innustunud pealkirjad, nagu "Mõned Nāgārdžuna filosoofia loogilised aspektid" (Robinson 1957), "Epistemoloogia,

loogika ja grammatika India filosoofilises analüüsis" (Matilal 1971) või "Nāgārdžuna argumentide loomus ja otstarve" (Jones 1978) asenduvad ajapikku sellistega nagu *Wittgenstein ja budism* (Gudmunsen 1977), "Nāgārdžuna ja Wittgenstein eksimustest" (Katz 1983) või "Filosoofiline mitte-egotsentrism Wittgensteinil ja Tšandrakīrtil nende privaatkeele probleemi käsitluses" (Thurman 1980).[6]

*

Senisest ülevaatest koorub kaks küsimust. Esiteks: kas Wittgensteini ja ta meetodi kasutamine madhjamaka tõlgendamisel ei ole just samasugune eisegees, mida Tuck teisal kritiseerib? Ja teiseks: kas keeleaspekt on Nāgārdžuna tõlgendamise kõige olulisem võti?

Esimesele küsimusele vastust otsides paneb imestama kerglus, millega Tuck (1990: 89) nimetab kogu uuema nagardžuniaana "Wittgensteini-järgseks". Õieti avab ta väga laia värava, öeldes, et niisama hästi võib see olla Heideggeri-järgne, postmodernistlik või lihtsalt Teise maailmasõja järgne arusaam. Nõustuda tuleb väitega, et uuemaid käsitlusi iseloomustab parem teadlikkus sellest, mida on budoloogias varem tehtud, ning hoidumine ühe või teise lääne teooria külge klammerdumisest. See aga ei tähenda, et uuemad uuringud oleksid *a priori* varasemast kvaliteetsemad või et tõlgenduslik eisegees oleks ületatud. Nāgārdžuna kohta ilmub väga palju erineva tasemega töid. Nende paigutamine mingi ühe nimetaja alla on võimatu.

Tucki järel leiab Jan Westerhoff (2009: 11), et kui varem tehti *Juurvärsside* tõlgendamisel panus omaoleku (*svabhāva*) mõistele, siis kuskilt Strengist alates hakkab uurijaid enam paeluma sõltuvuslik tekkimine (*pratītyasamutpāda*). See ei kirjelda tõlgendajate meelest mitte ainult psühholoogiliste tõikade sõltuvuslikku

[6]Kordan siin täpselt samu näiteid, mis on Tuckil. Sama ajastu pealkirjadest tuleks kindlasti lisada "Nāgārdžuna ja analüütiline filosoofia" (Waldo 1975/1978).

teket, vaid veel enam seda, kuidas toimib keel ja sünnivad tähendused.

Aga ka seda tähelepanekut ei saa ilmselt teisiti võtta kui eisegeesi avaldusena.

Niisiis, vastus esimesele küsimusele on jah, me oleme varasemate tõlgendajate ahvatlustest teadlikumad, kuid eisegees toimib ja ilmselt ei ületata seda kunagi.

Kuigi Tuck ja teised Wittgensteini-keskse tõlgendusloo järgijad on andnud nagardžuniaana arengule oma kihtkihilise seletuskuju, ei tähenda see, et varasemad tõlgendusviisid on täielikult kõrvale jäetud. Me leiame Nāgārdžuna kohta kõige värskemaid artikleid, mis taaselustavad nii Kanti tunnetusteoorial (Holder 2019) kui nihilismil (Ye 2019) põhinevaid tõlgendusi.

Kui vastata küsimusele Nāgārdžuna keelekeskse tõlgendamise dominandist, siis paistab seegi sõltuvat tõlgendaja eelistustest. Näiteks Gudmunsen (1977), Katz (1983), Garfield (1995) ja Westerhoff (2009) on seda väga tähtsaks pidanud. See erisus avaldub selgemini just tõlgendavas kirjanduses, mõnikord ka tõlkekommentaarides ja mitte alati nii palju tõlgetes.

Tõlkeid on ka tõlgendavast kirjavarast oluliselt vähem ning on üsna loomulik, et uutes tõlgetes võetakse üha enam arvesse varasemates tehtud tööd. Arvestades tänaste tõlkijate kasutuses oleva kultuurkihi paksust, võib eeldada, et tõlgetes peabki eisegeesi olema vähem kui tõlgendustes. Ehkki *Juurvärsside* tõlkeid on tänapäeval kõige enam tehtud inglise keelde, pakuvad saksa, prantsuse, itaalia jt keelte tõlked tihti olulisi lisanüansse, millega ingliskeelsed peavooluautorid üha vähem arvestavad. Väga väärtuslikud on vanad tiibeti ja hiina tõlked. Siin seni viidatud autoreist on ise *Juurvärsse* tõlkinud Frederick Streng, Richard Jones ja Jay Garfield, neist viimane tiibeti keelest. Fjodor Štšerbatskoil on nirvaana-kontseptsiooni käsitluse juures osaline tõlge.

Jones (2010: 150) võtab selle, mida Nāgārdžuna keele kohta arvab, kokku kolme punktiga. Kõigepealt, seos asjade ja neid tähistavate sõnade vahel on kokkuleppeline, mis tähendab, et ülima tõe seisukohalt see seos puudub. Teiseks, mõisted toimivad vastandumise alusel. Kolmandaks, kõik väited on omaolekult tühjad,

aga nad toimivad siiski. Neis väiteis pole keeleaspektiga kuidagi liialdatud, pigem on see terve mõistuse miinimum, mis vajaduse korral võib kanda ka Wittgensteini kaubamärki. Keele küsimus on madhjamaka puhul väga oluline, ent kindlasti mitte ainus tõlgendusvõti. Metoodiliselt on oluline metakeele küsimus.

*

Vaadeldes võtmetermineid nagu *svabhāva*, *pratītyasamutpāda* ja ka *śūnyatā*, märkame taas, et sisulisi erinevusi võib olla tõlgendustes, mitte tõlgetes. Õigupoolest ei olegi kuigi suur vahe, kas *svabhāva* on inglise keeles 'self-existence', 'own-being' või 'intrinsic nature'; kas *pratītyasamutpāda* on 'dependent origination' või 'dependent co-arising' või kas *śūnyatā* on 'emptiness' või 'voidness'.[7]

On aga üks mõiste, ilmselt kuulsa kirjakoha MMK XXIV, 18 võti, mida tõlkijad väga erinevalt edasi annavad. See on *prajñapti* ehk siinses kontekstis *prajñaptir upādāya* 'külgevõetud mõiste'.

> *Yaḥ pratītyasamutpādaḥ śūnyatāṃ tāṃ pracakṣmahe /*
> *sā prajñaptir upādāya pratipat saiva madhyamā //*
>
> Sõltuvuslik tekkimine on see, mida me tühjuseks peame,
> see on külgevõetud mõiste, see on keskmine tee.

See värss kõneleb sõltuvusliku tekkimise, tühjuse ja keskmise tee ühtesulamisest ülima mõistmise tasandil, aga tõlgendusvõimalused on avaramad. *Prajñaptir upādāya* on midagi, millega püütakse edasi anda seda, kuidas meie mõtlemine, keel ja meel toimivad. See on ühtaegu seostamine, tähistamine, sõnade ja mõistete kasutamine ning taipamine. *Prajñapti* võib tähendada teadet, tähistamist, mõistmist, arusaamist. Muuseas tuleb eesliitest *pra* ja verbijuurest *JÑĀ* ka *prajñā* mõiste, mis tähistab transformatiivset, ülimale tasandile tõusvat mõistmist. *Upādāya* tähendus on otseseoses *upādāna*'ga, mis on üks lüli sõltuvusliku tekkimise ahelas

[7]Mõneti erandlik on Nancy McCagney (1995) katse võtta *śūnyatā* vasteks 'openness', et edasi anda võimaluste rohkus, mida tühjus eneses kätkeb.

ning tähendab kippumist, haaramist, külgevõtmist, klammerdumist. See on miski, mille alusel või millest sõltuvalt *prajñapti* toimib. Paljudes kommentaarides meenutatakse Tšandrakīrti selgitust, et kui *prajñapti* on vanker, siis *upādāya* tähistab selle eri osi. Selle alusel võib külgevõtmisi olla palju ning mõistet hoomatakse nende koostoimel. Siiski ei tähista *upādāya* siin mitmust, vaid see on verbi gerundiivi vorm.

Igal juhul osutab *prajñaptir upādāya* tähendusloomele ning on sellisena kõige enam avatud keelelise tõlgenduse võimalustele. Küsides, kuidas *Juurvärsside* tõlkijad *prajñaptir upādāya* topeltmõiste edasi annavad, saame alljärgneva kirju pildi.

Kõige sarnasemalt esinevad prantsuse-itaalia tõlkijad: Jacques May (1959: 238) ja Guy Bugault (2002: 311) pakuvad 'désignation métaphorique' ning Raniero Gnoli (1979: 123) 'designazione metaforica'. Kõik kolm näikse toetuvat polügloti kuulsusega Jan Willem de Jongi sõnakasutusele uurimuses Tšandrakīrti *Prasannapadā* ("Selged sõnad") kohta (Jong 1949). May on lisanud selgituse, et *śūnyatā*, nagu ka *madhyamā pratipad* (kesktee), on absoluutse reaalsuse metafoorne tähistus.

Saksa keeles annab Max Walleseri (1911: 153) teedrajav tõlge tiibeti keelest 'abhängig erkannt'. Bernhard Weber-Brosameri nüüdisaegse tõlke 'ein abhängiger Begriff' on sellele lähedal (Weber-Brosamer, Back 1997: 92). Sinna vahele jääb aga Erich Frauwallneri (1994: 90) 'bloße Benennung auf irgendwelcher Grundlage'.

Inglise keeles on valik kõige suurem: 'dependent upon convention' (Kalupahana 1991: 339), 'dependent designation' (Garfield 1995: 304), 'relative indication' (Arnold 2005: 169), 'indicator, once comprehended' (Jones 2010: 28), 'dependent concept' (Siderits, Katsura 2013: 277). Kurioosumina edastab Kenneth Inada (1970: 148) nood kaks sõna aga pikalt kujul 'provisional name (i.e., thought construction) for the mutuality (of being)'. Pisut kohmakas ja sellisena mitte väga Wittgensteini-pärane on ka Strengi (1967: 213) 'apprehension, i.e., taking into account (all other things)'.

Kogu paletti kokku võttes näeme, et enamik tõlkijaid peab õigeks *prajñaptir upādāya* puhul edasi anda nii sõltuvuslikkuse kui märgilise tähistamise aspekti. Sellisena edastavad nood vasted keelelist tõlgendust ehk rohkem, kui on tingimata tarvis. Samal ajal tuleb meil arvestada Nāgārdžuna värsimõõdust tingitud lakoonilise, konspektiivse stiiliga, mida pole võimalik niisama lühidalt edasi anda ning mis eeldabki laiendeid.

Prantsuse-itaalia tõlgetes kasutatud metafoori mõiste pole keelelise tõlgendusega vastuolus, kuna see annab edasi idee, et ülimal mõistmistasandil muutuvad budismi võtmemõisted üksteise suhtes metafoorideks. Siinkohal jõuan ma kummalise ning ilmselt eraldi käsitlust nõudva väiteni, et need teadlased, kes on *prajñaptir upādāya* sisu edasiandmiseks kasutanud metafoori või metafoorse tähistuse mõistet, on selle värsi kindlasti kohmakalt tõlkinud, aga samal ajal seda päris hästi tõlgendanud.[8]

Näeme, et enamik tõlkeid osutab *Juurvärsside* ja eriti MMK XXIV, 18 keelelise tõlgenduse võimalikkusele. Ka siinkirjutaja arust on keeleline tõlgendus võimalik, ent siiski mitte ainuvõimalik. Hoopis vähem on aga esile toodud selle värsi transformatiivset aspekti ehk seda, et ta peabki esile kutsuma erinevaid tõlgendusi, aidates teksti lugejal kõrgemate meeleseisunditeni jõuda. *Prajñaptir upādāya* võib siin olla psühholoogilise, semiootilise ja vaimsele ülenemisele suunatud transformatsiooni võtmetähis. Igal juhul on ilmne, et XXIV, 18 tõlgendamine peab käima koostoimes arusaamaga kahest tõest, mis on eristatud samas peatükis ehk XXIV, 8:

> *dve satye samupāśritya buddhānāṃ dharmadeśanā /*
> *lokasaṃvṛtisatyaṃ sa satyaṃ ca paramārthataḥ //*

Budade seadmuse õpetus põhineb kahel tõel:

---

[8]Metafoori mõiste on muutunud väga oluliseks nii tänapäeva psühholoogias kui keeleteaduses, just metafooris nähakse loovat kujundit, mis aitab kaasa tähendusnihke või uue arusaama tekkele. Seega võib metafooril olla keele ja teadvuse jaoks samasugune transformatiivne tähendus, nagu on Nāgārdžuna tähtsaimas juurvärsis *prajñaptir upādāya*'l — ta loob uue seose, tähendades ise samal ajal mõiste järele haaramist.

ilmarahva tavalisel tõel ja ülima tasandi tõel.

Seda arvestades tekib küsimus, kummale tasandile peaksid kuuluma kuulsad võrdsustused *pratītyasamutpāda = śūnyatā = prajñaptir upādāya = madhyamā pratipad*. Kas see on ilmarahva tavaline tõde (*lokasaṃvṛtisatya*) või ülim tõde (*parama-arthasatya*)? Peamiselt on juurdunud arusaam, et Nāgārdžuna võrdsustused sansaara = nirvaana ning *pratītyasamutpāda = śūnyatā* kuuluvad kõrgema tasandi tõe juurde. Nii mõeldes on sõltuvusliku tekkimise mehhanism hea vahend iseenda ja maailma paremaks tundmiseks, aga kõrgemale tasandile jõudes see hüljatakse või tühistatakse samamoodi, nagu Nāgārdžuna viib absurdini kogu varasema õpetuse mõisteraamistiku või nagu Wittgenstein viskab ära oma kuulsa redeli.*

Kummatigi võib MMK XXIV, 18-s esitatud väidetele ka teisiti läheneda. Ütleme, et *śūnyatā* ja *pratītyasamutpāda* võrdsustamine pole ülim tõde, vaid ajutine meede, nagu on madhjamaka jaoks ajutised kõik muud budistliku psühholoogia põhitõed. Ülimat tõde ei saa sõnadesse panna, aga tavamõisted ja kontseptsioonid võivad olla head vahendid kõrgemale tasandile jõudmiseks — nii ka arusaam sõltuvusliku tekkimise tühjusest. Seega on *pratītyasamutpāda = śūnyatā* vaid keele tavapruuk, mis võib viia sellise tühjuse tunnetamiseni (*sarva-dharma-śūnyatā*), milles alles avaneb ülim tõde, too väljendamatu, mida ka Nāgārdžuna vaid aimamisi edasi annab (Wood 1994: 191–194).[9]

Kui *Juurvärsid* ja Nāgārdžuna on alates eelmise sajandi keskpaigast pälvinud järjest kasvavat tähelepanu ning tõlgendavate uurimuste pealekasv ei vähene, siis eriti MMK XXIV, 18-le (milles on vaid 32 silpi, *sic!*) on pühendatud eraldi teadustöid (Na-

---

*"Mu laused on selgitavad seeläbi, et see, kes minust aru saab, mõistab lõpus, et nad on mõttetud, kui ta on [---] nende kohale välja roninud. (Ta peab nii-öelda minema viskama redeli, kui ta on sellest üles roninud.)" (Wittgenstein 1996: 6.54.) *Toim.*

[9]See Thomas Woodi kirjeldatud lähenemine on erandlik veel selle poolest, et esitab oma argumendid nihilistliku tõlgenduse kaitseks, vastandudes nii Štšerbatskoi relativismile. Keelelisse tõlgendusse Wood ei süvene.

gao 1992: 189–199; Oetke 2007; Berger 2010 jt) ning tihti on see värss keskne ka üldise iseloomuga käsitlustes (Wood 1994: 191–200; Burton 2001: 101–104). Nende tööde põhjalikum vaatlemine jääb ilmselt mõne järgmise artikli teemaks, ent siinne põgus analüüs lubab esitada kaks väidet.

Esiteks, *prajñaptir upādāya*, mida on ahvatlus tõlkida puhtkeelelises võtmes, on keskse tähendusega mõiste ning eeldab senisest veelgi põhjalikumat süvenemist. Käsitlen ka enda pakutud vastet "külgevõetud mõiste" ajutise vahendina, mille puhul ei saa välistada vajadust see millalgi taas "küljest lahti võtta", et pakkuda parem vaste.

Teiseks, edasise tõlgendustöö seisukohast pakuvad huvi eeskätt need lähenemised, mis tunnistavad *Juurvärsside* — ja eriti tekstikoha MMK XXIV, 18 transformatiivset eesmärki.

*

Ka Wittgensteini mõju budismiuuringuile väärib siinsest ülevaatest pikemat süvenemist, aga selleks on olemas Andrew Tucki siiani mõõduandev käsitlus. Kõnelen ülevaatlikult just Wittgensteini pöördest, mitte keelelisest pöördest, mis on filosoofias ja humanitaarteadustes ehk isegi tuttavam mõiste.

Hilise Wittgensteini keelekriitikat peetakse tihti terapeutiliseks ja see on üks peamisi jooni, mis teda teistest lääne filosoofidest eristab ning Nāgārdžunaga seob.

Richard Rortyl on essee "Wittgenstein ja keeleline pööre", kus ta toob Wittgensteini nn terapeutidest järgijate kõrval esile pragmaatilised wittgensteiniaanid, kes usuvad, et keelekasutuse analüüsiga on filosoofia vanad teooriad edumeelsematega asendatud. Kolmandaks on olemas naturalistid, kes Wittgensteini ei usu ja ootavad, et pööre juba üle läheks (Rorty 2007).[10]

[10]Mõttemänguna võib selle jaotuskava järgi vaadelda ka siin käsitletud budolooge. Gudmunsen on korraga nii Wittgensteini-terapeut kui ka pragmaatiline wittgensteiniaan. Mõni teine, näiteks Streng, on pragmaatiline wittgensteiniaan. Ta kasutab Wittgensteini töid, aga ei süvene

Wittgenstein ja Wittgensteini-võrdlused on kaasa aidanud akadeemiliste budismiuuringute nähtavusele lääne ülikoolides, ehkki võib-olla mitte väga palju. Lähtekoht, et teise kultuuriruumi kuuluvad tekstid muutuvad Kanti, Bradley, Nietzsche, Wittgensteini või Derrida kaubamärgi kõrvale toomisel justkui üldmõistetavamaks, maksab ka praegu. On iseküsimus, millised neist jäävad nurivõrdlusteks ning kas Nāgārdžuna sellist eestkostet üldse vajab. Sisu poolest ehk mitte, aga ilma selleta oleks ida mõtteloo nähtavus veel vähesem.

Samal ajal kui *Philosophy of East and West* ja *Journal of Indian Philosophy* ning muud väljaanded avaldavad kogu aeg võrdlevaid käsitlusi madhjamaka ja mitmesuguste lääne filosoofiasuundade vahel, on see ikkagi nišiharrastus. Lääne filosoofe puudutavatesse üldkäsitlustesse sellised paralleelid peaaegu ei jõua. Paremal juhul peatutakse Schopenhaueri ja Nietzsche budismihuvil, mille juures jääb pealegi märkimata, et nemad kasutasid allikaid, mis on budoloogia tänaselt vaateveerult hinnates ammu iganenud. Selle peale, et mitte Wittgensteini kaudu ei pea selgitama Nāgārdžunat, vaid võib läheneda ka teistpidi ning heita Wittgensteini keelekriitikale valgust hoopis selle kaudu, mida Nāgārdžuna umbes 1800 aastat varem kirjutas, enamasti isegi ei tulda.

Juurvärsside uurija ja tõlkija Jay Garfield esitas paari aasta eest koos sinoloog Bryan Van Nordeniga väljakutse lääne ülikoolide filosoofiaõpetuses kanoniseeritud europotsentrismile. Nad ütlevad, et enamik Ameerika ülikoolide filosoofiaosakondi, mis oma õppekavades ida filosoofiat ei käsitle ja järelikult maailmakultuuri pärandit ei tunnista, peaksid end ümber nimetama Euroopa ja Ameerika filosoofia osakondadeks (Garfield, Van Norden 2016).[11]

---

taotlusesse teised filosoofid mõistelummusest üles raputada. Peale selle on hulk uurijaid, kes ei ole oma tööd Wittgensteini mõjust segada lasknud.

[11] Sellele järgnes Van Nordeni tähelepanuväärne raamat Garfieldi poleemilise eessõnaga (Van Norden 2017).

Üks ammune näide Wittgensteini ja budismi võrdluse laiemast mõjust lääne kultuurile on filosoof Paul Wienpahli 1958. aastal *Chicago Review*'s ilmunud artikkel, mis sidus Wittgensteini *zen*-budismiga. Siis olid *zen* ning ida-lääne paralleelid kesksed biitnike kontrakultuurilises liikumises ning *Chicago Review* oli uue põlvkonna oluline väljund. Hiljem moodustabki teise võrdlevate käsitluste lemmikala Nāgārdžuna kõrval just *zen*-budism. Hilisemad artiklid on kindlasti Wienpahlist põhjalikumad, ent mitte sama mõjujõulised (vt Canfield 1975; Hooper 2010; Specker Sullivan 2013).

Seega on Wittgensteini mõju budismiuuringuile selgelt positiivne. Keelelise väljenduse võimaluste kompamine, tähendusloome vaatlemine sõltuvusliku väljana, samuti *zen*-budistlike *koan*'ide võrdlemine Wittgensteini keelemängudega, on aidanud neid uuringuid elavdada, innustanud uute tõlgenduste ja tõlgete sündi.

Kas selline kasulik eisegees (kui korrata Tucki mõistet) on end nüüdseks ammendanud? Paistab, et väga palju on tõesti juba öeldud ning ka Wittgensteinist innustunud teadlased mõistavad, et keeleväli pole *Juurvärsside* ainus tekstivõti. Kui otsida uusi arenguteid, siis tuleks nii Nāgārdžuna kui Wittgensteini eeskujul keskenduda pigem meetodile, mitte teooriale. Lõpututes vaidlustes Nāgārdžuna loogilisuse või mitteloogilisuse üle unustatakse enamasti budismile omane meeleseisundite ja personoloogiliste klassifikatsioonide hierarhilisus. See tähendab muuseas, et üht ja sama kirjakohta tulebki vaadelda eri tasandeilt. Ja seal, kus on meeleseisundite või mõistmistasandite hierarhia, toimub ka transformatsioon, ülenemine ühest seisundist teise. *Zen*-budistlikud *koan*'id ja Nāgārdžuna värsid on vahendid selliste transformatsioonide teostamiseks.

Teiste sõnadega, budismiuuringute metodoloogiline A ja O on see, et vaimne maailm on hierarhiline ning selle kõrgemate tasandite kirjeldamiseks kasutatav keel erineb tavakeelest (Conze 1962). Siit tuleneb ka vajadus kasutada metakeelt ja metaterminei d (Robinson 1967). Keeleline tõlgendusviis võimaldab seda. Samuti on võimalik psühholoogiline tõlgendusviis, kui eeldada,

et eesmärk ongi psüühikat muuta ning saavutada kõrgemaid meeleseisundeid.

Eeskätt pean aga teisese keele ja hierarhiliste mõistmistasandite kirjeldamisel otstarbekaks kasutada semiootika vahendeid. Mõnel määral on seda juba tehtud. Tartu-Moskva koolkonna klassikalisel ajajärgul avaldas siin ilmunud semiootika- ja orientalistikakogumikes töid budoloogide "alasektsioon", kus andsid enim tooni Aleksandr Pjatigorski ja Linnart Mäll. Nende artiklid annavadki pidepunkte selleks, kuidas hierarhilisi meeleseisundeid semiootiliselt kirjeldada (Mäll 1967; Pjatigorski 1968, 1973) ning kuidas toimib tekst, mille otstarve on esile kutsuda uusi tekste ja muuta meeleseisundeid (Mäll 1987).

Pjatigorski ja Mälli tööd on originaalsed ning nad kuuluvad budoloogia "Wittgensteini pöördesse". Kui peaks võimalikuks saama nende taasavastamine ja laiem kasutamine budistlike tekstide tõlgendamisel, siis kuulub see nüüd juba Wittgensteini-järgsesse ajastusse. Aga see on mõne järgmise artikli teema.[12] Seniks on Wittgensteini pööre pöörelnud, ent budismi dharmaratas pöörleb edasi.

Kirjandus

A r n o l d, Daniel 2005. *Buddhists, Brahmins and Belief: Epistemology in South Asian Philosophy of Religion*. New York: Columbia University Press

B e r g e r, Daniel 2010. Acquiring Emptiness: Interpreting Nāgārjuna's MMK 24: 18 — *Philosophy East & West*, Vol. 60, No. 1, pp. 40–64

B u g a u l t, Guy 2002. *Stances du milieu par excellence (Madhyamaka-kārikās) de Nāgārjuna*. Paris: Gallimard

B u r t o n, David 2001. *Emptiness Appraised: A Critical Study of Nāgārjuna's Philosophy*. Delhi: Motilal Banarsidass

[12]Pjatigorski ja Mälli Tartu-Moskva koolkonna tööde kohta on ilmumas artikkel "Budismi semiootika" (*Acta Semiotica Estica*, XVII, lk 10–32).

C a n f i e l d, John 1975. Wittgenstein and Zen. — *Philosophy*, Vol. 50, No. 194, pp. 383–408

C o n z e, Edward 1962. *Buddhist Thought in India: Three Phases of Buddhist Philosophy*. London: G. Allen & Unwin

C o n z e, Edward 1967. *Thirty Years of Buddhist Studies: Selected Essays*. Oxford: Bruno Cassirer

F r a u w a l l n e r, Erich 1994. *Die Philosophie des Buddhismus*. 4. Auflage. Berlin: Akademie Verlag

G a r f i e l d, Joe 1995. *The Fundamental Wisdom of the Middle Way*. Oxford & New York: Oxford University Press

G a r f i e l d, Joe, Bryan V a n N o r d e n 2016. If Philosophy Won't Diversify, Let's Call It What It Really Is. — *The New York Times*, May 11

G n o l i, Raniero 1979. *Nāgārjuna: Le stanze del cammino di mezzo (Madhyamaka Kārikā)*. Torino: Boringhieri

G u d m u n s e n, Chris 1977. *Wittgenstein and Buddhism*. London: MacMillan Press

H o l d e r, Justin 2019. Kantian Reading of *Mūlamādhyamakakārikā*. — *Philosophy East & West*, Vol. 69, No. 4, pp. 951–972

H o o p e r, Carl 2010. Koan Zen and Wittgenstein's Only Correct Method in Philosophy. — *Asian Philosophy*, Vol. 17, pp. 283–292

H u n t i n g t o n, Charles, Geshé Namgyal W a n g c h e n 1992. *The Emptiness of Emptiness: An Introduction to Early Indian Mādhyamika*. Delhi: Motilal Banarsidass. [Esmatrükk: University of Hawaii, 1989]

I n a d a, Kenneth 1970. *Nāgārjuna. A Translation of his Mūlamadhyamakakārikā with a Introductory Essay*. Tokyo: The Hokuseido Press

J o n e s, Richard 1978. The Nature and Function of Nāgārjuna's Arguments. — *Philosophy East & West*, Vol. 28, No. 4, pp. 485–502

J o n e s, Richard 2010. *Nāgārjuna, Buddhism's Most Important Philosopher: Plain English Translations and Summaries of Nāgārjuna's Essential Philosophical Works*. New York: Jackson Square Books

J o n g, Jan Willem de 1949. *Cinq chapitres de la Prasannapadā*. Paris: Geuthner

K a l u p a h a n a, David 1991. *Mūlamadhyamakakārikā of Nāgārjuna: The Philosophy of the Middle Way*. Delhi: Motilal Banarsidass

K a t z, Nathan 1983. Nāgārjuna and Wittgenstein on Error. — *Buddhist and Western Philosophy*. Ed. by N. Katz. New York: Humanities Press, pp. 306–327

M a t i l a l, Bimal 1971. *Epistemology, Logic and Grammar in Indian Philosophical Analysis*. Hague—Paris: Mouton

M a y, Jacques 1959. Candrakīrti. *Prasannapadā Madhyamakavṛtti* (Commentaire limpide au Traité du Milieu). Paris: Maisonneuve

M c C a g n e y, Nancy 1995. *Nāgārjuna and the Philosophy of Openness*. Lanham: Rowman & Littlefield

M u r t i, T. R. V. 1955. *The Central Philosophy of Buddhism: A Study of the Madhyamika System*. London: Allen & Unwin

M ä l l, Linnart 1965 = Мялль, Л. 1965. Нулевой путь. — *Tööd semiootika alalt* II. (TRÜ toimetised. Vihik 181.) Lk 189–191

M ä l l, Linnart 1967 = Мялль, Л. 1967. Об одном возможном подходе к пониманию *Śūnyavāda*. — *Terminologia indica* I. Tartu, lk 13–24

M ä l l, Linnart 1987 = Мялль, Л. Дхарма — текст и текстопорождающий механизм. — *Tööd semiootika alalt* XXI. (TRÜ toimetised. Vihik 754.) Lk 22–25

N a g a o, Gadjin 1992. *Mādhyamika and Yogācāra: A Study of Mahāyāna Philosophies*. Delhi: Sri Satkuru Publications

O e t k e, Claus 2007. On mmk 24. 18. — *Journal of Indian Philosophy*, Vol. 35, No. 1, pp. 1–32

P j a t i g o r s k i, Aleksandr 1968 = Пятигорский, А. М. 1968. О психологическом содержании учения раннего буддизма. — *Töid orientalistika alalt* I. (TRÜ toimetised. Vihik 201.) Lk 170–212

P j a t i g o r s k i, Aleksandr 1973 = Пятигорский, А. М. 1973. "Знание" как "знак личности" в духовной культуре древней Индии. — *Töid orientalistika alalt* II/1. (TRÜ toimetised. Vihik 309.) Lk 216–264

R o b i n s o n, Richard 1957. Some Logical Aspects of Nāgārjuna's System. — *Philosophy East & West*, Vol. VI, No. 4, pp. 291–308

R o b i n s o n, Richard 1967. *Early Madhyamikas in India and China*. Madison: University of Wisconsin Press

R o r t y, Richard 2007. Wittgenstein and the Linguistic Turn. — *Cultures: Conflict — Analysis — Dialogue*. Ed. by C. Kanzian, E. Runggaldier SJ. (Publications of the Austrian Wittgenstein Society. New Series, Vol. 3.) Heusenstamm: Ontos, pp. 3–20

S i d e r i t s, Mark, Shôryu K a t s u r a 2013. *Nāgārjuna's Middle Way Mūlamadhyamakakārikā*. Boston: Wisdom Publications

S p e c k e r S u l l i v a n, Laura 2013. Dōgen and Wittgenstein: Transcending Language through Ethical Practice. — *Asian Philosophy*, Vol. 23, No. 3, pp. 221–235

S t c h e r b a t s k y, Theodore 1927. *The Conception of Buddhist Nirvāna*. Leningrad: Academy of the Sciences of the USSR

S t r e n g, Frederick 1967. *Emptiness: A Study in Religious Meaning*. Nashville: Abingdon Press

T h u r m a n, Robert 1980. Philosophical Nonegocentrism in Wittgenstein and Candrakīrti. — *Philosophy East & West*, Vol. 30, No. 3, pp. 321–337

T u c k, Andrew 1990. *Comparative Philosophy and the Philosophy of Scholarship: On the Western Interpretation of Nagarjuna*. New York: Oxford University Press

V a n N o r d e n, Bryan 2017. *Taking Back Philosophy: A Multicultural Manifesto*. New York: Columbia University Press

W a l d o, Ives 1975–1978. Nāgārjuna and Analytic Philosophy I–II. — *Philosophy East & West*, Vol. 25, No. 3, pp. 281–290; Vol. 28, No. 3, pp. 287–298

W a l l e s e r, Max 1911. *Die Mittlere Lehre des Nāgārjuna*. Heidelberg: C. Winter

W e b e r - B r o s a m e r, Bernhard, Dieter B a c k 1997. *Die Philosophie der Leere: Nāgārjunas Mūlamadhyamaka-Kārikās*. Wiesbaden: Harrassowitz

W e s t e r h o f f, Jan 2009. *Nāgārjuna's Madhyamaka: A Philosophical Introduction. Oxford & New York: Oxford University Press*

W i e n p a h l, Paul 1958. Zen and the Work of Wittgenstein. — *Chicago Review*, Vol. 12, No. 2, pp. 67–72

W i t t g e n s t e i n, Ludwig 1996 [1921]. *Loogilis-filosoofiline traktaat*. Tlk Jaan Kangilaski, Veiko Palge. Tartu: Ilmamaa

W i t t g e n s t e i n, Ludwig 2005 [1953]. *Filosoofilised uurimused*. Tlk Andres Luure. Tartu: Ilmamaa

W o o d, Thomas 1994. *Nāgārjunian Disputations: A Philosophical Journey through an Indian Looking-Glass*. Honolulu: University of Hawaii Press

Y e, Shaoyong 2019. From Skepticism to Nihilism: A Nihilistic Interpretation of Nāgārjuna's Refutations. — *Journal of Indian Philosophy*, Vol. 47, pp. 749–777

ANDRES HERKEL (1962) on lõpetanud TRÜ psühholoogina 1985, ajaloomagister 1998. ENSV Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituudi teadur 1985–1989, ajakirja *Vikerkaar* toimetaja 1990–1991 ning

ajalehe *Eesti Elu* ja ajakirja *Kultuur ja Elu* toimetaja 1991–1992, Eesti Humanitaarinstituudi õppejõud 1992–1993, Riigikogu Kantselei nõunik 1993–1999 ning Riigikogu liige 1999–2019. *Akadeemias* avaldanud artiklid "*Pratītyasamutpāda* ehk Sõltuvuslik Tekkimine" (1994, nr 3, lk 533–570), "Kuidas lugeda upanišaade?" (1996, nr 9, lk 1881–1884) ja "Rudolf Kallas, unustatud mõtleja" (2001, nr 9, lk 1876–1886); tõlkinud "Riisitaimesuutra" (1994, nr 4, lk 757–771) ja "Aitareja upanišaadi" (1996, nr 9, lk 1876–1880) ning kirjutanud viis arvustust.

MARET OLVET. Rõõm (2014)

SUND JA RIIK

Friedrich A. Hayek

Tõlkinud Tanel Vallimäe

> Sest see on täielik pärisorjus, kus teenistus on ebakindel ja määramatu, kus õhtul pole võimalik teada, milline teenistus hommikul ootab, kus isik on kohustatud selleks, mida iganes talle ette kirjutatakse.
>
> Henry Bracton[1]

1. Oma arutelus eespool määratlesime vabaduse esialgu sunni puudumisena. Kuid sunni mõiste on peaaegu sama tülikas kui vabadus ise ja paljuski samal põhjusel: me ei tee selget vahet sellel, mida teevad meile teised inimesed, ning sellel, millist mõju avaldavad meile füüsilised olud. Õigupoolest on olemas kaks eri sõna, et seda hädavajalikku eristust teha: kuigi me võime õiguspäraselt öelda, et teeme üht või teist asja olude sunnil [*compelled*], eeldame inimese olemasolu, kui ütleme, et meid sunniti [*coerced*].

Coercion and the State. — F. A. Hayek. *The Constitution of Liberty*. Ed. by Ronald Hamowy. Chicago: The University of Chicago Press, 2011, Ch. 9, pp. 199–214. Algselt ilmunud 1960.

[1]Peatüki päises olev Henry Bractoni tsitaat on võetud teosest Polanyi 1951: 158. Peatüki peamist mõtet väljendab hästi ka Frederic William Maitland (1911: 80): "Võimu teostamine viisil, mida ei saa ette ennustada, tekitab mõned kõige suuremad piirangud, sest piirangut on kõige enam tunda ja see on seetõttu kõige suurem siis, kui seda kõige vähem oodatakse. Me tunneme end kõige vähem vabana siis, kui teame, et piirangud võivad igal hetkel iga meie teo ette kerkida ja ometi me ei suuda neid piiranguid ennustada. [---] Teadaolevad üldised seadused, kui tahes halvad need ka oleksid, sekkuvad vähem vabadusse kui otsused, mis rajanevad eelnevalt teadmata reeglil."

Sund leiab aset siis, kui ühe inimese teod teenivad teise inimese tahet, mitte tema enda, vaid teise inimese eesmärgi nimel. See ei tähenda, et sunnitu ei vali üldse midagi; kui oleks nii, siis me ei räägiks tema "tegutsemisest". Kui minu kätt suunab füüsiline jõud ja ma annan oma allkirja või kui mu sõrm surutakse püssi päästikule, siis pole see minu tegu. Säärane vägivald, mis muudab mu keha kellegi teise füüsiliseks tööriistaks, on muidugi sama halb kui tegelik sund ja seda tuleb ära hoida samal põhjusel. Sund aga eeldab, et valin ikkagi mina, ent mu vaim on muudetud kellegi teise tööriistaks, sest mulle avatud võimalused on sätitud nii, et sundija soovitud käitumisviis osutub minu jaoks kõige vähem raskeks.[2] Olgugi sunnitud, olen see siiski mina, kes otsustab, milline variant neis tingimustes on kõige vähem halb.[3]

Sund ilmselgelt ei hõlma kogu mõju, mida inimesed saavad teiste tegevusele avaldada. See ei hõlma isegi kõiki juhtusid, kus isik tegutseb või ähvardab tegutseda moel, mille kohta ta teab, et see teeb teisele isikule kahju ja paneb teda oma kavatsusi muutma. Ei saa öelda, et isik, kes tõkestab tänaval mu tee, mille tõttu ma kõrvale astun, isik, kes on laenutanud raamatukogust raamatu, mida ma tahan, või isegi isik, kes peletab mu eemale ebameeldivalt lärmates, mind tegelikult sunniks. Sund eeldab nii ähvardust tekitada kahju kui ka kavatsust kutsuda sellega esile teatud käitumisviis.

Kuigi see, keda sunnitakse, ikkagi valib, on tema valikuvõimalused määranud sundija, nii et ta valib sundija soovi kohaselt. Ta ei ole täiesti ilma jäetud võimalusest kasutada oma võimeid, aga ta on ilma jäetud võimalusest kasutada oma teadmisi omaenda eesmärkidel. Isiku mõistuse ja teadmiste tegelik kasutamine

---

[2]Vrd Knight 1953: 208: "Sund on ühe inimese "meelevaldne" manipuleerimine teise inimese valiku tingimuste või alternatiividega — ja tavaliselt peaksime ütlema "õigustamata" sekkumine." Vt ka MacIver 1937: 342.

[3]Vrd õigusmaksiimiga "etsi coactus tamen voluit" ["kuigi sunniti, ta sellegipoolest soovis seda"], mis on pärit tekstist *Corpus juris civilis, Digesta*, 50.4.21. Vt arutelu selle tähtsuse üle Lübtow 1932: 61–71 [teose pealkirjas esineva ladinakeelse fraasi tõlge: "Kui tegu sooritati hirmu tõttu"].

oma eesmärkide poole püüdlemisel nõuab, et ta oleks võimeline ette nägema mõningaid oma keskkonna tingimusi ja kinni pidama oma tegevusplaanist. Suuremat osa inimeste eesmärkidest on võimalik saavutada ainult ühendatud tegude ahela abil, mille üle otsustatakse kui sidusa terviku üle ning mis põhineb eeldusel, et tõsiasjad saavad olema need, mida neid oodatakse olevat. Sest seetõttu ja kuivõrd me oskame ennustada sündmusi, või vähemalt teada nende tõenäosust, suudame üldse midagi saavutada. Ja kuigi füüsilised olud on sageli ennustamatud, ei nurja nad pahatahtlikult meie eesmärke. Aga kui meie tegevusplaane määravad tõsiasjad on teise inimese ainukontrolli all, siis valitsetakse samamoodi ka meie tegusid.

Sund on halb järelikult seetõttu, et ei lase inimesel täielikult ära kasutada oma vaimseid võimeid ega seetõttu ka anda suurimat panust, mida ta kogukonnale on võimeline pakkuma. Kuigi sunnitu teeb ikkagi kõik, mida ta enda jaoks igal ajahetkel teha suudab, on ainus kõikehõlmav kavand, kuhu tema teod sobituvad, teise inimese vaimu loodud.

2. Poliitikafilosoofid on sagedamini arutlenud võimu kui sunni üle, sest poliitiline võim tavaliselt tähendab võimu sundida (vrd Wieser 1926; Russell 1930; Ferrero 1942; Jouvenel 1948; Ritter 1948, 1940; Radcliffe 1952; MacDermott 1957). Ent kuigi suurmeestel alates John Miltonist ja Edmund Burke'ist ning lõpetades lord Actoni ja Jacob Burckhardtiga, kes on kujutanud võimu peakurjusena,[4] oli õigus selles asjas, mida nemad silmas pidasid, on eksitav siinkohal lihtsalt võimust rääkida. Mitte võim

[4]Kaebused võimu kui peakurjuse üle on sama vanad kui poliitiline mõtlemine. Herodotos pani juba Otanesi oma kuulsas kõnes demokraatiast ütlema, et "isegi parimad inimesed, kes on jõudnud sellisele [mittevastutava võimu] positsioonile, muutuvad paratamatult halvimateks (*Historia*, iii, 80); John Milton arutab võimaluse üle, et "pikalt kestnud võim võib rikkuda ka kõige siirama inimese" (Milton 1925: 459); Montesquieu kinnitab, et "igavene kogemus näitab, et kõik inimesed, kellel on võimu, kalduvad seda kuritarvitama; nad lähevad selles nii kaugele, kuni kohtavad piire" (Montesquieu 1990: 567); Immanuel Kant väidab, et "võimu omamine halvendab alati mõistuse vaba otsustust" (Kant 1881: 36); Edmund Burke kirjutab, et "paljud suurimatest

kui selline — kellegi suutlikkus saavutada seda, mida ta tahab — pole halb, vaid ainult võim sundida, panna teine inimene kahju tekitamise ähvardusel oma tahet teenima. Kurjust pole võimus, mida kasutab mõne suurettevõtte juht, kuhu inimesed omal soovil tahtlikult ja omaenda eesmärkidel on koondunud. Tsiviliseeritud ühiskonna tugevuse üks osa on see, et tänu sellisele vabatahtlikule ühendatud jõupingutusele ühtse juhtimise all suudavad inimesed tohutult suurendada oma kollektiivset võimu.

Mitte võim meie suutlikkuse laiendamise tähenduses ei korrumpeeri, vaid teiste inimtahete allutamine meie tahtele, teiste inimeste kasutamine nende tahte vastaselt meie enda eesmärkidel. On tõsi, et inimsuhete puhul asuvad võim ja sund teineteise lähedal, et palju võimu, mis kuulub vähestele, võimaldab neil teisi sundida, kui just seda võimu ei piira teine, veelgi suurem võim; ent sund pole nii paratamatu ega nii tavapärane võimu tagajärg, nagu üldiselt eeldatakse. Ei see võim, mis on Henry Fordil, ega see, mis on Aatomienergia Komisjonil, ka mitte see, mis on Päästearmee kindralil, ega see, mis (vähemalt suhteliselt hilise ajani) on olnud Ameerika Ühendriikide presidendil, ole võim konkreetseid inimesi enda valitud eesmärkidel sundida.

Vähem eksitav oleks "sunni" asemel kasutada aeg-ajalt termineid "jõud" ja "vägivald", kuna jõu või vägivallaga ähvardamine on sunni kõige olulisem vorm. Aga need ei ole "sunni" sünonüü-

---

türannidest on ajalooliste ülestähenduste põhjal alustanud oma valitsemisaega kõige õiglasemal viisil. Kuid tõsi on see, et see ebaloomulik võim rikub nii südant kui mõistust" (Burke 1766: 38); John Adams märgib, et "võimu kuritarvitatakse alati, kui seda ei piirata ega tasakaalustata" (Adams 1851: 73) ning et "absoluutne võim mürgitab ühtmoodi nii despoote, monarhe ja aristokraate kui demokraate, jakobiine ja sankülotte" (samas: 477); James Madison kinnitab, et "kogu inimeste käes olev võim on vastuvõtlik kuritarvitustele" ning et "võim, kus iganes see on sisse seatud, on rohkem või vähem vastuvõtlik kuritarvitustele" (Madison 1953: 46); Jacob Burckhardt ei väsi kunagi kordamast, et võim ise ongi kurjus (nt Burckhardt 1943: 115); ning eksisteerib loomulikult lord Actoni maksiim "võim kipub korrumpeerima ja absoluutne võim korrumpeerib absoluutselt" (Acton 1907a: 504). Vt ka Rotteck 1834: 155: "Absoluutses võimus sisaldub koletu kalduvus kurjusele, millele vaid kõige üllamad suudavad vastu panna."

mid, sest ähvardada füüsilise jõuga ei ole ainus viis, kuidas sundi saab rakendada. Samamoodi peaks "rõhumine", mis ehk suuresti on sama palju vabaduse tõeline vastand kui sund, viitama üksnes seisundile, kus toimub pidev sundimine.

3. Sundi tuleb hoolikalt eristada oludest või tingimustest, mille korral meie kaaskodanikud on nõus meile kindlaid teenuseid osutama või hüvesid pakkuma. Üksnes väga erandlikes olukordades annab ainukontroll meile elutähtsa teenuse või vahendite üle teisele inimesele tõelise sunnivõimu. Elu ühiskonnas tähendab paratamatult seda, et enamiku oma vajaduste rahuldamisel me sõltume mõnede oma kaaskodanike teenustest; vabas ühiskonnas on need vastastikused teenused vabatahtlikud ning igaüks saab määrata, kellele ja millistel tingimustel ta teenuseid tahab osutada. Hüved ja võimalused, mida meie kaaskodanikud meile pakuvad, on saadaval üksnes siis, kui me nende tingimustega nõustume.

See on ühtviisi tõsi nii sotsiaalsete kui majanduslike suhete puhul. Kui majaperenaine kutsub mind oma pidudele ainult siis, kui ma järgin kindlaid käitumis- ja riietumisnorme, või mu naaber suhtleb minuga ainult siis, kui ma pean kinni harjumuspärastest kommetest, siis pole see kindlasti sund. Ei saa ka õiguspäraselt nimetada sunniks seda, kui tootja või vahendaja keeldub mind varustamast sellega, mida ma tahan, välja arvatud üksnes tema pakutud hinnaga. See on kindlasti tõsi konkurentsituru puhul, kus ma saan pöörduda kellelgi teise poole, kui esimese pakkumise tingimused mulle ei sobi; ning tavaliselt pole see vähem tõsi ka siis, kui mul on tegemist monopolistiga. Kui ma näiteks soovin väga, et mind maaliks kuulus kunstnik, tema aga keeldub mind maalimast vähema kui väga kõrge tasu eest, siis oleks ilmselgelt absurdne öelda, et mind sunnitakse. Sama on tõsi iga muu kauba või teenuse puhul, milleta ma saan hakkama. Senikaua kui konkreetse isiku teenused ei ole elutähtsad minu eksistentsi seisukohast või selle säilitamiseks, mida ma kõige kõrgemalt väärtustan, ei saa tingimusi, mida ta nende teenuste pakkumisel nõuab, tegelikult nimetada sunniks.

Siiski saab monopolist tõelist sundi rakendada näiteks siis, kui talle kuulub allikas oaasis. Oletame, et teised inimesed asusid

sinna elama eeldusel, et vesi on alati mõistliku hinna eest kättesaadav, ning avastasid seejärel, et vahest seetõttu, et teine allikas kuivas ära, polegi neil muud valikut kui teha, mida iganes allika omanik neilt nõuab, kui nad tahavad ellu jääda: see oleks selge sunnijuhtum. Võib ette kujutada mõningaid teisi näiteid, kus monopolist võib kontrollida elutähtsat kaupa, millest inimesed täielikult sõltuvad. Ent seni, kui monopolistil pole võimalik hädavajaliku tarne osutamisest keelduda, ei saa ta rakendada sundi, kui tahes ebameeldivad tema nõudmised ka oleksid nendele, kes tema teenustest sõltuvad.

Tasub märkida, mõeldes sellele, mida meil hiljem tuleb öelda riigi sunnivõimu kärpimise kohaste meetodite kohta, et mil iganes on oht, et monopolist omandab sunnivõimu, on tõenäoliselt kõige otstarbekam ja tõhusam meetod seda ära hoida temalt kõikide klientide ühesugust kohtlemist nõuda, teisisõnu seda, et ta hinnad oleksid kõigile samad ja tal keelataks igasugune vahetegemine. See on sama põhimõte, millega me oleme õppinud kärpima riigi sunnivõimu.

Üksik tööandja ei saa tavaliselt sundi mitte kuidagi rohkem rakendada kui mingi konkreetse kauba või teenusega varustaja. Seni kui tema võimuses on kõrvaldada ainult üks võimalus paljudest teenida elatist, kuni ta ei saa teha midagi rohkemat kui lõpetada maksmine teatud inimestele, kes ei saa loota, et teenivad mujal sama palju kui tema juures, ei saa ta sundida, kuigi võib põhjustada raskusi. Kahtlemata leidub juhtumeid, kus tööhõive olukord loob võimaluse tõeliselt sundida. Suure tööpuuduse perioodidel võib lahtilaskmise ähvardust kasutada selleks, et peale suruda muid tegevusi kui need, milleks algselt leping sõlmiti. Ning selliste tingimuste korral võib ülemus kaevanduslinnas vabalt teostada täiesti meelevaldset ja tujutsevat türanniat inimese suhtes, kes pole talle meele järele. Aga sellised tingimused, kuigi mitte võimatud, oleksid kõige halvemal juhul harva esinev erand jõukas konkurentsiühiskonnas.

Täielik tööhõive monopol, nagu eksisteeriks läbinisti sotsialistlikus riigis, kus valitsus oleks ainus tööandja ja kõikide tootmisvahendite omanik, valdaks piiramatut sunnivõimu. Nagu Lev Trotski täheldas: “Maal, kus riik on ainus tööandja, tähendab opo-

sitsioonis olek aeglast näljasurma. Vana põhimõte, et kes ei tööta, see ei söö, on asendunud uuega: kes ei allu, see ei söö." (Trotsky 1937: 283.)

Kui sellised elutähtsa teenuse monopoli juhtumid kõrvale jätta, siis üksnes võim keelduda hüve pakkumast ei too kaasa sundi. Kui teine inimene seda võimu kasutab, võib see tõesti teisendada ühiskondlikku maastikku, mille järgi ma olen oma plaane seadnud, ning tingida selle, et ma vaatan üle kõik oma otsused, muudan ehk kogu oma elukava ja muretsen paljude asjade pärast, mida olin pidanud enesestmõistetavaks. Ent kuigi mulle avatud võimalusi võib olla häirivalt vähe ja nad võivad olla ebamäärased ning mu uued plaanid võivad olla ajutise iseloomuga, ei juhi mu tegutsemist siiski kellegi teise tahe. Mul tuleb võib-olla tegutseda suure surve all, kuid ei saa öelda, et tegutseksin sunni all. Isegi kui oht, et mina ja ehk ka mu pere nälga jääb, paneb mind vastu võtma ebameeldiva töö väga väikese palga eest, isegi kui ma olen selle inimese "meelevallas", kes ainsana on valmis mulle tööd pakkuma, ei sunni mind tema ega keegi teine. Seni kui teo eesmärk, mis mind kitsikusse asetas, pole see, et ma teeksin või ei teeks kindlaid asju, kuni mind kahjustava teo mõte pole panna mind teenima teise isiku eesmärke, ei ole selle mõju mu vabadusele erinev mis tahes loodusõnnetusest — metsatulekahjust või üleujutusest, mis hävitab mu kodu, või õnnetusjuhtumist, mis kahjustab mu tervist.

4. Tõeline sund leiab aset siis, kui vallutajate relvastatud salgad panevad alistatud rahva enda heaks tööd rügama, kui organiseeritud kurjategijad pressivad "kaitse" eest välja katuseraha, kui valgustkartva saladuse teadja šantažeerib oma ohvrit, ning kahtlemata siis, kui riik ähvardab karistada ja rakendada füüsilist jõudu, et panna meid oma korraldustele alluma. Sunnil on palju astmeid, alates äärmuslikust juhtumist, mille puhul isand domineerib orja üle või türann alama üle, kus piiramatu võim karistada nõuab täielikku allumist isanda tahtele, lõpetades näitega ühekordsest ähvardusest kurja teha, millele ähvardatu eelistaks peaaegu ükskõik mida.

Kas püüded konkreetset isikut sundida osutuvad edukaks või mitte, oleneb suuresti selle isiku sisemisest tugevusest: mõrva-

ga ähvardamisel võib olla vähem väge kallutada üht inimest oma eesmärgist kõrvale kui mõne pisikese ebamugavusega ähvardamisel teise inimese puhul. Ent kuigi me võime haletseda nõrka või väga tundlikku inimest, keda pelgalt kulmukortsutus võib "panna tegema" seda, mida ta muidu ei teeks, tegeleme meie sunniga, mis tõenäoliselt mõjutab tavalist, keskmist inimest. Ehkki selleks on harilikult mingisugune ähvardus tekitada sellele inimesele või tema lähedastele kehavigastusi, või kahjustada väärtuslikku või kalliks peetavat omandit, ei pruugi see üldse hõlmata jõu või vägivalla kasutamist. Võib nurja ajada teise inimese iga spontaanse tegutsemiskatse, asetades tema teele lõputu valiku väikseid takistusi: salakavalus ja pahatahtlikkus leiavad vägagi hästi vahendeid füüsiliselt tugevamat sundida. Leidlike poiste kambal pole võimatu ebapopulaarne isik linnast minema peletada.

Teatud määral pakuvad kõik tihedad suhted inimeste vahel, sidugu neid üksteisega kiindumus, majanduslik tarvidus või füüsiline olukord (nagu laevareisil või ekspeditsioonil), võimalusi sunniks. Isiklike majapidamistööde olud, nagu kõik lähedasemad suhted, kahtlemata pakuvad võimalusi iseäranis rõhuvat laadi sunniks ja neid tajutakse seetõttu isikliku vabaduse piirangutena. Ja pahur abielumees, näägutav naine või hüsteeriline ema võivad elu muuta talumatuks, kui igale nende tujule järele ei anta. Ent ühiskond ei saa siin indiviidi kaitsmiseks teha enam kui seda, et niisugused liidud teistega muudetakse tõeliselt vabatahtlikuks. Iga katse neid lähedasi liite rohkem reguleerida hõlmaks selgelt niisuguseid kaugeleulatuvaid piiranguid valikutele ja käitumisele, et see tooks kaasa veelgi suurema sunni: kui inimestel peab olema vabadus valida oma kaaslasi ja lähedasi, siis ei saa sund, mida vabatahtlik liit kaasa toob, olla valitsuse asi.

Lugejale võib tunduda, et oleme pühendanud vajalikust rohkem ruumi eristamaks seda, mida saab õiguspäraselt nimetada sunniks, ja seda, mida selleks nimetada ei saa, ning ägedamaid sunnivorme, mida meil tuleks ära hoida, ja vähem ägedaid vorme, mis ei peaks olema riigivõimu asi. Kuid nagu vabaduse juhtum näitab, on mõiste järkjärguline laiendamine peaaegu täielikult riisunud sellelt väärtuse. Vabadust on võimalik määratleda nii, et seda on võimatu saavutada. Samamoodi on sundi võimalik mää-

ratleda nii, et sellest saab kõikjal olev ja vältimatu nähtus.[5] Me ei saa ära hoida kõike halba, mida üks inimene võib teisele teha, ega isegi kõiki leebemaid sunnivorme, mille meelevalda elu tihedas kontaktis teiste inimestega meid asetab; ent see ei tähenda, et me ei peaks püüdma kaotada kõiki ägedamaid sunnivorme või et vabadust ei tuleks määratleda kui sellise sunni puudumist.

5. Kuna sund on ühe indiviidi tegevust puudutava olemuslikult tähtsa info kontrollimine teise poolt, saab seda ära hoida ainult võimaldades indiviidil tagada endale mingisugune erasfäär, kus ta on sellise sekkumise eest kaitstud. Kindlustunde, et ta saab arvestada kindlate faktidega, mida ei ole tahtlikult moonutanud keegi teine, suudab talle pakkuda üksnes mingi võimukeskus, millel on olemas tarvilik võim. Just siin saab ühe indiviidi sundimist teise poolt ära hoida üksnes sunniähvardusega.

Niisuguse tagatud vaba sfääri olemasolu näib meile nii tavalise elutingimusena, et meil on kiusatus määratleda "sund" sääraste terminite abil nagu "sekkumine õiguspärastesse ootustesse", "õiguste rikkumine" või "meelevaldne sekkumine" (vrd lõiguga Knight 1953: 208). Ent sundi defineerides ei tohi me võtta enesestmõistetavana asjade korda, mis on mõeldud sundi ära hoidma. Kellegi ootuste "õiguspärasus" või indiviidi "õigused" on niisuguse erasfääri tunnustamise tagajärg. Sund mitte ainult ei oleks olemas, vaid oleks palju tavapärasem, kui niisugust kaitstud sfääri ei eksisteeriks. Ainult ühiskonnas, mis on kaitstud sfääri mingil

[5]Selle iseloomulik näide, mis mulle kirjutamise ajal silma alla sattus, esineb Bertram Francis Willcoxi arvustuses (Willcox 1957–1958: 273): Õigustamaks ametiühingute "rahumeelset majanduslikku sundi", väidab autor, et "rahumeelne konkurents, mis rajaneb vabal valikul, lõhnab paljuski sunni järele. Kaupade või teenuste vaba müüja sunnib oma hinda määrates inimest, kes tahab osta — sunnib teda kas maksma, ilma hakkama saama või mujale minema. Kaupade või teenuste vaba müüja, seades tingimuse, et tema käest ei tohi osta keegi, kes ostab X-ilt, sunnib seda, kes tahab osta — sunnib teda ilma hakkama saama, mujale minema või piirates ostmist X-ilt —, ja viimasel juhul sunnib ta ka X-i." Termini "sund" niisugune kuritarvitus pärineb suuresti John Rogers Commonsilt (vrd eriti Commons 1934: 336–337); vt ka Hale 1923, 1952.

moel piiritledes sundi juba püüdnud ära hoida, saab sellisel mõistel nagu "meelevaldne sekkumine" olla kindlapiiriline tähendus.

Kuid selleks, et niisuguste individuaalsete sfääride tunnustamine ise ei muutuks sunnivahendiks, ei tohi nende ulatust ja sisu paika panna konkreetsete asjade kaalutletud määramisega konkreetsetele inimestele. Kui selle, mida hõlmab inimese erasfäär, paneks paika mõne inimese või inimrühma tahe, siis see lihtsalt paigutaks sunnivõimu ümber selle tahte alla. Soovitav ei ole ka inimese erasfääri konkreetset sisu lõplikult fikseerida. Selleks et inimesed kasutaksid täiel määral oma teadmisi, suutlikkust ja ettenägelikkust, oleks hea, kui neil endil oleks mingisugune sõnaõigus selle määramisel, mida hõlmab nende isiklik kaitstud sfäär.

Lahendus, mille inimesed sellele küsimusele on leidnud, seisneb üldiste reeglite tunnustamises, mis valitsevad tingimusi, mille alusel objektid või olukorrad saavad osaks isiku või isikute kaitstud sfäärist. Selliste reeglite heakskiitmine võimaldaks igal ühiskonnaliikmel kujundada oma kaitstud sfääri sisu ning ühtlasi saaksid kõik ühiskonnaliikmed teada, mis kuulub ja mis ei kuulu nende erasfääri.[6]

Ei tohiks arvata, nagu sisaldaks see sfäär ainult või isegi peamiselt materiaalseid asju. Kuigi meie keskkonda kuuluvate materiaalsete objektide jagamine selleks, mis on minu ja mis teise oma, on sfääre piiritlevate reeglite põhiline eesmärk, tagavad nad meile ka paljud muud "õigused", nagu turvalisus asjade teatud kasutusviiside puhul või lihtsalt kaitse sekkumise eest meie tegevusse.

6. Era- ehk lahusomandi[7] tunnustamine on seega sunni ärahoidmise elutähtis tingimus, kuigi kaugeltki mitte ainus. Meil on harva võimalik ellu viia sidusat tegevusplaani, kui me pole kindlad, et meil on ainukontroll mõningate materiaalsete objektide üle; ning juhul, kui seda pole, oleks vajalik teada, kes kontrollib, kui

[6]Omandi rolli kohta Ameerika vabadusetraditsioonis vt Freund 1951: 14 jj.

[7]Väljend "lahusomand" [*several property*], mida kasutas Sir Henry Maine (Maine 1880: 230), on mitmes mõttes kohasem kui tuttavam väljend "eraomand", ning aeg-ajalt me kasutame seda viimase asemel.

soovime teistega koostööd teha. Omandi tunnustamine on selgelt esimene samm erasfääri piiritlemisel, mis kaitseb meid sunni eest; ning ammusest ajast on tõdetud, et "rahvas, kellele on vastumeelne eraomandi institutsioon, on ilma vabaduse esimesest elemendist" (Acton 1907b: 297) ning et "kellelgi pole voli rünnata lahusomandit ja samal ajal öelda, et ta väärtustab tsivilisatsiooni. Nende kahe ajalugu ei saa lahutada" (Maine 1880: 230). Kaasaegne antropoloogia kinnitab tõsiasja, et "eraomand tekib päris kindlasti primitiivsetel arengutasanditel" ning et "eraomandi kui õiguspõhimõtte juured, mis määrab füüsilise suhte inimese ja tema keskkonnaolude vahel, olgu need looduslikud või kunstlikud, on peamiseks eeltingimuseks igasugusele korrastatud tegevusele kultuurilises mõttes" (Malinowski 1944: 132–133).

Tänapäeva ühiskonnas aga pole elutähtis tingimus indiviidi kaitseks sunni eest mitte see, et talle kuulub omand, vaid see, et materiaalsed vahendid, mis võimaldavad tal järgida mis tahes tegevusplaani, ei tohi kõik olla teise toimija ainukontrolli all. Tänapäeva ühiskonna üks saavutusi on see, et vabadust saab nautida ka inimene, kellel endal omand samahästi kui puudub (peale selliste isiklike asjade nagu riided, kuid isegi neid on võimalik rentida),[8] ning et me saame jätta meie vajadusi teeniva omandi eest hoolitsemise suuresti teistele. Oluline on, et omand peab olema piisavalt hajutatud, nii et indiviid ei oleks sõltuv konkreetsetest isikutest, kes ainsana saavad pakkuda talle seda, mida ta vajab, või kes ainsana saavad teda tööle võtta.

See, et teiste inimeste omand on kasutatav meie eesmärkide saavutamisel, tuleneb peamiselt lepingute tagatusest. Kogu õiguste võrgustik, mille on loonud lepingud, on sama oluline osa meie kaitstud sfäärist, sama palju meie tegevusplaanide alus kui mis tahes meie enda omand. Otsustav tingimus inimestevahelise vas-

[8]Ma ei soovi mõista anda, nagu oleks see soovitav olemisviis. Siiski on mõningane tähtsus asjaolul, et arvestatav osa inimestest, kes suurel määral mõjutavad avalikku arvamust, nagu ajakirjanikud ja kirjanikud, elavad tihti pikki perioode nii, et neil on minimaalselt isiklikku vara, ja et see kahtlemata mõjutab nende maailmapilti. Paistab, et mõned inimesed isegi on hakanud materiaalset vara pidama pigem takistuseks kui abiks, kuni neil on sissetulek, et osta, mida nad vajavad.

tastikku kasuliku koostöö juures, mis rajaneb pigem vabatahtlikul nõusolekul kui sunnil, on see, et on olemas palju inimesi, kes saavad kellegi vajadusi rahuldada, nii et keegi ei pea sõltuma hädavajalike elutingimuste või teatud arenguvõimaluste puhul kindlatest isikutest. Konkurents, mille teeb võimalikuks omandi hajutatus, võtab ära konkreetsete asjade individuaalsetelt omanikelt kogu sunnivõimu.

Pidades silmas levinud väärarusaama seoses kuulsa maksiimiga,[9] tuleb märkida, et me oleme sõltumatud nende tahtest, kelle teenuseid me vajame, sest nad pakuvad neid meile omaenda eesmärkidel ning on tavaliselt vähe huvitatud sellest, kuidas me nende teenuseid kasutame. Me sõltuksime väga oma kaaskodanike tõekspidamistest, kui nad oleksid valmis oma tooteid meile müüma ainult juhul, kui nad kiidavad heaks meie eesmärgid, aga mitte selleks, et ise kasu saada. Asjaolust, et igapäevaste majandustehingute puhul me oleme üksnes ebaisikulised vahendid oma kaaskodanikele, kes aitavad meid omaenda eesmärkidel, tuleneb suuresti see, et me saame sellist abi loota täiesti võõrastelt ja kasutada seda mis iganes otstarbel me soovime.[10]

Omandit ja lepinguid puudutavaid reegleid läheb indiviidi erasfääri piiritlemiseks tarvis alati, kui tema eesmärkide püüdlemiseks vajalikke ressursse või teenuseid napib ning need peavad seetõttu paratamatult olema ühe või teise inimese kontrolli

---

[9]Kant 1949: 87: "Talita nõnda, et sa inimkonnasse nii oma isiku kui ka ükskõik millise teise isiku näol suhtuksid alati kui eesmärki ja mitte kunagi kui ainuüksi vahendisse." Seni kui see tähendab, et ühtki inimest ei tohiks panna tegema midagi, mis teenib ainult teiste inimeste eesmärke, tähendab see lihtsalt teiste sõnadega ütlemist, et sundi tuleb vältida. Aga kui maksiimi tõlgendada nii, nagu tähendaks see, et teiste inimestega koostööd tehes ei peaks meid suunama mitte ainult meie enda, vaid ka nende eesmärgid, siis satub see peagi konflikti nende vabadusega, kui me nende eesmärkidega ei nõustu. Näidet sellisest tõlgendusest vt Clark 1955: 26, ning saksa kirjandust raamatus, millele viidatakse järgmises joonealuses. [Kaks tööd, mida Misese *Sotsialism* neil Hayeki viidatud lehekülgedel osundab, on: Engels, Marx 1959; Cohen 1904: 303 jj. *Ingliskeelse väljaande toimetaja Ronald Hamowy märkus*.]

[10]Vrd Mises 1951: 194, 430–441.

all. Ent kuigi see peab paika enamiku hüvede puhul, mida me inimeste jõupingutuste tulemusel saame, pole see nii iga hüve puhul. Leidub mõningaid teenuseliike, nagu näiteks kanalisatsioon või teed, mis pärast käikulaskmist on tavaliselt piisavad kõigi jaoks, kes neid kasutada soovivad. Selliste teenuste pakkumist on kaua peetud avaliku sektori valdkonnaks ning õigus neid tarbida on oluline osa indiviidi kaitstud sfäärist. Tarvitseb vaid meenutada rolli, mida tagatud "ligipääs kuningateele" on ajaloos mänginud, et mõista, kui tähtsad võivad sellised õigused olla individuaalse vabaduse juures.

On võimatu siin üles lugeda kõiki õigusi või kaitstud huve, millega kindlustatakse õigusliku isiku teadaolev sfäär, kus ta saab takistamatult tegutseda. Ent kuna tänapäeva inimene on selles küsimuses muutunud mõneti ignorantseks, siis tuleks ehk märkida, et kaitstud individuaalse sfääri tunnustamine on vabaduse ajastul tavaliselt hõlmanud õigust eraelu puutumatusele ja mitteavalikkusele — kontseptsioon, et inimese kodu on tema kindlus[11] —, ning et kellelgi pole isegi õigust teada tema tegevusest selle sfääri raames.

7. Nende abstraktsete ja üldiste reeglite iseloom, mis kujunesid välja selleks, et piirata sundi nii teiste indiviidide kui riigi poolt, on järgmise peatüki teemaks.* Siin arutlen ma üldises võtmes selle üle, kuidas sunniähvarduselt, mis on ainus vahend, millega riik saab ära hoida ühe indiviidi sundimist teise poolt, on võimalik eemaldada selle kahjulik ja ebasoovitav iseloom.

Sellisel sunniähvardusel on väga erinev mõju võrreldes tegeliku ja vältimatu sunniga, kui see ainult viitab teadaolevatele olukordadele, mida potentsiaalsel sunniobjektil on võimalik vältida. Ülekaalukas osa sunniähvardustest, mida vaba ühiskond peab

[11]Pidades silmas sageli väidetud individuaalse vabaduse puudumist klassikalises Kreekas, väärib märkimist, et viiendal sajandil eKr tunnustati Ateenas eramajapidamiste pühadust sedavõrd täiel määral, et isegi kolmekümne türanni valitsemise ajal inimene "võis oma elu koju jäädes päästa" (vt Jones 1956: 91, kus viidatakse Demosthenesele (xxiv, 52)).

*Vt Hayek 2011: 215–231. *Tlk.*

rakendama, kuulub sellesse välditavasse liiki. Enamik reeglitest, mida ta jõustab, iseäranis eraõiguses, ei pane eraisikuid (erinevalt riigiteenistujatest) sooritama kindlaid tegusid. Seaduses olevad sanktsioonid on ette nähtud ainult selleks, et takistada isikut tegemast teatud asju või panna teda täitma kohustusi, mille ta on vabatahtlikult endale võtnud.

Eeldusel, et ma tean ette, et kui ma asetan end teatud positsiooni, siis mind sunnitakse, ning eeldusel, et ma saan vältida enda asetamist sellisesse positsiooni, ei ole mind kunagi vaja sundida. Vähemalt niikaua, kui sundi puudutavad reeglid ei ole suunatud isiklikult mulle, vaid on kujundatud nii, et rakenduvad sarnastes olukordades kõikidele inimestele võrdselt, ei erine need mis tahes looduslikest takistustest, mis mõjutavad mu tegevusplaane. Öeldes mulle, mis juhtub, *kui* ma teen seda või teist asja, on riigi seadused minu jaoks samasuguse tähendusega nagu loodusseadused; ning ma saan kasutada oma teadmisi riigi seadustest oma eesmärkide saavutamiseks samamoodi, nagu ma kasutan oma teadmisi loodusseadustest.

8. Mõnedes asjades riik mõistagi kasutab sundi, et panna meid sooritama konkreetseid tegusid. Neist kõige olulisem on maksude maksmine ning mitmesugused kohustuslikud teenistused, iseäranis relvajõududes. Ehkki need ei ole mõeldud olema välditavad, on need vähemalt ennustatavad, ning jõustatakse olenemata sellest, kuidas indiviid muidu oma energiat rakendaks; sellega neilt võetakse suuresti ära sunni kuri iseloom. Kui teadaolev vajadus tasuda teatud summa maksudeks muutub mu kõikide tegevusplaanide aluseks, kui väeteenistuse periood on minu karjääri ettenähtav osa, siis ma saan järgida iseenda koostatud üldist eluplaani ja olen just niisama sõltumatu teise isiku tahtest, nagu inimesed ühiskonnas on õppinud olema. Kuigi kohustuslik väeteenistus, kuni see kestab, kahtlemata hõlmab tõsist sundi, ning kuigi eluaegse väeteenistuslase kohta ei saa kunagi öelda, et ta on vaba, ahendab väeteenistuse ennustatav piiratud periood kindlasti vähem võimalust oma elu kujundada, kui seda teeks näiteks pidev vahistamisega ähvardamine, mille võtab appi meelevaldne võim, et kindlustada see, mida ta peab heaks käitumiseks.

Valitsuse sunnijõu sekkumine meie ellu on kõige häirivam siis, kui see pole ei välditav ega ennustatav. Kui selline sund on paratamatu isegi vabas ühiskonnas, näiteks siis, kui me peame osalema vandekohtus või tegutsema erikonstaablina, pehmendame seda mõju nii, et ei luba ühelgi isikul omada meelevaldset sunnivõimu. Selle asemel tehakse otsus, kes peab vandekohtus osalema, tuginedes juhuslikkust kätkevatele protsessidele, nagu näiteks liisuheitmine. Need ennustamatud sunniaktid, mis tulenevad ennustamatutest sündmustest, ent on vastavuses teadaolevate reeglitega, mõjutavad meie elu nii, nagu teevad seda ka muud "vääramatud jõud", kuid ei alluta meid teise isiku meelevallale.

9. Kas sunni ärahoidmine on ainus asi, mis õigustab sunniähvarduse kasutamist riigi poolt? Tõenäoliselt saaks hõlmata kõik vägivallavormid sunni alla või vähemalt väita, et sunni edukas ärahoidmine tähendab ära hoida kõik vägivallaliigid. Siiski jääb alles veel üks kahjuliku tegevuse liik, mille ärahoidmist peetakse üldiselt soovitavaks ja mis alguses võib paista erisugune. See on pettus ja kelmus. Ent kuigi see oleks sõnade tähenduse venitamine, kui nimetada neid "sunniks", ilmneb asja läbivaatamisel, et nende ärahoidmise põhjendused on samad, mis rakenduvad sunni puhul. Kelmus nagu ka sund on üks viis manipuleerida infoga, millele isik toetub, et panna ta tegema seda, mida kelm tahab. Kui see osutub edukaks, muutub kelmuse ohvriks langenu samal moel soovimatuks tööriistaks, teenides teise inimese eesmärke, ilma et edendaks enda omi. Kuigi meil pole ühte sõna, et katta mõlemaid, kehtib kõik sunni kohta öeldu samamoodi ka pettuse ja kelmuse kohta.

Seda korrektiivi arvestades näib, et vabadus ei nõua midagi enamat kui sunni ja vägivalla, pettuse ja kelmuse ärahoidmist, kui välja arvata sunni kasutamine valitsuse poolt, mille ainus otstarve on jõustada teadaolevad reeglid, mis on mõeldud parimate tingimuste tagamiseks, kus indiviid võib anda oma tegevusele sidusa, ratsionaalse mustri.

Küsimus sunni piiridest ei ole sama mis küsimus valitsuse kohastest funktsioonidest. Valitsuse sunnitegevused pole mingil juhul tema ainsad ülesanded. On tõsi, et mittesunduslikke või

puhtalt teenindavaid tegevusi, mida valitsus ellu viib, rahastatakse tavaliselt sunduslike vahenditega. Keskaegne riik, mis rahastas oma tegevusi peamiselt enda omanditulust, võis pakkuda teenuseid sundi appi võtmata. Tänapäeva tingimustes aga näib vaevalt teostatav, et valitsus pakuks selliseid teenuseid nagu puuetega inimeste ja põdurate hooldus või siis teede või teabevahetuse eest hoolitsemine nende rahastamiseks oma sunnivõimule toetumata.

Ei tasu oodata, et kunagi valitseb täielik üksmeel selles, kui soovitav on selliste teenuste ulatus, ning ei ole vähemalt ilmne, et inimeste sundimist, et nad panustaksid eesmärkide saavutamisse, millest nad pole huvitatud, saaks moraalselt õigustada. Teatud maani aga peab enamik meist otstarbekaks selline panus anda, mõistes, et me saame omakorda kasu teiste samalaadsest panusest seoses meie enda eesmärkide teostamisega.

Väljaspool maksustamise valdkonda on tõenäoliselt soovitav, et aktsepteeritaks ainult veel tõsisema sunni ärahoidmist õigustusena sunni kasutamiseks valitsuse poolt. Seda kriteeriumi ei saa ehk rakendada iga üksiku õigusnormi puhul, vaid ainult õigussüsteemi kui terviku puhul. Eraomandi kui sunni vastase tagatise kaitsmine näiteks võib nõuda erisätteid, mis üksikult võttes ei vähenda sundi, vaid üksnes kindlustavad selle, et eraomand ei takistaks asjatult tegevust, mis omanikku ei kahjusta. Aga kogu riigipoolse sekkumise või sekkumatuse kontseptsioon põhineb eeldusel, et erasfääri piiritlevad üldised reeglid, mida jõustab riik; ning et tegelik küsimus on see, kas riik peaks oma sunnitegevuses piirduma nende reeglite jõustamisega või minema sellest kaugemale.

Tihti on tehtud katseid — siin tuleb rõhutada John Stuart Milli osa[12] — defineerida erasfäär, mis oleks sunnist puutumatu, eristades tegusid, mis mõjutavad ainult tegutsevat isikut, tegudest, mis mõjutavad ka teisi. Ent kuna vaevalt on olemas mõnd tegu, mille puhul oleks mõeldamatu, et see mõjutab teisi, pole see eristus osutunud väga kasulikuks. Üksnes iga indiviidi kaitstud sfääri piiritlemisega muutub see eristus tähtsaks. Selle eesmärk ei saa olla

[12]Mill 1996: IV ptk ("Ühiskonna võimu piiridest üksikisiku üle"), lk 149–180.

kaitsta inimesi teiste inimeste kõikide tegude eest, mis võiksid neile kahjulikud olla,[13] vaid üksnes hoida teatud informatsioon nende tegude kohta teiste kontrolli alt väljas. Kui määratakse seda, kuhu tuleks tõmmata kaitstud sfääri piirjooned, siis on oluline küsimus, kas teiste inimeste teod, mida me sooviksime ära hoida, ka tegelikult sekkuks kaitstud isiku mõistlikesse ootustesse.

Iseäranis ei tohiks naudingut või valu, mida võib põhjustada teadmine teiste inimeste tegudest, kunagi pidada sunni legitiimseks põhjuseks. Näiteks religioosse konformismi jõustamine oli valitsuse legitiimne ülesanne, kui inimesed uskusid kogukonna kollektiivsesse vastutusse mõne jumaluse ees ning arvati, et iga kogukonnaliikme patud nuheldakse kõikide kätte. Ent juhul, kui privaatsed usukombed ei saa mõjutada kedagi teist peale vabatahtlike täiskasvanud toimijate, siis ei anna pelgalt vastumeelsus selle suhtes, mida teised teevad, ega isegi teadmine, et teised sellega endale kahju teevad, legitiimset alust sunniks.[14]

---

[13]Vrd Mill 1996: 184: "Paljudel juhtudel põhjustab üksikisik oma seaduspäraste eesmärkide taotlemisel paratamatult ja seetõttu seaduspäraselt teistele inimestele valu ja kannatusi või ei lase neil saavutada hüvesid, mida neil oli põhjust loota." Vrd samuti olulise muutusega Prantsusmaa 1789. aasta "Inimese ja kodanikuõiguste deklaratsiooni" artikkel 4 eksitava sõnastuse juurest "Vabadus seisneb selles, et tohib teha kõike, mis ei too kahju kellelegi teisele" 1793. a deklaratsiooni artikkel 6 korrektse sõnastuse juurde: "Vabadus on inimese võime teha seda, mis iganes ei kahjusta teiste õigusi." [Vt 1789. aasta deklaratsiooni eestikeelset tõlget koos kommentaariga: https://www.humanrightsestonia.ee/wp/wp-content/uploads/2018/07/inimese_kodaniku_oigused_kommentaar.pdf. Saatesõna ja tõlke autor Jüri Adams. *Tlk.*]

[14]Kõige silmatorkavam näide sellest meie ühiskonnas on suhtumine homoseksuaalsusesse. Nagu Bertrand Russell täheldas (1955: 55): "Kui tänini usutaks, nagu kunagi tehti, et sellise käitumise sallimine seab kogukonna ohtu jagada Soodoma ja Komorra saatust, siis oleks kogukonnal täielik õigus vahele astuda." Aga kui sellised faktiuskumused ei valitse, pole eraeluline praktika täiskasvanute vahel, kui tahes jõle see ka enamusele ei paista, kohane sunnitegevuse subjekt riigi jaoks, mille eesmärk on sundi minimeerida.

Me nägime, et väljavaade saada teada uusi võimalusi, mida tsivilisatsiooni areng pidevalt pakub, esitab ühe peamise argumendi vabaduse kasuks; seetõttu muudaks kogu vabadusekaasuse jaburaks, kui peaksime oma sisseharjunud tegevustest loobuma teiste kadeduse tõttu (Crosland 1956: 206) või sellepärast, et neile on vastumeelne iga asi, mis häirib nende juurdunud mõtteviisi. Kuigi kahtlemata on põhjust jõustada avalikes kohtades käitumise reeglid, ei saa paljas tõsiasi, et mingi tegu on vastumeelne kellelegi neist, kes on sellest teadlikud, olla piisav alus selle keelamiseks.

Üldiselt öeldes tähendab see, et teo moraalsus erasfääris ei ole riigi sundiva kontrolli kohane objekt. Võib-olla üks tähtsamaid tunnusjooni, mis eristab vaba ühiskonda vabadusetust, ongi see, et käitumisküsimustes, mis otseselt ei mõjuta teiste inimeste kaitstud sfääri, on reeglid, mida enamik tegelikult järgib, vabatahtliku loomuga ja neid ei jõustata sunni abil. Hiljutine kogemus totalitaarsete režiimidega on rõhutanud, kui tähtis on printsiip "ära kunagi samasta moraalsete väärtuste sihte riigi sihtidega".[15] On tõesti tõenäoline, et rohkem kahju ja häda on põhjustanud inimesed, kes on otsustanud kasutada sundi, et moraalset kurjust välja juurida, kui inimesed, kes on tahtnud kurja teha.

---

[15]Viidatud ütlus omistatakse Ignazio Silonele. Vrd ka Burckhardt 1943: 118: "See on allakäik, filosoofiline ja bürokraatlik ülbus, kui riik püüab moraalseid eesmärke vahetult ellu viia, sest ainult ühiskond saab ja võib seda teha." Vt ka Stearns 1919: 69: "Sund vooruse nimel on sama vastik kui sund pahe nimel. Kui Ameerika liberaalid ei soovi võidelda sunniprintsiibi vastu keeluseaduse puhul, kuna nad lihtsalt isiklikult pole kuigi huvitatud sellest, kas riik on kaine või mitte, siis on nad diskrediteeritud sellest hetkest, kui nad võitlevad sunni vastu juhtudel, kui nad *on* huvitatud." Tüüpilise sotsialistliku hoiaku selliste probleemide suhtes sõnastab kõige selgemalt Robert Lowe Hall (1937: 202–203), kes väidab (seoses kohusega suurendada riigi kapitali), et "tõsiasi, et on vaja kasutada selliseid sõnu nagu "moraalne kohustus" ja "kohus", näitab, et küsimus pole täpses kalkuleerimises ning et meil on tegemist otsustega, mis mitte üksnes ei või, vaid peavad olema langetatud kogukonna kui terviku poolt, teisisõnu, poliitiliste otsuste alusel." Konservatiivse kaitse osas kasutada poliitilist võimu moraaliprintsiipide jõustamiseks vt Berns 1957.

10. Ometi ei tähenda tõsiasi, et käitumine erasfääri piires pole riigi sunnitegevuse kohane objekt, tingimata seda, et vabas ühiskonnas peaks selline käitumine olema vabastatud ka arvamuse või halvakspanu survest. Sada aastat tagasi, viktoriaanliku ajastu kõige rangemas moraalses õhkkonnas, kui samal ajal sund riigi poolt oli minimaalne, suunas John Stuart Mill oma kõige teravama rünnaku sellise "moraalse sunni" vastu.[16] Siin ta ilmselt ületähtsustas vabaduse kaasust. Igal juhul annab suurema selguse nähtavasti see, kui survet, mida avalik heakskiit või halvakspanu avaldab, et tagada allumine moraalireeglitele ja tavadele, ei esitata sunnina.

Me juba nägime, et sund on viimaks küsimus määra kohta, ning et sund, mida riik vabaduse nimel peab nii ära hoidma kui sellega ähvardama, on ainult sund oma tõsisemates vormides — sedasorti sund, millega ähvardamine võib tavapärase jõuga isikut takistada püüdlemast talle tähtsa eesmärgi poole. Olenemata sellest, kas me soovime või ei soovi sunniks nimetada neid leebemaid survevorme, mida ühiskond rakendab mittekonformistide puhul, ei saa erilist küsimust olla selles, et neil moraalireeglitel ja tavadel, millel on vähem siduvat jõudu kui seadustel, tuleb täita tähtsat ja isegi asendamatut rolli, ning need aitavad ilmselt sama palju elu ühiskonnas lihtsamaks muuta, kui seda teevad ranged õigusnormid. Me teame, et neid järgitakse ainult üldjoontes ja mitte universaalselt, ent ometi pakub see teadmine kasulikke suuniseid ja vähendab määramatust. Kuigi selliste reeglite austamine ei takista inimesi aeg-ajalt käitumast moel, mida heaks ei kiideta, piirab see niisuguse käitumise juhtudega, kus isiku jaoks on tõeliselt oluline reegleid mitte järgida. Mõnikord võivad need mittesunduslikud reeglid kujutada endast eksperimentaalset etappi sellest, mis hiljem võib teisendatud kujul saada seaduseks. Sagedamini loovad nad paindliku tausta rohkem või vähem teadvustamata kommetele, mis juhivad enamiku inimeste tegusid. Üldkokkuvõttes ei kujuta need ühiskondliku läbikäimise ning individuaalse käitumise tavad ja normid endast tõsist individuaalse vabaduse rikkumist, vaid kindlustavad teatud ühetaolise käitumise miini-

[16]Mill 1996: III ptk ("Isikupärasusest kui ühest heaolu komponendist"), lk 117–148.

mumi, mis on individuaalsetele pingutustele pigem abiks kui takistuseks.

Kirjandus

A c t o n, John E. E. 1907a. *Historical Essays and Studies*. Ed. by J. N. Figgis, R. V. Laurence. London: Macmillan and Co.

A c t o n, John E. E. 1907b. Nationality. — *The History of Freedom and Other Essays*. Ed. by J. N. Figgis, R. V. Laurence. London: Macmillan and Co.

A d a m s, John 1851. *Works: With a Life of the Author*. Ed. by C. F. Adams. 10 vols. Boston: Charles C. Little and James Brown, Vol. 6

B e r n s, Walter 1957. *Freedom, Virtue, and the First Amendment*. Baton Rouge: Louisiana State University Press

B u r c k h a r d t, Jacob 1943. *Force and Freedom: Reflections on History*. Tr. J. H. Nichols. New York: Pantheon Books

B u r k e, Edmund 1766. *A Vindication of Natural Society; or, A View of the Miseries and Evils Arising to Mankind from Every Species of Artificial Society*. 3rd ed. Dublin: Sarah Cotter

C l a r k, John Maurice 1955. *The Ethical Basis of Economic Freedom*. (Kazanjian Foundation Lecture.) Westport, CT: C. K. Kazanjian Economics Foundation

C o h e n, Hermann 1904. *Ethik des reinen Willens*. Berlin: B. Cassirer

C o m m o n s, John Rogers 1934. *Institutional Economics*. New York: Macmillan

C r o s l a n d, Charles Anthony Raven 1956. *The Future of Socialism*. London: Jonathan Cape

E n g e l s, Friedrich, Karl M a r x 1959. *Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp. Lisa: Karl Marx. Teesid Feuerbachi kohta*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus

F e r r e r o, Guglielmo 1942. *The Principles of Power*. New York: G. P. Putnam's Sons

F r e u n d, Paul Abraham 1951. *On Understanding the Supreme Court*. A Series of Lectures Delivered under the Auspices of the Julius Rosenthal Foundation at Northwestern University School of Law, in April 1949. 3rd ed. Boston: Little, Brown and Co.

H a l e, Robert Lee 1923. Coercion and Distribution in a Supposedly Non-coercive State. — *Political Science Quarterly*, Vol. 38, pp. 470–494

H a l e, Robert Lee 1952. *Freedom through Law: Public Control of Private Governing Power*. New York: Columbia University Press

H a l l, Robert Lowe 1937. *The Economic System in a Socialist State*. London: Macmillan

H a y e k, Friedrich A. 2011 [1960]. *The Constitution of Liberty*. The Definitive Edition. (The Collected Works of F. A. Hayek, Vol. XVII.) Ed. by R. Hamowy. Chicago & London: University of Chicago Press

J o n e s, John Walter 1956. *The Law and Legal Theory of the Greeks: An Introduction*. Oxford: Clarendon Press

J o u v e n e l, Bertrand de 1948. *Power: The Natural History of Its Growth*. London: Hutchinson

K a n t, Immanuel 1881 [1795]. *Zum ewigen Frieden: Ein philosophischer Entwurf*. Hrsg. v. K. Kehrbach. Leipzig: Philipp Reclam jun.

K a n t, Immanuel 1949 [1785]. Foundations of the Metaphysics of Morals. — *Critique of Practical Reason and Other Writings in Moral Philosophy*. Ed. by L. W. Beck. Chicago: University of Chicago Press

K n i g h t, Frank Hyneman 1953. Conflict of Values: Freedom and Justice. — *Goals of Economic Life*. Ed. by A. D. Ward. New York: Harper

L ü b t o w, Ulrich von 1932. *Der Ediktstitel "Quod metus causa gestum erit"*. Greifswald: Bamberg

M a c D e r m o t t, John Clark, Baron MacDermott 1957. *Protection from Power under English Law*. (The Hamlyn Lectures.) London: Stevens

M a c I v e r, Robert Morrison 1937. *Society: A Textbook of Sociology*. New York: Farrar and Rinehart

M a d i s o n, James 1953. *The Complete Madison: His Basic Writings*. Ed. by S. K. Padover. New York: Harper

M a i n e, Sir Henry 1880. *Village Communities in the East and West: Six Lectures Delivered at Oxford to which are added Other Lectures, Addresses, and Essays*. New York: H. Holt and Co.

M a i t l a n d, Frederic William 1911 [1875]. Historical Sketch of Liberty and Equality as Ideals. — *Collected Papers of Frederic William Maitland, Downing Professor of the Laws of England*. 3 vols. Cambridge: Cambridge University Press, Vol. 1

M a l i n o w s k i, Bronisław 1944. *Freedom and Civilization*. New York: Roy Publishers

M i l l, John Stuart 1996. *Vabadusest*. Tlk Kaja Tael. Tallinn: Hortus Litterarum

M i l t o n, John 1925 [1660]. The Ready and Easy Way to Establish a Free Commonwealth, and the Excellence thereof, Compared with the Inconveniences and Dangers of Readmitting King ship in this Nation. — *Milton's Prose*. Ed. by M. W. Wallace. (World's Classics.) London: Oxford University Press

M i s e s, Ludwig von 1951. *Socialism*. New Haven: Yale University Press

M o n t e s q u i e u, Charles de 1990 [1748]. Seadustest, mis kujundavad poliitilist vabadust seoses konstitutsiooniga. Tlk Enn Sarv. — *Akadeemia*, nr 3, lk 565–586

P o l a n y i, Michael 1951. *The Logic of Liberty: Reflections and Rejoinders*. London: Routledge and Kegan Paul

R a d c l i f f e, Cyril John, Viscount Radcliffe of Werneth 1952. *The Problem of Power*. London: Secker and Warburg

R i t t e r, Gerhard 1940. *Machtstaat und Utopie: vom Streit um die Dämonie der Macht seit Machiavelli und Morus*. München: Oldenburg

R i t t e r, Gerhard 1948. *Vom sittlichen Problem der Macht: Fünf Essays*. Bern: Francke

R o t t e c k, Carl von 1834. Absolutismus. — *Staatslexikon oder Encyklopädie der Staatswissenschaften*. Hrsg. v. C. von Rotteck, C. T. Welcker. Bd. 1. Altona: Hammrich

R u s s e l l, Bertrand 1930. *Power: A New Social Analysis*. London: Allen and Unwin

R u s s e l l, Bertrand 1955. John Stuart Mill. — *Proceedings of the British Academy*, Vol. 41

S t e a r n s, Harold 1919. *Liberalism in America: Its Origins, Its Temporary Collapse, Its Future*. New York: Boni and Liveright

T r o t s k y, Leon 1937. *The Revolution Betrayed: What Is the Soviet Union and Where is it Going?* Garden City, NY: Doubleday, Doran and Co.

W i e s e r, Friedrich von 1926. *Das Gesetz der Macht*. Wien: Julius Springer

W i l l c o x, Bertram Francis 1957–1958. *The Labor Policy of a Free Society* by Sylvester Petro. — *Industrial and Labor Relations Review*, Vol. 9

FRIEDRICH AUGUST (VON) HAYEK (1899–1992) oli Austria päritolu Briti majandusteadlane ja poliitikafilosoof. Vt tema artiklit "Vabadus ja vabadused" koos Tanel Vallimäe saatesõnaga *Akadeemia* eelmisest numbrist (2020, nr 11, lk 1944–1978).

ABSTRACTS

ÜLLAR PETERSON. **Antisemitism in the present-day Islamic world**

*As a continuation to the earlier discussion of antisemitism in fundamental Mohammedan texts and the situation of Jews from the Middle Ages to the establishment of the state of Israel (*Akadeemia *No. 11, 2019), the current article observes the ideological foundations and main genres of antisemitism in the present-day Islamic world.*

The fundamental antisemitic and anti-Israel text in the present-day Islamic world is The Protocols of the Wise Men of Zion *(Protocols). The text gained great popularity after the foundation of the state of Israel, and references to it can be found in research papers, literature and mass media.*

The Muslim academic and popular scientific literature on Jews is greatly based on the fundamental sources of Islam and the Protocols, *and often no difference is made between the Jews and the state of Israel, considering them two sides of the same vice. This can be seen in the bulky "Jewish encyclopaedias" in Arabic as well as in "deep academic" research and popular scientific publications that have appeared in numerous editions.*

A separate antisemitic genre is sermons by Islamic clerics which, in their content and rhetoric, are based on the depository of Friday model sermons of Saudi Arabian imams. Antisemitism also appears in the speeches of imams acting in the West.

The mass media of the Islamic world abounds with antisemitic attacks. The hostile attitudes of adults are shaped by extremely popular serials; in children, however, martyric attitudes are instilled by animated cartoons and antisemitic schoolbooks. Because of anti-Israeli and antisemitic attitudes, the public opinion even tends to consider the mass murderers of Jewish children heroes. The attitude to Jews is also becoming increasingly negative among the Muslims living in the West.

*Still, several recent signs express hope for the reconciliation of ancient enemies. Although half a dozen peace agreements between the Islamic states and Israel instigated by the US President Donald Trump can be just a changeable political draft wind, the paradigmatic change in Arabian fiction and non-fiction with the appearance of the positive image of the Jews could be even considered a breakthrough deriving from the grassroots level. (*Auth.*)*

SIRJE KUPP-SAZONOV, VLADIMIR SAZONOV. **You can immediately see... that they are "old friends"!: Ivan IV the Terrible's letter to King John III of Sweden**

The article examines a letter that Ivan IV, ruler of Muscovy (Grand Duke and, from 1547, the first Russian Tzar) wrote to King John III of Sweden (1569–1592).

The contact between Russia and Sweden dates back to the formation of Kyivan Rus', i.e., the 9th century. Ivan the Terrible's letter to John III was written after an unsuccessful attempt to establish a military alliance between the Russian Tzar and the King of Sweden Eric XIV (1560–1569). In this letter from 1572, Ivan the Terrible expresses deep indignation over the changes in Sweden's foreign policy. The Tzar announces that, at first, he had no intention of negotiating with John III at all, and that he was ready to start a war, but since he was a true Christian ruler, he decided to give the Swedish king a chance to improve his behaviour.

Ivan IV's letter contains hidden and not so hidden insults. For instance, the Russian Tzar accuses the Swedish kingdom of robbery and plunder during King Gustav's rule. Ivan the Terrible calls all Swedish kings liars and compares them to snakes. Diplomatic epistles alternate with threats, and, to top it all, the Tzar suggests at every opportunity that he is a much more important and greater ruler than John III. At the end of his letter, Ivan the Terrible proposes that if the Swedish king wants to avoid war, he should send his ambassadors to the Russian Tzar who will then recognise his humility and be merciful to him and his people.

John III is known to have responded to such an offensive letter in the same tone. His letter, in turn, was followed by another very angry letter sent by Ivan the Terrible in 1573. In one of his most aggressive letters of all, the Russian Tzar

*states that all the kings of Sweden were of peasant and merchant origin, that the Swedish king's previous letter was nothing more than dog's barking, and that even replying to such a letter is beneath his dignity. (*Auth.*)*

MATS TRAAT. **Poetry**

JÜRI ENGELBRECHT. **Philosophically on complex systems**

The article has been inspired by Manuel DeLanda's book Intensive Science and Virtual Philosophy *where the analysis of dynamical processes is presented in terms of mathematics. Such analysis permits to explain many phenomena of complexity science from the ontological and epistemological viewpoints. While the studies of E. Morin and P. Cilliers pay more attention to the structural properties of complexity, DeLanda focuses on interactions and the differences between extensive and intensive quantities. For dynamical processes, the most important conclusion from this analysis can be summarized as "intensive differences are productive". This conclusion helps to describe the epistemology of Deleuze using the concepts of nonlinear dynamics such as manifolds, attractors, multiplicity, etc. As a result, DeLanda expands the concept of "assemblage" for the description of complex systems. Another important aspect of DeLanda's analysis is the explanation of interdisciplinarity, which is obvious in modern mathematical practice. Indeed, in his other studies, DeLanda has also analysed several fields of science like chemistry, biology, urban studies, and linguistics from the epistemological viewpoint and stressed the essential role of assemblages. In the present article, it is argued that to overcome the difficulties for the explanation of the emergence of assemblages, the notion of dynamical ensembles may be used. The ideas of so-called integral science and "wicked problems" are also briefly discussed. Although the concepts of nonlinear dynamics have been used in other fields of knowledge generation as metaphors, the systematic philosophical analysis combining nonlinear dynamics and epistemology gives the interdisciplinary explanation to properties of dynamical processes, let them be physical or social. Clearly, the Deleuzian ideals of scientist becoming philosopher and philosopher becoming*

*scientist acquire more and more importance in contemporary scientific knowledge. (*Auth.*)*

TIMO MARAN. **Meaningful environment and ecological crisis**

*Semiotics studies meanings, texts, communication and sign systems. What can semiotics say about environment change and ecological crisis? Environment problems seem to be related in different ways to the decrease in the meaningfulness of the environment. Impoverishment of the environment limits the opportunities it offers for meaning creation or semiosis. People's active use of signs can also overshadow the semiosis happening in the environment. To describe this, the German semiotician Roland Posner has used the concept of semiotic pollution. At the description level, the decrease in the meaningfulness of the environment stems from cultural processes. Modern culture in particular is characterised by relying on closed abstract systems of symbols and values and ignoring of nature. In the semiotic sense, we can describe the striving of culture towards closedness as the predominance of symbolism. The excessive predominance of symbols in culture is directly related to environment problems, as, differently from simpler sign types, symbols are not related to the object level and do not participate in the feedback cycles of the ecosystem. In the recent decades, environmental humanities have tried to bridge culture with nature in different ways. Thus, the cohesion of human culture and the natural environment has been described in the 21st century humanities by the concepts of biocultural diversity, socioecological systems, etc. Bio- and ecosemiotics add their understandings of the sign potential of the environment itself, the meaning-based character of biocommunication and the essential role of people's non-linguistic semiosis. Semiotics can study the entwinement of culture and environment by analysis and reassessment of cultural models that serve as a basis for the depiction of the environment. Reaction to the environment crisis presumes the restoration of meaningfulness of the environment in culture. Such remodelling is made possible by the means that create culture. (*Auth.*)*

JEAN GIONO. **The man who planted trees (L'homme qui plantait des arbres)**

MERIKE RIIVES. **Jean Giono: "There is too much blood around us"**

ANDRES HERKEL. **Wittgenstein's turn in Buddhist Studies and beyond**

Nāgārjuna's masterpiece Mūlamadhyamakakārikā *(MMK) has a long history of different interpretations and comparisons in the West. It is probably one of the most exemplary texts the translations and interpretations of which are so dependent on the previous experiences and philosophical sympathies of those who are dealing with it.*

*In the 20th century, Ludvig Wittgenstein became a key figure whose linguistic philosophy gave a strong impetus to Buddhist studies, especially with regard to Nāgārjuna. Both Nāgārjuna and Wittgenstein are oriented to method rather than theory. Beyond his methodological criticism, Nāgārjuna did not build up his own theory. Conversely, those for whom emptiness (*śūnyatā*) is a metaphysical view are said to be "incurable".*

For Wittgenstein, the meanings of words do not come from the link they have with designated phenomena but from the way they are used in different contexts. The same kind of interdependent origin is the very view of the Buddhist teachings, and Nāgārjuna supports it vehemently.

However, the linguistic interpretation is not the only possible approach to MMK. At least, we must consider a broader semiotic interpretation as well as psychological transformations presuming a hierarchy for the states of mind.

A principal difficulty with Buddhist philosophy has been the fact that different interpretations are not only possible but even necessary in order to be consistent with diverse paradigms of psychospiritual transformation.

Therefore, the tools of semiotics, particularly as they were elaborated in Tartu-Moscow school of semiotics by Aleksandr Piatigorsky and Linnart Mäll, have a high potential for further application in Buddhist studies. In this regard, it would

*be better to call this turn rather as Wittgenstein's turn not simply a linguistic one. (*Auth.*)*

FRIEDRICH A. HAYEK. **Coercion and the state**

For Hayek, a person's liberty consists in the absence of conscious and deliberate interference by other people. He defines liberty as lack of coercion *and coercion, in its turn, as a situation when a person is made an instrument of another person's will.*

*Hayek discusses what is and what is not coercion; what is the relation between coercion and power, and, at that, weighs the significance of the monopoly and property. In addition, he analyses the connections between coercion and the individual's free (private) sphere, and what kind of coercion is justified. Hayek's central message is that general rules decrease coercion. He finds that the law-governed state, i.e. general, abstract, equally applied rules and laws which are known to the actor before acting are not coercive because such laws do not direct the action but are merely conditions that the person considers before deciding how to act. Thus, in Hayek's opinion, liberal political order, which entirely consists of such general rules, does not set limitations to individual liberty. (*Transl.*)*

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part XXX**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

JÜRI ENGELBRECHT PhD (1939), emeritus professor of Tallinn University of Technology

JEAN GIONO (1895–1970), French (Provencal) writer

FRIEDRICH AUGUST von HAYEK (1899–1992), British economist and political philosopher of Austrian descent

ANDRES HERKEL MA (1962), editor of foreign news at Baltic News Service

SIRJE KUPP-SAZONOV PhD (1982), lecturer in Russian and translation studies at the University of Tartu

TIMO MARAN PhD (1975), professor of ecosemiotics and environmental humanities at the University of Tartu

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

MARET OLVET (1930–2020), Estonian artist

ÜLLAR PETERSON MA (1973), doctoral student of cultural studies at Tallinn University

MERIKE RIIVES (1945), Estonian translator

VLADIMIR SAZONOV PhD (1979), senior research fellow of ancient Middle Eastern Studies at the University of Tartu; senior research fellow at the Estonian National Defence College; research fellow at the Estonian Academy of Security Sciences

MATS TRAAT (1936), Estonian poet

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

XXX

Algus 2018. aasta 6. numbris.

1. juuli [1947] (teisipäev). Eksamite sessioon Tartu Ülikoolis on lõppenud ja seega ka semester. Sisehaiguste propedeutikas sooritas eksami 63 arstiteadlast (hinnetega "väga hea" — 40, "hea" — 17 ja "rahuldav" — 6) ja 15 stomatoloogi (hinnetega "väga hea" — 3, "hea" — 8 ja "rahuldav" — 4). Võib-olla tundub "väga heade" arv liialt suur olevat, kuid esiteks nõuab seda ametlik statistika ja teiseks olid üliõpilased tõesti hästi ette valmistatud. Peamise rõhu eksamil panin siiski mitte ainele enesele, vaid loogilisele meditsiinilisele mõtlemisoskusele.

Halvem oli lugu arstiteaduse ajalooga. Arvestuse said küll 114 üliõpilast, kuid paljudest jäi mulje, et üldhariduslik tase on neil ebaharilikult madal: on ju arstiteaduse ajalugu aine, mis tihedas seoses üldajaloo, maadeteaduse, keemia, filosoofia, kirjanduse ja mitmete teiste üldhariduslike distsipliinidega, mitte vähesel määral ka keelte, nende hulgas ladina ja kreeka keele tundmisega. Keelteoskus aga näis sageli veel eriti madal olevat.

Tõendusena olgu toodud paljudest arvestusel saadud omapärastest vastustest vaid mõned, mis kahtlemata ei põhjene lünklistel meditsiinilistel teadmistel, vaid ainult puudulikul üldharidusel.

Ühelt arvestusele tulnud üliõpilaselt küsin, [tänu] kelle hoolele kujunes Aleksandria Vana-Egiptuses viimaseil sajandeil enne meie ajaarvamist tähtsaimaks meditsiiniliseks keskuseks.

Lühikese mõtlemise järel nimetab üliõpilane Peeter Suure[1506] järglasi.

– Kas mitte Aleksander Suure?[1507] tähendan ma, oletades juhuslikku eksimist.

[1506]Peeter I (Peeter Suur; 1672–1725), Vene tsaririigi tsaar 1682–1721 ja Venemaa Keisririigi keiser 1721–1725.

[1507]Aleksander Suur (Makedoonia Aleksander; 356 – 323 eKr), Vana-Makedoonia kuningas Alexandros III a-st 336 eKr.

Ent üliõpilane vaikib ja nõustub alles siis, kui meenutan, et Aleksandria õitseaja ja Peeter Suure ajastu vahel on pikki sajandeid.

Üht teist üliõpilast palun rääkida kreeka tervise- ja ravijumalast Asklepiosest ja selle kultusest, mis omas tuumas seisnes haigete templis magamises ja seal nähtud unenägude seletamises preestrite poolt ning rakendamises raviks. Üliõpilane seletab muu seas, et unenägude tõlgendajaks olnud Asklepiose mungad.

Veel edasi. Olid haiged terveks saanud, siis annetasid nad templitele tänulikkusest Asklepiose vastu oma tervistunud kehaosade kujutusi, vastavalt tulunduslikule seisundile kas terrakottast, rauast, hõbedast, kullast või elevandiluust, mida nimetati votiivideks.

Küsimusele, missugusest materjalist valmistati votiive, vastab keegi üliõpilane lakooniliselt: Elavhõbedast!

– Kas teie elavhõbedat olete näinud? pärin üliõpilaselt.

Jaatav vastus.

– Kas see on vedel või tahke?

– Vedel.

– Kas elavhõbe säärasel korral võiks olla votiivide materjaliks?

Vaikus.

Puudutades taudide tõrjet 14. sajandil Euroopas, mis oli juba sedavõrd täiuslik, et uuemal ajal palju juurde lisandada enam ei olnud, küsin kellegilt järjekordselt arvestuse õiendajalt, milles siis taudide tõrje tollal seisnes.

– Haigete ja haiguskahtlaste isoleerimises! vastab üliõpilane.

– Ja kuhu haiguskahtlased paigutati?

– Kantiinidesse (!?).[1508]

– Ja milliste juba tollal tuntud katkulevitajate vastu oli tõrje suunatud eriti sadamais?

[1508] "Kantiin on majand (einelaud, joogikoht, võõrastemaja) kasarmutes, vabrikutes ja teistes sellistes paikades. Mõeldud aga olid karanteenid." *Herbert Normanni märkus.*

– Meremeeste vastu!

– Aga rotid?

Vaikus.

Veel üht üliõpilast palun jutustada 16. sajandi suurest reformaatorist Andreas Vesaliusest (1514–1564), kes oma uurimuste põhjal inimeskoolnuil ja võrdlusel mitmesugustel loomadel kukutas 1½ aastatuhandet arstiteaduses tunnustatuna püsinud Galenose[1509] anatoomia, mis oli loomade, peamiselt ahvide anatoomia.

– Kas võite mulle nimetada Vesaliuse 1543. a. trükis ilmunud anatoomia tiitlit? — küsin ma.

Vaikus.

– See koosneb ju arstile üsna tuttavaist ladinakeelseist sõnadest.

Kõhklevalt tuleb siis vastus: *De humeri corporis fabrica*[1510] *libri septem.*[1511]

– Teie ütlete *de humeri corporis*? Mis tähendab *humerus*, see peaks teile kindlasti teada olema? — Õlavarreluu.

– Ja mis ühist on õlavarreluul kõne all oleva tiitliga?

Vaikus.

– Kas pole tiitel mitte *de humani corporis fabrica*?

– Just nii, ma eksisin!

– Kas teie teate, mida tähendab *humanus*? Mõningase mõtlemise järel tuleb kõhklev vastus: Inimese.

– Ja milles seisnes Vesaliuse reform?

– Ta jaotas oma *fabrica* peatükkidesse.

– Kas see on reform, kas enne Vesaliust pole olnud ühtegi peatükkidesse jaotatud teost?

Vaikus.

– Mõelge kas või piiblile, tähendan veel omalt poolt.

[1509] Galenos (u 129 – u 200), Vana-Rooma arst ja anatoom.

[1510] "Töökoda". *Herbert Normanni märkus.*

[1511] Vesaliuse teos *Inimkeha ehitusest seitsmes raamatus* (De humani corporis fabrica libri septem) ilmus 1543. aastal Baselis.

Ja veel üht üliõpilast palun rääkida Araabia meditsiini õitseaja arstist ja kirurgist Abul-Kasimist,[1512] kelle meditsiinilise käsiraamatu[1513] kirurgilise osa teevad eriti väärtuslikuks rohkearvulised joonised tollal tarvitatud kirurgilistest instrumentidest, milliseid on tundma õpitud vaid sellest teosest.

Üliõpilane ei tea jooniseist midagi, tähendab siiski mõninga mõtlemise järel, et käsiraamatus olla vanad gravüürid.

Täiendavad kommentaarid esitatud andmeile on vist liigsed...

2. juuli (kesknädal). Tänasel ülikooli nõukogu koosolekul oli päevakorras Eesti NSV tervishoiuministrile Viktor Hionile dotsendi teadusliku kutse omistamine. Ära kuulanud V. Hioni tööde ametlikkude retsensentide prof. A. Raatma, prof. E. Karu ja dots. E. Siirde seisukohad, otsustati küsimus jaatavalt 43 häälega poolt, 5-ga vastu. Üks hääletussedel oli rikutud. Otsus saadetakse Moskva Kõrgema Hariduse Ministeeriumile kinnitamiseks.

Samal koosolekul otsustati esitada ümberatesteerimiseks Moskva *dr. med.* Ernst Milli (väitekirja retsensioon valmis juba 24. mail 1947), *dr. med.* Ernst Säga ja *dr. pharm.* Herman Parise Eesti ajal omandatud teaduslikud kraadid. Ernst Milli kraadi ümberatesteerimiseks esitamise poolt hääletas 46 nõukogu liiget. Vastuhääli ei olnud. Ernst Sägale anti poolt 44 häält, vastu 1 hääl, üks hääletussedel rikuti; Herman Parisele anti poolt 38 häält, vastu 3, kaks hääletussedelit rikuti.

Loomaarstiteaduskonna dekaanile prof. F. Lajale tehti etteheiteid, et ta oli lubanud dots. A. Lokk'i väitekirja kaitsmisele enne selle viimistlemist.

3. juuli (neljapäev). Kõrgema Hariduse Ministeeriumi ülikoolide peavalitsuse ülema asetäitja A. Grigorjani käskkirjaga 21. juunist 1947 on veel kinnitatud kateedrijuhatajaks prof. V. Hiie.

[1512] Abū al-Qāsim Khalaf ibn al-'Abbās al-Zahrāwī al-Ansari (lad k Abulcasis; 936–1013), Andaluusias elanud araabia arst ja kirurg, keda on nimetatud ka kirurgia isaks.

[1513] Al-Zahrāwī *Kitab at-Tasrif* (Arstiteaduse meetod), arstiteaduse ja kirurgia entsüklopeedia, mille viimases osas pealkirjaga *Kirurgiast ja instrumentidest* on kirjeldatud üle 200 instrumendi.

4. juuli (reede). Saabus väljavõte tervishoiuosakonna juhataja A. Räni käskkirjast 2. juulist 1947, millega olen määratud kui onkoloogiahaigla konsultant kaheks kuuks palgata puhkusele arvates 1. juulist.

5. juuli (laupäev). Monumentide kõrvaldamine vanalt Jaani kalmistult on võtnud seninähtamatu ja kuulmatu ulatuse. Von Braschi sugukonna matuseplatsilt (seal on muide maetud ka endised Liivimaa landraadid Leon (1811–1867)[1514] ja Arved v. Brasch (1847–1899)[1515]) on viidud kaks suuremat monumenti, prof. Eduard v. Wahli platsilt selle abikaasa ja veel kellegi rist. Pastor *emeritus* Carl Friedrich Pauli (1801–1874)[1516] ja endise Tartu Saksa Gümnaasiumi direktori Panteniuse ([1865–1935])[1517] matuseplatsil on näha vaid veel värskelt lammutatud monumentide alused. Sääraseid aluseid võib näha mitmel pool üle kal-

[1514]Leon(hard) Carl Gustav von Brasch (1811 – 29. (17.) XI 1867 Ropka) õppis TÜs kameralistikat 1829–1832. Maakohtu assessor, sillakohtunik, kreisikohtunik, kreisisaadik, Liivimaa maanõunik, ka õuekohtu liige; Ropka ja Räni mõisa omanik. Tartu kalmistute kaardirakenduses hauda ei leidu.

[1515]Eelmise poeg Arved Konrad (Conrad) Magnus von Brasch (1847 – 22. (10.) III 1899 Tartu) õppis TÜ õigusteaduskonnas 1866–1871, *cand. iur.* 1872, korp! Livonia liige. Tartu kreisikohtu assessor, Tartu ja Võru kreisi saadik 1876–1887, Liivimaa maanõunik 1887–1890, Keeri mõisa omanik ning Ropka ja Räni mõisa kaasomanik ja omanik, Ahja majoraatmõisa omanik; Õpetatud Eesti Seltsi auliige 1888. Tartu kalmistute kaardirakenduses hauda ei leidu.

[1516]Carl Friedrich Paul (1801 – 18. (6.) III 1874 Tartu) õppis TÜs teoloogiat 1819–1822. Ordineeriti 1824, Saarde koguduse õpetaja 1824–1836, Audru koguduse õpetaja 1836–1868, Pärnu praostkonna vaimulik koolirevident 1840–1858, emerituuris 1868. Tartu kalmistute kaardirakenduses hauda ei leidu.

[1517]Heinrich Theodor Pantenius (1865 – 5. I 1935 Tartu) õppis Moskva Ülikoolis ajalugu, seejärel Tartu Ülikoolis ajalugu ning zooloogiat 1885–1887, *cand. bot.* (TÜ). Koduõpetaja Liivimaal; Peterburis Peetri põhikooli abiõpetaja 1893, Katariinakooli füüsika ülemõpetaja 1894, inspektor 1895, direktor 1904–1918, Tartu Saksa Ülemreaalkooli direktor 1918, Tartu Linna Saksa Erakooli asutajaid 1919, direktor 1919–1928 ja õpetaja 1928–1929; Saksa Kultuurnõukogu liige a-ni 1930; ajalehe *Dorpater Zeitung* toimetaja 1930.

mistu. Prof. Rudolf Gutmanni[1518] monumendist pole jäänud isegi alust. Rida monumente, nende hulgas Tartu Saksa teatrihoone ehitaja arhitekt Arved Eichhorni († 1922)[1519] oma, on aluselt tõstetud ja viimiseks valmis pandud. Mitmed monumendid on esialgu vaid alustelt lahti kangutatud. Rohkesti on kõrvaldatud samuti hauaplaate, nende arv ulatub mitmeisse kümneisse. Huvi on aga tuntud vaid marmori ja graniidi vastu. Raudriste on seni kadunud vaid väheseid.

Nagu räägivad kalmude koristajad-eidekesed, on monumente viidud nii hobuste kui ka autoga. Viijaid hurjutanud koristajaile on öeldud, et monumendid lähevad Riiklikule Kunstiinstituudile. Osa monumente on aga nähtavasti kadunud öösiti, kellegi poolt tähele panemata. Heakorra kontorile esitatud kaebused pole seni andnud mingisuguseid tagajärgi, neile pole õigemini üldse reageeritud.

Soovist selgitada, kuivõrd kunstiinstituut on monumentide viimisega seoses, pöördusime prof. E. Aunapiga instituudi direktori prof. A. Starkopfi poole, kes seletas, et instituut on vaid ühe hobusekoorma monumente Jaani kalmistult toonud ja sellega oma materjalivajaduse ka juba katnud. Pealegi on instituuti huvitanud vaid marmor, mitte graniit. Ühtegi tervet monumenti instituudi teenistujate-toojate poolt lammutatud ei ole.

Soovitas pöörduda monumentide kaitse asjus arhitektuurivalitsuse peaarhitekti A. Matteuse poole, kes aga osutus puhkusel olevaks.

[1518]Rudolf Gutmann (1868 – 28. III 1927 Tartu) lõpetas TÜ ajaloo-keeleteaduskonna 1892, *mag. phil.* võrdleva keeleteaduse alal 1901 (Kiiev), *cand. phil.* 1892 (TÜ). Pihkva gümnaasiumi ja reaalkooli prantsuse keele õpetaja 1892–1918, Pihkva-Vitebski nõukogu kirikute ja koolide ülem; Tallinna Linna Poeglaste Gümnaasiumi õpetaja 1919; TÜ romaani filoloogia erakorraline professor 1919–1924 ja korraline professor 1924–1927.

[1519]Arved Eichhorn (1879 – 21. II 1922 Tartu) õppis Riia Polütehnikumi inseneriosakonnas 1899–1901 ja arhitektuuriosakonnas 1901–1906. Tartu linnaarhitekt 1907–1922, ühtlasi lühemat aega TÜ arhitekt; punased vangistasid ta Tartus 1919. jaanuaris ja mõistsid surma, hukkamisel sai raske peahaava, kuid jäi ellu.

Jutuajamisest prof. A. Starkopfiga kunstiinstituudis tema kabinetis võtsid veel osa instituudi õppealajuhataja kujur Johannes Hirv[1520] ja instituudi õppejõud M. Saks[1521].

Vaatamata meile E. Aunapiga osutatud sõbralikkusele jäi jutuajamisest mingisugune subjektiivne ebamäärasuse ja nagu ebaotsekohesuse tunne.

Üldiselt aga näib, et pole siiski võimu, mis tahaks ja suudaks monumentide kõrvaldamist lõpetada.[1522]

[1520]Johannes Hirv (Hirsch; 1900 – 27. I 1953 Tartu) õppis Kõrgemas Kunstikoolis Pallas Ado Vabbe juures maalimist 1924–1927 ja Anton Starkopfi ateljees skulptuuri 1927–1931, lõpetas skulptuuri erialal. Võttis osa Vabadussõjast 1919–1920; Valga Poeglaste Gümnaasiumi ning Tütarlaste Gümnaasiumi joonistusõpetaja 1931–1932, samas ühisgümnaasiumi, keskkooli ja erakaubanduskooli joonistusõpetaja 1932–1938, Valga Läti Eraühishumanitaargümnaasiumi joonistusõpetaja 1931–1934 ning juhataja 1934–1938; Tartu 2. Gümnaasiumi, 2. Progümnaasiumi, 2. Reaalkooli ja Kolledži joonistusõpetaja 1938–1944, Tartu Riikliku Kunstiinstituudi (ENSV Riikliku Kunstiinstituudi Tartu osakonna) skulptuuridotsent 1944–1953, direktori asetäitja õppealal 1946–1953.

[1521]Martin Saks (1902 – 7. VI 1962 Tallinn) õppis TÜ õigusteaduskonnas kaubandust 1922–1925, Kõrgemas Kunstikoolis Pallas Nikolai Triigi ja Peet Areni juures maali ning Anton Starkopfi juures skulptuuri 1922–1934, lõpetas skulptuuri erialal. Võttis osa Vabadussõjast 1919–1920; Tartu Poeglaste Reaalgümnaasiumi joonistusõpetaja 1929, Hugo Treffneri Gümnaasiumi joonistusõpetaja 1936–1937, vabakutseline kunstnik Tartus 1937–1940; Konrad Mäe nimelise Riigi Kõrgema Kunstikooli õppejõud Tartus 1940–1941, Kõrgema Kunstikooli Pallas õppejõud Tartus 1943–1944; ENSV Tartu Riikliku Kunstiinstituudi õppejõud 1944–1947, dotsent 1947–1951; Eesti NSV Riikliku Kunstiinstituudi (a-ni 1955 selle Tartu osakonna) dotsent 1951–1960, professor 1960–1962, skulptuurikateedri juhataja 1948–1953 ja 1955–1962.

[1522]Päevikusse on kleebitud ajalehelõige: "Kõrgema Hariduse Ministri käskkirja nr 804 14. juunist 1947. a. põhjal avatakse Tartu Riikliku Ülikooli füüsika-matemaatika teaduskonnas k e e m i a o s a k o n d alates 1947/48. õppeaasta sügissemestrist. Sisse astuda soovijate avaldusi võetakse vastu kuni 31. juulini. Vastu võetakse üliõpilasi I kursusele. Sisseastujail tuleb õiendada eksamid eesti keeles, vene keeles, ühes

7. juuli (esmaspäev). Sain ülikooli asjadevalitsejalt A. Maaroosilt 14. juuniga dateeritud teate, et olen rektori käskkirjaga 2. juunist 1947 (rektori ülesandeid täitis tollal asetäitjana prorektor K. Taev) lubatud puhkusele arvates 1. augustist kuni 31. augustini 1947 (käskkiri nr. 74, § 1). Ühe varasema, 5. juuniga dateeritud, rektori kantselei juhataja A. Kurg'i[1523] kirja põhjal olen aga sama käskkirjaga (nr. 74, § 3) kinnitatud vastuvõetavate üliõpilaste arstliku kontrollkomisjoni esimeheks, mis töötab 1. augustist kuni 15. augustini 1947. Kahju, et mõni järgnevaist paragrahvidest ei korralda küsimust, kas pean minema puhkusele või juhatama komisjoni tööd.

8. juuli (teisipäev). Sisehaiguste propedeutika kliiniku asutamise küsimus pole seni veel reaalsuseni jõudnud, kuigi tegin vastava esitise dekaanile juba 28. mail 1947. Kuulsin vaid, et tervishoiuministri asetäitja dr. A. Reiman juhuslikul jutuajamisel dekaaniga on põhimõtteliselt kliiniku asutamist pooldanud.

Nõupidamisel prodekaan E. Karuga väljendas see arvamist, et keegi kateedri assistentidest (ma ise keeldusin kategooriliselt peaarsti ülesandeist) peaks kliiniku organiseerimise oma peale võtma, esialgu volitatuna ülikooli poolt, hiljem Tervishoiuministeeriumi kinnitatud peaarstina, ja asuma eeltöid tegema. Vastasel korral on vaevalt loota, et kliiniku küsimus nihkuma hakkab.

Tulevase peaarsti kandidaadina jäime peatuma dr. Dora Zagorjel, kui see peaks nõustuma.

Mõni tund hiljem istusingi Dora Zagorjega Tartu Kaubastu kohvikus nr. 3 ("Werner"), kus selgitasin temale tekkinud olukorda ja tegin ettepaneku peaarsti ülesanded oma peale võtta. Mõningate tähtsuseta vastuväidete järel andis ta oma nõusoleku.

---

võõrkeeles, keemias, matemaatikas. Eksamiteta võetakse vastu keskkooli kuld- ja hõbemedaliga lõpetajaid. TRÜ rektor."

[1523] Alvi(i)ne Kurg (Alvi(i)ne Rosalie Ehrenbusch; 1899–?) õppis Tartu Jaani kiriku 5-klassilises eraalgkoolis 1910–1915, lõpetas Tartu Kooliõpetajate Ühisuse Kaubanduskooli raamatupidamise ja uute keelte kursused 1917. Sõjaväe Tervishoiu Valitsuse sõjaväeapteegi kesklao kirjutaja ja asjaajaja 1919–1921; a-st 1922 Tartu Ülikooli abijõud, arveametnik, registraator, asjaajaja, ajaloo kabineti vanemlaborant; TRÜ kantselei juhataja 1945–1967.

9. juuli (kesknädal). Tutvusin juhuslikult ühe vene dermatoloogiga, kellegi Juri Funkiga,[1524] kes ütles oma esivanemad Eestist pärit olevat. Oli määratud teenistusse Kaug-Idasse, mil puhul tähendas: "Meil Nõukogude Liidus pole kodumaad, täna oleme siin, homme seal ja ometi tahaks nagu püsima jääda oma esiisade maale." Tal selleks väljavaateid oli, sest abikaasal on vana kopsutuberkuloos, mis takistab temal kaasa sõitmast, perekondi aga praegu ei lahutata.

10. juuli (neljapäev). Õhtul jätkus uue tuletõrje matuseplatsi puhastamine põõsastest. Kahjuks võtsid töödest osa vaid II divisjoni pealik Ludvig Uuemaa, III divisjoni 2. (kaupmeeste mootorpritsi) kompanii liikmed August Vaino[1525] ja Karl Unt[1526] ja I. divisjoni 3. (päästjate) kompanii liige Jaan Opmann[1527].

Hekk on viimaste nädalate põua tõttu tõmbunud pruuniks ja ähvardab kuivada. Planeerimiskava pole A. Matteuselt ikka veel saadud.

14. juuli (esmaspäev). Tartu elab juba mõnda aega taastamise tähe all, mis peamiselt seisneb varemete koristamises. Osavõtt taastamistöödest on tehtud kohustuslikuks kõigile käitistele ja asutistele, isegi maalt, Tartu lähedastest valdadest on inimesi toodud linna taastama.

[1524]Isikuandmed teadmata.

[1525]August Vaino (1889–?) õppis Kursi kihelkonnakoolis ja Saadjärve ministeeriumikoolis. Töötas pristavi sekretärina, Esimese maailmasõja puhkemise järel mobiliseeriti Vene sõjaväkke, läks sealt hiljem üle 1. Eesti polku, määrati formeeritavasse 4. Eesti jalaväepolku laekuriks. Saksa okupatsiooni ajal lahkus Eestist Lõuna-Venemaale, kust naasis 1919. a veebruaris ning määrati ohvitseride reservi ja seejärel 1. Tallinna sõjaväehaigla majandusülema abiks, seejärel Tartu 3. sõjaväehaigla majandusülemaks, mille likvideerimise järel läks reservi. Oli muu hulgas Tartu Peetri koguduse 1. pihtkonna kirikuvanem, nõukogu liige ja kauaaegne revisjonikomisjoni esimees, Tartu Lina- ja Viljakaupmeeste Seltsi juhatuse liige. Tuletõrjes oli ta tegev 1914. aastast, sh Tartu Linna Vabatahtliku Tuletõrje Ühingu kaupmeeste mootorpritsi kompanii 1. rühma pealik ja ühingu juhatuse liige.

[1526]Isikuandmed teadmata.

[1527]Isikuandmed teadmata.

Ülikoolile on antud tasandamiseks ja puhastamiseks mäenõlvak uuest instituutide hoonest[1528] kuni Laialt tänavalt Toomimäele viiva teeni, kusjuures osa varemeid jääb veel teiselegi poole sellest teest.

Kiireks on tunnistatud taastamistööde arvel puhta vee magistraalkraavi kaevamine Taara puiesteel, millest ligikaudu 500 meetrit on antud ülikooli õppejõudude ja abiõppejõudude hooleks. Harjumata kaevajale on see raske töö, sest kraav rajatakse üle 2 meetri sügav.

Rektor rääkis küll ühel arstiteaduskonna kateedrijuhatajate koosolekul, et professorid on taastamiskohustustest vabad, mida olla kinnitanud ka A. Preemet, kuid enamik õppejõude võtab siiski töödest osa, kuna need ikkagi olla kohustuslikud, õppejõududele 30 töötunni ja abiõppejõududele 50 tunni ulatuses.

Tööde kohustuslikkust väidab vähemalt ülikooli taastamiskomisjon, mille koosseisu kuuluvad majandusosakonna (?) juhataja Kr. Kiho,[1529] asjadevalitseja A. Maaroos ja pearaamatukogu abidirektor A. Tilk, kes on taastamise juhtimise üle võtnud esialgselt A. Prink'ist, A. Preemetist ja A. Uibost koosnevalt komisjonilt, kellele ühel viimaseist nõukogu koosolekuist tehti etteheiteid, et taastamistööd kulgevad loiult ja ei võta vajalikku hoogu.

Nagu nähtub ülikooli koridoris väljapandud graafikust, on taastamisplaanis määratud kõikide teaduskondade õppe- ja abiõppejõududele kogusummas 21 160 taastamistundi, millisest arvust on arstiteaduskonna hooleks 5340 tundi. Üliõpilaste taastamiskoormus kogu ülikooli ulatuses on kindlaks määratud 48 175 tunnile, neist tuleb täita arstiteaduskonnal 20 775 tundi. Administratiiv-majandusala personalil on lõpuks teha 18 900 tundi taastamistöid, mis koos õppejõudude ja üliõpilas-

[1528] S.t hilisema keemiahoone Jakobi 2.

[1529] Kristjan Heino Kiho (1908 – 21. III 1971 Tartu) õppis TÜ füüsika-matemaatikateaduskonna keemia osakonnas 1926–1928 ning õigusteaduskonna kaubandusosakonnas (a-st 1938 majandusteaduskond) 1932–1939 ja 1943, lõpetades selle; ÜS Liivika liige. Kindlustusametnik; 1946. aastast mitmesuguseis ameteis TRÜ haldus- ja majandusosakondades, viimati raamatupidamise osakonna vanemraamatupidaja; Tartu Õhtu-muusikakooli õpetaja.

te tundidega annab ülikooli kogu taastamiskoormuse võrdsena 88 235 tunnile.

Üldiselt on seni taastatud tagasihoidlikult, kuigi õppejõududele on töödeks määratud olnud eripäevadel eritunnid ja administratiiv-majandusala personali on saadetud taastama tööajast. Kraavikaevamine, mida teostavad peamiselt nooremad õppejõud osa vanemate õppejõudude toetusel, on siiski edenenud jõudsasti.

Meenub tervishoiuministri abi dr. A. Reiman, kes jõudnud peale sakslaste lahkumist 1944. a. sügisel Eestisse, avaldas imestust, et mõned professorid, nagu M. Tiitso ja H. Madissoon, on käinud Saksa okupatsiooni ajal küttematerjali ülestöötamas ja põllutöödel, ja päris huvitatult, kas sellekohased märkmed 1943. a. "Eesti Arstis"[1530] vastavad tõsioludele, leides, et säärane töö pole professoritele sobiv. Ja nüüd kohustuslik kraavikaevamine? Või on see ettevalmistuseks sunnitööks kusagil Siberis?

Seni on taastamisplaanis õppejõududele ette nähtud töötundidest täidetud ligikaudu 34%, kusjuures arstiteaduskonna õppejõud on oma koormusest täitnud vaid 14%. Mõned teised teaduskonnad on olnud edukamad. Üldse aga näib õppejõudude hulgas puuduvat taastamise vastu suurem huvi.

Muide, õppejõududele on antud võimalus valida kraavi kaevamise ja varemete koristamise vahel, kusjuures 1 jooksva meetri kraavi kaevamine loetakse võrdseks 30 tunnile koristamistöid.

Ma ise pole taastamistöödest seni veel osa võtnud.

[1530]""Eesti Arst" 22, 431, 432, 496 (1943)." *Herbert Normanni märkus.* — Ajakirja *Eesti Arst* 1943. aasta numbrite kroonikaosas on neil lehekülgedel kirjas: "Prodekaani prof. M. Tiitso küttematerjali ülestöötamistöödelt õigeaegse tagasijõudmise takistuse tõttu pikenesid seega prof. H. Normann'i volitused dekaani asetäitjana kuni 10. augustini 1943" (nr 8, lk 431–432); "Rektori asetäitja prorektor prof. P. Kõpp'i otsusega 9. sept. 1943 lubati prof. H. Madisson'il minna 28. aug. kuni 15. sept. 1943 põllutöödele ja määrati nimetatud ajaks Eugeenika-instituudi ja Nahapolikliiniku juhataja kohustetäitjaks prof. H. Normann" (nr 9, lk 496).

16. juuli (kesknädal). Monumentide kõrvaldamise vältimiseks kalmistuilt näib olevat siiski üks tee, nimelt matuseplatside korrastamine, sest nagu järeldub seniseist täheldusist, pole korrastatud platsidelt veel ühtegi monumenti viidud. Kust aga leida ainelisi võimalusi sääraste korrastustööde teostamiseks vähemalt ülikooli õppejõududegi platsidel ja teaduskonnale vaatamata, et püüda säilitada kas või neidki monumente, mis seni veel viimata?

Võimaluste otsinguil ulatas esimesena siirat lugupidamist ja tunnustust vääriva arusaamisega oma abistava käe arstiteaduskond, pannes kokku üsna nimetamisväärse summa. Arstiteaduskonnaga liitusid hiljem loomaarstiteaduskond ja üksikud õppejõud teistest teaduskondadest. Kuid leidus ka juriste, filolooge ja isegi ajaloolasi, kes pidasid säärast korrastamist liigseks põhjusel, et enamik endisi ülikooli õppejõude on olnud muulased ja oma võimete poolest mitte eriti silmapaistvad. Kas oli säärase seisukoha põhjuseks lihtne šovinism või huvi ja pieteedi puudumine oma ülikooli mineviku vastu ja selle mittetundmine, või soov hoiduda ebatulunduslikest kuludest, või isegi arvamine, et kalmude korrastamine on ehk kodanlik-natsionalistlik igand, kuna kodanlik natsionalism püüab ju sageli põgeneda minevikku ja seda idealiseerida sotsialistliku oleviku kahjuks, jääb lahtiseks, igatahes ei saa küll kalmude korrastamisel midagi ühist olla põlatud kodanliku natsionalismiga.

Olgu lõpuks põhjusega kuidas on, korrastustöödega oli vaja kiiresti algust teha ja need võttis oma peale Tartu tuletõrje kalmude korrastaja Anna Tilga, tõeline pärl, kes ise väärib mälestussammast, sest tema hoolel on juba varemalt päästetud nii mõnigi monument ja hauatahvel. Ta on juba üle 20 aasta kalme korrastanud, tunneb põhjalikult Tartu kalmistuid ja hüvituse vähesusele vaatamata, kui seda võrrelda kalmude küllalt suure üldarvuga, lubas korrastada nii palju õpetlaste kalme, kui vähegi suudab.

Ühel õhtul peitsime temaga koos maapõue omaaegse filosoofiaprofessori Gustav Teichmülleri (1870–1888) aluselt tõugatud risti ja Weyrauchi hauaplaadi, sest nende äraviimiseks näis ole-

vat tehtud eeltöid. Peale meie kahe ei tea nende mälestusmärkide olemasolust ja asukohast keegi.[1531]

Nüüd on ka juba rida platse korrastatud ja jääb vaid jälgida, kas see annab oodatud tulemusi.

Anna Tilga töö aga on eeskujulik ja tema korrastatud platsidest jääb mulje, et nende eest ei hoolitseta niivõrd tasu, kui tõsise soovi pärast kaasa aidata kalmistute rüüstamise pidurdamisele.

18. juuli (reede). Õhtuvaikuses heliseb telefon. Aparaadi juures on A. Preemet. Pärib, kuidas ma mõtlen sügissemestris korraldada praktikume, arvestades ümmarguselt 100 üliõpilasega. Vastan, et see on raskemaid küsimusi, mis vajab kiiret lahendamist, sest rektorile dekaani kaudu saadetud esitisele propedeutilise kliiniku asutamise kohta pole seni veel mingisugust vastust. Juhin tähelepanu kliiniku vajadusele, mida kõige soodsam oleks avada polikliiniku hoones Linna Onkoloogilise Haigla ruumes, kuna see sügisel asub oma majja Riia tänaval. Pealegi saaks kasutamisele võtta veel polikliiniku hoone teisel korral asuva Riikliku Notariaalkontori ja Tartu Linna Täitevkomitee sotsiaalkindlustuse osakonna käes olevaid ruume ja kolmandale korrale paigutatud üliõpilaste internaadi ruume. Kuulen vastuseks, et internaadi ruumesse tuleb üliõpilaste ambulatoorium. Hion oli need küll lubanud kiirabijaamale, kuid ministrite nõukogu esimehe A. Veimeri otsusega on ruumid nüüd antud lõplikult ülikoolile, vaatamata Hioni telefonilistele vastuväidetele, mis kestsid üle 40 minuti.

Teatan ka Preemetile, et propedeutiliseks kliinikuks pakutakse Tervishoiuministeeriumi poolt Vabariikliku Tartu III Sisehaigustekliinikut, s.o. endist Vesiravilat, mis aga ei sobi. Sellega nõustub ka Preemet, nimetades Vesiravilat "banjaks" (saunaks). Tähendab lõpuks, et kui Hion ei peaks lähemal ajal Tartu tulema, kutsub ülikool ta kohale, et ühisel nõupidamisel rektoriga temalt nõuda kliiniku asutamist, keeldumise korral aga seda teostada

[1531] Gustav Teichmülleri haua asukoht Vana-Jaani kalmistul on P56:77, Johann Carl (Karl) Friedrich Weyrauchi oma P42:41 (Tartu kalmistute kaardirakenduses nime all Karl Johann Fr. Weihrauch); mõlema hauakivid on uued.

ministrite nõukogu kaudu. Sest ülikooli ülesandeks on ikkagi üliõpilaste eeskujulik ettevalmistamine, kust Hion aga selleks võtab vajaliku kliiniku, on tema asi.

Preemetiga pidevas kontaktis on kliiniku asjus Dora Zagorje, kes muide 9. augustil abiellub advokaat Maks Judeikiniga, Tartu linna kommunaalmajanduse osakonna elamute valitsuse õigusliku nõuandjaga.

22. juuli (teisipäev). Vene Uspenski kalmistul, selle kiriku kõrval Maarja kalmistu poolses suunas, asub unustatud, viltu vajunud raudaiaga piiratud rohtunud kalm, mida tähistab kõrge pruunikast malmist rist kullatud, ristilöödud Kristuse kujuga.[1532] Risti aluse külge on kallakult kinnitatud suurest *spiraea*-põõsast varjatud tahvel, mille kunagi kullatud või pronksitud tähed on küllaltki hästi veel loetavad, esitades teksti:

Здѣсь
погребена
Марія Андреевна
Мойеръ
вмѣстѣ сь своимъ новорожденнымъ
младенцемъ.

Да не смущается сердце ваше, вѣруйте въ бога и въ мя вѣруйте. Въ дому отца моего многи обители суть; аще ли же ни, реклъ быхъ вамъ, иду уготовати мѣсто вамъ, и аще уготовлю мѣсто вамъ, паки приду и поиму вы къ себѣ: да идеже есмь азъ и вы будете.

Пріидите ко мнѣ вси труждающіися и обремененніи, и азъ успокою вы; возмите иго мое на себе и научитися отъ мене яко кротокъ есмь и смиренъ сердцемъ и обрящете покой душамъ вашимъ, иго бо мое благо и бремя мое легко есть.[1533]

[1532]Hauaplatsi asukoht V12:55, Tartu kalmistute kaardirakendusest leitav nime alt Maria Protassova-Moier.

[1533]Vene k: Siia on maetud Maria Andrejevna Moier koos oma vastsündinud lapsega. / Teie süda ärgu ehmugu! Uskuge Jumalasse ja us-

Tahvli alumisele servale on kinnitatud tuhmunud vasest riba, millesse graveeritud:

Оригиналъ этой доски, сооруженный поэтомъ В. А. Жуковскимъ, былъ сорванъ и похищенъ въ 1905–1906 годахъ; взамѣнъ его, настоящая доска поставлена родственниками Марьи Андреевны Мойеръ въ 1911 году.[1534]

Selle kalmu ees seisatades meenub alati ammu unustatud õnnetu armastuse kurbmäng, mille osalisteks olid tuntud vene luuletaja Vassili Andrejevitš Žukovski ja Maria Andrejevna Protassov-Moier. Seda kauge mineviku kurbmängu elustavad kõige paremini Žukovski eluloolised andmed.[1535]

V. A. Žukovski sündis 29. jaanuaril 1783. a.[1536] Venes Tuula kubermangus, Bolevi[1537] linna läheduses asuvas Mišenskoje külas. Tema isa oli selle küla vana mõisnik Afanassi Ivanovitš Bunin, ema sõjavangist türklanna Salha, kellele ristimisel anti nimi

---

kuge minusse! Minu Isa majas on palju eluasemeid. Kui see nõnda ei oleks, kas ma siis oleksin teile öelnud, et ma lähen teile aset valmistama? Ja kui ma olen läinud ja teile aseme valmistanud, tulen ma jälle tagasi ja võtan teid kaasa enese juurde, et teiegi oleksite seal, kus olen mina. [Jh 14:1–3.] / Tulge minu juurde kõik, kes olete vaevatud ja koormatud, ja mina annan teile hingamise! Võtke enda peale minu ike ja õppige minult, sest mina olen tasane ja südamelt alandlik ja te leiate hingamise oma hingedele, sest minu ike on hea ja minu koorem on kerge! [Mt 11:28–30.]

[1534]Vene k: Selle tahvli originaal, mille oli paigutanud poeet V. A. Žukovski, kisti maha ja varastati 1905.–1906. aastal; selle asemele paigutasid Maria Andrejevna Moieri sugulased 1911. aastal käesoleva tahvli.

[1535]"1) Пѣтуховъ, Е. В. В. А. Жуковскій въ Дерптѣ. Санктпетербургъ 1897. — 2) Полное собраніе сочиненій В. А. Жуковскаго в 3-х томахъ. Подъ редакціей, съ біографическимъ очеркомъ и примѣчаніями А. С. Архангельскаго. С.-Петербургъ 1906, Томъ I, стр. V–XXX. — 3) Саводникъ, В. Очерки по исторіи русской литературы XIX-го вѣка. Москва 1914. Частъ первая, стр. 55–68." *Herbert Normanni märkus.*

[1536]Ukj 9. veebruaril 1783. a.

[1537]P. o siin ja allpool Beljov.

Jelizaveta Dementjevna. Oma perekonna- ja isanime sai Žukovski oma ristiisalt vaeselt aadlikult Andrei Grigorjevitš Žukovskilt, kes sageli elas Buninite perekonnas.

Vanal Buninil oli oma naise Maria Grigorjevnaga 11 last, neist oli vanem tütar juba 30-aastane, noorim Jekaterina, kes hiljem etendas Žukovski elus saatuslikku osa, alles 12-aastane. Kaotanud lühikese ajaga 6 last, võttis Buninite perekond Žukovski oma kasvatada, kuid õiget kodu ta selles kunagi ei leidnud. Isa jäi talle võõraks, ema olukord polnud palju parem majateenijast.

Möödusid aastad...

Kui Žukovski oli sirgunud 22-aastaseks noormeheks (see oli 1805. aastal), asus Bolevisse elama Jekaterina Protassov, vana Bunini juba mainitud noorim tütar, kes vahepeal oli abiellunud ja lühikest aega enne seda lesestunud. Temal oli kaks tütart: 12-aastane Maria ja 10-aastane Aleksandra.

Arvestades mehe surmaga tekkinud Protassovi raske tulundusliku seisundiga, võttis Žukovski vajaliku üldhariduse andmise mõlemale tütarlapsele oma peale ja asus selleks elama Bolevisse tagasihoidlikku üürimajja.

Žukovski pedagoogiline tegevus Protassovite juures seisnes peamiselt vene keele, ajaloo ja kirjanduse süstemaatilises õpetamises, eriti aga Schilleri ja Goethe, Shakespeare'i, Racine'i, Voltaire'i, Boileau ja Deržavini teoste lugemises ja arutlemises.

Selles ühises töös tekkis Žukovskis aegamööda sügav kiindumus oma vanemasse õpilasse Mariasse, kusjuures ta uskus leida selles vastukaja.

Kuid alles 1811. või 1812. a., olles täiesti veendunud Maria vastuarmastuses, kes tollal oli juba 19 aastat vana, otsustas Žukovski Jekaterina Protassoviga oma abiellumissoovist Mariaga rääkida. See aga asus täiesti eitavale seisukohale, pidades sugulussidemete tõttu abielu Žukovski ja Maria vahel lubamatuks. Kõik palved, veenmised ja sõprade hoolitsused jäid tagajärjetuks. Ei aidanud isegi Moskva mitropoliidi Filareti[1538] väide, et kirikuraamatute järgi pole abieluks takistusi. Jekaterina Protas-

[1538]Metropoliit Filaret (Vassili Drozdov; 1783–1867), Vene õigeusu kiriku munkdiakon 1808, munkpreester 1809, arhimandriit 1811, Tal-

sov püsis vankumatult oma otsuse juures ja seega ei saanud Maria kunagi Žukovski naiseks.

Loobunud sügava kurbusega abiellumismõtteist, otsustas Žukovski, tollal juba tähelepanu äratanud luuletaja, siiski säilitada sugulussidemed Mariaga ja asendada temale isa või vanemat venda.

14. juulil 1814 abiellus Maria õde Aleksandra literaadi ja luuletaja Aleksander Fjodorovitš Vojeikoviga (1779–1839),[1539] kes veel samal aastal nimetati Tartu Ülikooli vene keele ja kirjanduse professoriks ja 1815. a. algul asus Tartu koos naise, ämma ja Mariaga.

Soovist viibida Maria läheduses ruttas ka Žukovski Tartu, kuid Jekaterina Protassovi nõudel lahkus varsti jälle.

26. juunil 1815 sündis Aleksandra Vojeikovil tütar Jekaterina ja Žukovski tuli taas lühikeseks ajaks Tartu, et olla selle ristiisaks.

Alles 1816. a. jäi Žukovski Tartu lühemate vaheaegadega enam kui aastaks ja on hiljemgi korduvalt külastanud temale armsaks saanud linna.

Aastail 1816–1817 leiab Žukovski vahekord Mariaga, mida Jekaterina Protassov püüab igati tõkestada, lõpuks vormilise lahenduse.

---

linna piiskop 1817, Moskva ja Kolomna peapiiskop 1821, metropoliit 1926; Venemaa Akadeemia tegevliige 1818, Keiserliku Teaduste Akadeemia auliige 1827 ja korraline akadeemik 1841. Järgnevalt esitatud väite on mõned uurijad tema muudele seisukohtadele toetudes kahtluse alla seadnud.

[1539] Aleksandr Vojeikov (1778 või 1779 – 28. (16.) VI 1839 Peterburi), Vene luuletaja, tõlkija, kirjanduskriitik ja ajakirjanik. Tartu Ülikooli vene keele ja kirjanduse korraline professor 1814–1820, Venemaa Akadeemia liige, TÜ filosoofia audoktor 1818. Õppis Moskva Ülikooli juures aadlisoost poiste pansionis 1791–1795 (tutvus seal ka Vassili Žukovskiga), sõjaväeteenistuses 1796–1801 ja 1812–1813, Peterburis ajakirja *Isamaa Poeg* (Сынъ отечества) kaastoimetaja 1820–1822, Suurtükiväekooli klasside inspektor ning seejärel vene keele ja kirjanduse õpetaja 1820–1825, ajalehe *Vene Invaliid* (Русскій инвалидъ) toimetaja 1822–1828.

8. novembril 1815 kirjutab Maria Žukovskile, et tahab abielluda J. C. Moieriga[1540] ja palub temalt nagu isalt nõu ja otsust selle tähtsaima elusammu puhul, Maria ise usub, et leiab Moieriga abielludes täielise õnne ja rahu; ta kaotab vabaduse vaid nime poolest, omab aga õiguse avalikult kasutada Žukovski sõprust ja ise temale oma sõprust osutada.

Žukovski ei vasta kohe. Kuigi tal ei olnud midagi Moieri vastu, keda tundis ja austas selle suursuguse iseloomu ja vaimsete ning hingeliste omaduste pärast, arvas ta siiski nägevat kavatsetavas abielus Maria ema sundivat kätt, kes tahtis tütart vabastada teostumatuist lootusist Žukovskile, seda enam, et kavatsus oli tekkinud nähtavasti äkki ja Žukovski äsjasel viibimisel Tartus polnud sellele isegi vihjet.

Ta nõuab seepärast oma vastuses 27. novembrist 1815 kategooriliselt otsuse tegemise edasilükkamist ja sõidab 1816. a. alul mõneks päevaks Tartu, et isiklikult selgusele jõuda Maria õnneliku abielu võimaluses Moieriga.

Küsimuse jaatavalt lahendanud, annab ta peale rasket sisemist võitlust abiellumiseks oma nõusoleku. Laulatus lükatakse vastastikusel kokkuleppel üheks aastaks edasi ja toimub 14. jaanuaril 1817 Tartu Uspenski kirikus.

Žukovski püüab rahuneda aegamööda ja pühenduda vaid loomingulisele tööle, mis pole aga kerge.

Veel samal 1817. a. tehakse Žukovskile ülesandeks õpetada vene keelt Venemaa troonipärija Nikolai Pavlovitši[1541] abikaa-

---

[1540]"Johann Christian Moier (sünd. 10. [21.] märtsil 1786 Tallinnas, surn. 1. [13.] aprillil 1858 Bunini [Bunino] külas Orlovi [Orjoli] kubermangus) oli 1814–1836 Tartu Ülikooli kirurgiaprofessor ja kirurgilise kliiniku juhataja. Andekas ja osav kirurg. Valiti korduvalt arstiteaduskonna dekaaniks. 1834–1836 [1835] teotses Tartu Ülikooli rektorina. Oli hea muusikamees ja pühendas rohkesti aega helikunstile. Tema maja Tartus oli valitud kaasaegse seltskonna keskuseks. Moieri järglaseks valiti tema lahkumisel õppetoolilt 1836. a. Nikolai Pirogov, kes oli Moieri parimaid õpilasi." *Herbert Normanni märkus.*

[1541]Nikolai I (Nikolai Paveli p Romanov; 1796–1855), Venemaa keiser 1825–1855; Aleksander I (1777–1825) vend ja Aleksander II (1818–1881) isa.

sale Aleksandra Fjodorovnale, endisele Preisi printsessile Charlotte'ile,[1542] ja ta asub Peterburi.

1819. a. loob ta väikese luuletuse "Moierile",[1543]

Счастливецъ! Ею ты любимъ!
Но будетъ ли она любима такъ тобою
Какъ сердцемъ искреннимъ моимъ
Какъ пламенной моей душою![1544]

nähtub, et ta pole Mariat ikka veel unustanud.

1821. a. saadab Žukovski Maria Fjodorovnat välismaale, kuhu see arstide soovil sõidab oma tervist parandama. Ta pöördub tagasi alles 1822. a. algul.

Varsti tabab Žukovskit viimane hingeline vapustus, mis on seoses tema õnnetu armastusega: Maria Moier sureb sünnituse tagajärjel 19. märtsil 1823.

Juba 17. märtsil[1545] algasid sünnitusvalud, kusjuures enne ja pärast väitusi esinesid pidevalt verejooksud, sest lapse asend ei võimaldanud normaalset sünnitust. Viimaks sündis laps siiski, poeg, kuid oli surnud. Maria kaotas teadvuse, tuli mõne aja möödudes siiski veel kord teadvusele, kuid oli juba sedavõrd nõrk, et varsti sulges silmad igaveseks.

[1542] Aleksandra Fjodorovna (printsess Friederike Luise Charlotte Wilhelmine von Preußen; 1798–1860).

[1543] Seda luuletust on hiljem nimetatud hoopis autori pöördumiseks Žukovski sõbra Vassili Perovski (1795–1857) poole ning selle lähteks nende mõlema kiindumust krahvinna Sofia Samoilovasse (Bobrinskaja; 1797–1866).

[1544] Vene k Õnneseen! Ta armastab Sind! Armastad aga Sina teda nii, nagu minu siiras süda, nagu minu leegitsev hing!

[1545] "Žukovski 28. märtsiga 1823 dateeritud kiri Avdotja Petrovna Jelaginile, esimeses abielus Kirejevskaja, Avdotja Petrovna oli Žukovski isa Afanassi Ivanovitš Bunini kolmanda tütre ja luuletaja ristiema Varvara Afanasjevna, abielus Juškovi, tütar. Jelaginite maja Moskvas oli nende sealviibimisel (Avdotja Petrovna abiellus Jelaginiga 1817. a.) möödunud sajandi 30–40-date aastate kirjandusringide tähtsaimaks keskuseks." *Herbert Normanni märkus.*

Oma viimases surmaeelses kirjas Žukovskile väljendas ta veel kord liigutava õrnusega oma tundeid, mis säilitas muutmatuina oma elu lõpuni ja nagu Žukovskigi lohutas end lootusega jällenägemisele hauataguses maailmas (Savodnik[1546]).

Maria maeti Uspenski kalmistule, kus veel tänapäev seisab tema rist ja Žukovski koostatud tahvli jäljend.

Maria surmaga muutus Tartu Žukovskile eriti lähedaseks. Ta kavatses isegi alatiseks asuda Tartu elama ja oli ka viimse puhkepaiga omale ette näinud temale kalli kalmu lähedale. Ja kuigi see kavatsus ei teostunud, muutus Tartu kalmistu temale pühaks "palvepaigaks", nagu ta ise end väljendab.

Iga kord hiljem, kui Žukovski Peterburist Tartu tuli või läbisõidul Tartus peatus, sest enne raudteede ehitamist Venes asus Tartu peateel välismaale, külastas ta oma sõbra dr. K. Seidlitzi[1547] andmeil kalmistut postitee läheduses, et viibida Maria kalmul.

Peatumisel Tartus käis ta kalmistul iga päev, isegi talvel. Vahel viibis ta seal ka koos Moieriga.

[1546]Viide selle autori eespool nimetatud tööle.

[1547]"Petuhhov, J. V. В. А. Жуковскій въ Дерптѣ. Санктпетербургъ 1897, lk 37–38." *Herbert Normanni märkus.* — Carl (Karl) Johann von Seidlitz (1798 – 19. (7.) II 1885 Tartu) lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1820, *dr. med.* 1821, Pariisi ja Kopenhaageni Ülikooli audoktor. Merehospidali arst Peterburis; saadeti 1823. a Astrahani võitlema kooleraepideemiaga, Vene-Türgi sõja ajal 2. armeekorpuse peakorteri ülemarst ja Adrianoopoli (praegu Edirne) katkuhospidali ülemarst 1828–1829; Vene saatkonna arst Konstantinoopolis 1830, Merehospidali ülemarst ja sadama arst-inspektor Peterburis 1830–1837, Peterburi Meditsiini- ja Kirurgiaakadeemia sisehaiguste kliiniku professor ja juhataja 1837–1847, seejärel elas põhiliselt Tartus; Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi asepresident Tartus, Eesti Looduseuurijate Seltsi juhatuse liige ja president 1868–1869, auliige 1870; Meeri ja Unipiha mõisa omanik; maetud Vana-Jaani kalmistule Tartus. Vt tema mitmest Žukovski-ainelisest käsitlusest nt teost *Wasily Andrejewitsch Joukoffsky: Ein russisches Dichterleben* (Mitau: E. Behre, 1870, 2. tr 1872), reader.digitale-sammlungen.de/resolve/display/bsb11001247.html ja dlib.rsl.ru/01004425146.

Kas võis tollal Žukovskile või Moierile mõttesse tulla, et enam kui 120 aasta pärast seisatub Maria kalmu juures sageli üks nende saatusesse süvenenud Tartu Ülikooli professor, huultel Žukovski poolt omale pühendatud epitaafi sõnad, nagu need leiduvad tema (1802) ümbertöötatud, inglise luuletaja Thomas Gray (1716–1771) eleegias "Külakalmistu"[1548]:

Прохожій, помолись надъ этою могилой;
Онъ въ ней нашелъ пріиютъ отъ всѣхъ земныхъ тревогъ;
Здесь все оставилъ онъ, что въ немъ грѣховно было,
Съ надеждою, что живъ его Спаситель Богъ.[1549]

Viimast korda viibis Žukovski Tartus 5. mail 1841. a., lahkudes jäädavalt Venest, et luua omale kodu välismaal. Enne lahkumist müüs ta dr. K. Seidlitzile oma Tartu läheduses asuva Meeri[1550] mõisa, kinkides temale seejuures veel mälestuseks oma 1833. a. Roomas valmistatud reljeefse portree, millesse ise oli lõiganud sõnad:

"Для сердца прошедшее вѣчно!"[1551]

[1548]Thomas Gray "Külakalmistul kirjutatud eleegia" (1751) tõlge Märt Väljatagalt leidub kogumikus *Väike inglise luule antoloogia* (Tallinn: EKSA, 2018), lk 70–74.

[1549]Vene k Möödakäija, palveta sel haual; ta leidis selles pelgupaiga kõigi maiste murede eest; ta jättis siia kõik, mis temas patust oli, lootuses, et tema Lunastaja Jumal elab. — 1802. aastal ajakirjas *Вестник Европы* ilmunud esmatrükk oli pühendatud luuletaja sõbrale Andrei Turgenevile (1781–1803), kellega ta tutvus Moskva Ülikooli juures aadlisoost poiste pansionis õppides.

[1550]Autor on lisanud sõna kohale "Meiershof" [p.o Meyershof].

[1551]Vene k Südame jaoks on möödunu igavene. — Värsirida Žukovski 1814. aasta detsembris kirjutatud eleegiast "Theon ja Aischines" (Теон и Эсхин).

Stuttgardis abiellus Žukovski 21. mail 1841 oma vana sõbra, Saksa maalikunstniku G. Reiterni[1552] tütre Elisabethiga[1553], leides oma eluõhtul veel abieluõnne, millest oli unistanud kogu eluaja. Ta suri Baden-Badenis 12. aprillil 1852 ja tema põrm toodi Nikolai I käsul Peterburi, kus maeti Aleksandro-Nevski Lavrasse[1554] tuntud vene sentimentalisti ja ajaloolase Nikolai Mihhailovitš Karamzini[1555] kõrvale.

Ka Moier lahkus peale erruminekut 1836. a. Tartust ja asus elama Buninosse Orlovi kubermangus. Ta suri seal 1. aprillil 1858.

Muide, Maria Moieri kalmust vähe eespool asub punasest[1556] poleeritud graniidist risttahukas samast kivist kaheastmelisel alusel, mille pealmist pinda ilustab sellel lebav vasest rist.[1557] Tahuka ühel otsal on veel lugeda kivisse raiutud, juba tugevasti sammaldunud, siin tõlkes esitatud venekeelne kiri:

Nikolai Nikolajevitš Karamzin,
historiograafi poeg, sündinud 1811. a.[1558] augusti 3. päeval,
surnud 1833. a. aprilli 21. päeval.[1559]

[1552]Jefgraf Reitern (Gerhardt Wilhelm von Reutern; 1794–1865), Restu mõisas sündinud Vene-Saksa kunstnik, Keiserliku Kunstide Akadeemia liige. Teenis 1811. aastast sõjaväes, kaotas Leipzigi lahingus 1813. aastal laskehaava tagajärjel parema käe, 1915. a teenis feldmarssal Michael Andreas Barclay de Tolly adjutandina Varssavis ja Pariisis; a-st 1837 keisrikoja õuekunstnik, a-st 1844 jäi lõplikult elama Frankfurti Maini ääres.

[1553]Jelizaveta Reitern (1821–1856).

[1554]S.t Aleksander Nevski suurkloostrisse.

[1555]Nikolai Karamzin (1766–1826), Vene ajaloolane ja senitimentalistlik kirjanik, õukonna historiograaf a-st 1803, ühe esimese üldülevaate *Vene riigi ajalugu* (История государства Российского; I–XII, 1803–1826) autor, Peterburi Teaduste Akadeemia auliige.

[1556]Autor on lisanud sõna kohale "punakaskirjust".

[1557]Hauaplatsi asukoht V12:29.

[1558]Autor on lisanud veerisele: "kas mitte 1817? (halvasti näha)".

[1559]Vene k "Николай Николаевичь / Карамзинъ. / Сынъ историографа / родился 1817 года Августа 3 дня / скончался 1833 года / Апрѣля 21 дня".

Historiograafi all on mõeldud juba mainitud sentimentalisti ja ajaloolast Nikolai Mihhailovitš Karamzini (sünd. 1. dets. 1766, surnud 22. mail 1826), kelle elutööks on 12-köiteline suurteos "Исторіия Государства Россійскаго". Köited 1–11 ilmusid aastail 1818–1825, viimane 12. köide alles peale autori surma. Aastal 1802,[1560] mõnede andmete järgi 1803,[1561] nimetati Karamzin tooaegse haridusministri abi ja endise Aleksander I[1562] kasvataja ja Moskva Ülikooli esimese kuraatori Mihhail Nikititš Muravjovi[1563] eestkostmisel historiograafiks kindla aastapalgaga, mis võimaldas temale täiesti pühenduda ajaloo uurimisele. Muide kutsuti Karamzin Tartu ja Harkovi ülikoolide poolt (1803 ja 1805) ajaloo professoriks, millest see aga keeldus, leides professori ameti olevat "talendile ebasoodsa" ja raskesti kooskõlasse viidava vene rahvale väärilise Vene ajaloo koostamisega.[1564]

Lähemaid andmeid Karamzini poja surma kohta pole korda läinud leida.

(*Järgneb*)

[1560]"Николай Михаиловичъ Карамзинъ, по его сочиненіямъ, письмамъ и отзывамъ современниковъ. Матеріалы для біографіи, съ примѣчаніями и объязненіями М. Погодина. Москва 1866, Частъ II, стр. 19." *Herbert Normanni märkus.*

[1561]"Галаховъ, А. Исторія русской словесности, древней и новой. Санктпетербургъ 1875. Томъ II, стр. 8." *Herbert Normanni märkus.*

[1562]Aleksander I (1777–1825), Venemaa keiser 1801–1825.

[1563]Mihhail Muravjov (1757–1807), Vene sõjaväelane, haridustegelane ja kirjanik. Kindralmajor 1797, suurvürstide Aleksandri ja Konstantin Pavlovitši Vene kirjanduse, ajaloo ja moraalifilosoofia õpetaja a-st 1785, senaator 1800, Aleksander I kabineti palvekirju vastu võttev sekretär 1801, rahvahariduse ministri asetäitja 1802, Moskva Ülikooli ja Moskva õpperingkonna kuraator 1803, Venemaa Akadeemia akadeemik 1804.

[1564]"Галаховъ, А., *ibid.*, lk. 8." *Herbert Normanni märkus.*

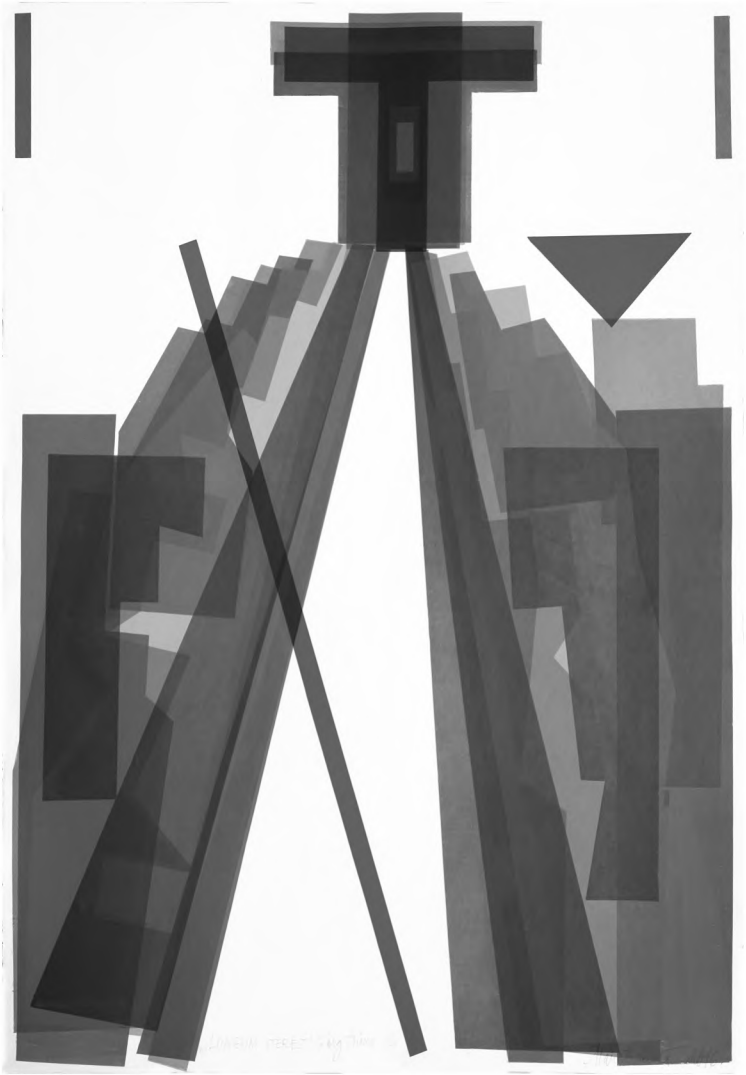

MARET OLVET. Longum iter est (2016)

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

Peatoimetaja

Toomas Kiho

Toimetajad

Kalle Hein, Jaan Kangilaski, Mart Orav

2020

KOLLEEGIUM
Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste,
Alar Karis, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Piret Kuusk, Ülo Matjus,
Eero Medijainen, Peeter Olesk, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak,
Richard Villems

Tegevtoimetaja Indrek Ude
Keeletoimetaja Triin Kaalep
Korrektor Kristin Sarv

Toimetuse aadress:
Ülikooli 21, 51007 Tartu, Eesti

Telefonid:
7423 146, 7423 050

E-post:
akadeemia@akad.ee

Ilmavõrgus: www.akad.ee
www.facebook.com/AjakiriAkadeemia

© *AKADEEMIA*

ARTIKLID, ESSEED, ILUKIRJANDUS, MÄLESTUSED, ALLIKAPUBLIKATSIOONID

Aava, Katrin, Kristi Mets-Alunurm. Eesti kasvatus- ja haridusteaduste uurimisteemad ning teadlaste hinnang uuringute praegusele olukorrale // **7**, 1279–1305. Lisa 1: 2014.–2019. aastal ilmunud kasvatus- ja haridusteaduste publikatsioonitüübid. Lisa 2: 2014.–2019. aastal ilmunud kasvatus- ja haridusteaduste publikatsioonide teemad.

Adamson, Paul E. Mõtteid kabalast, Ugalast ja õitsvast subjektivismist psühhoanalüüsi käsitlevates kirjutistes // **5**, 899–919.

Altnurme, Riho. Vt Mis asi see on...

Anvelt, Ilmar. Johannes Silvet — legendaarne leksikograaf // **4**, 667–711.

Arold, Anne. (Järels.) Vt Modick, Klaus.

Asperger, Hans. "Autistlikud psühhopaadid" lapseeas / Tlk Katrin Laiapea; järels.: Amar Annus // **1**, 3–52; **2**, 274–311.

Annus, Amar. (Järels.: "Hans Asperger ja tema autismikirjeldus".) Vt Asperger, Hans.

Barkalaja, Anzori, Krista Jaakson. Eesti õpetajaskonna suhtumine muutustesse nüüdisaegse õpikäituse valguses / (Ill.) // **3**, 514–541. Lisa 1: Muutumisvalmiduse küsimustik. Lisa 2: Muutustele vastuseisu küsimustik.

Bédard-Goulet, Sara. Vt Mis asi see on...

Beecher. Vt Lepasaar Beecher, David Ilmar.

Bell, Duncan. Mis on liberalism? / Tlk Märt Väljataga // **4**, 603–649.

Bereczki, Urmas. "Käimas on sõda" // **9**, 1633–1652.

Bordo, Michael D., Harold James. Haberler *versus* Nurkse: Paindlike vahetuskursside juhtum kui üks alternatiive Bretton Woodsile / Tlk Kalev Kukk // **6**, 1022–1056.

Brockmann, Reiner. Vt Wimberg.

Chaniotis, Angelos. Kreeklased ja oikumeen / Tlk Jaan Lahe; (ill.) // **11**, 1980–2000.

Dilthey, Wilhelm. Kaks raamatututvustust / Tlk Andrus Tool // **8**, 1390–1397.

Doorslaer, Luc van. Vt Mis asi see on...

Eek, Liina, Toomas Erikson. Kuidas kirjeldada jumalat: Tänapäeva õigeusklik arusaam kolmainujumalast / (Ill.) // **3**, 418–441.

Eesti Vabariigi 22. aastapäevaks. = "...see Euroopa, mis järgneb suurele maailmatulikahjule, on sootu uus": Eesti Vabariigi 22. aastapäevaks 1940 / Koost. ja komment.: Mart Orav. // **2**, 313–343; algus 2018.–2019. a (Eesti Vabariigi [1.–21.] aastapäevaks).

Egan, Desmond. Luulet / Tlk ja järels.: Jüri Talvet // **9**, 1654–1660.

Engelbrecht, Jüri. Komplekssüsteemidest filosoofiliselt // **12**, 2180–2197;
vt ka Engelbrecht, Jüri, Robert Kitt.

Engelbrecht, Jüri, Robert Kitt. Mõtteid kriisidest // **6**, 983–996.

Erikson, Toomas. Vt Eek, Liina, Toomas Erikson.

Fitzgerald, Michael. Autismi avaram fenotüüp / Tlk Amar Annus // **5**, 869–897.

Friedenthal, Meelis. (Koost., eess.) Vt Mis asi see on...

Giono, Jean. Mees, kes istutas puid / Tlk ja järels.: Merike Riives // **12**, 2212–2226.

Goethe, Johann Wolfgang. Lääne-Ida diivan / Tlk Maarja Kangro, Jaan Undusk; järels.: Jaan Undusk // **10**, 1806–1812;
Valik Veneetsia epigramme / Tlk ja järels.: Ivo Volt // **10**, 1813–1820.

Harris, John. Elu väärtus / Tlk Kalle Hein // **11**, 2012–2042.

Hayek, Friedrich A. Sund ja riik / Tlk Tanel Vallimäe // **12**, 2249–2271;
Vabadus ja vabadused / Tlk ja järels.: Tanel Vallimäe // **11**, 1944–1978.

Herkel, Andres. Wittgensteini pööre budismiuuringuis ja sealt edasi // **12**, 2227–2247.

Hiio, Toomas. 'Aga meie tahame selle maa keelele ja meelele igavikku": Jaan Kross ja Eesti Üliõpilaste Selts // **6**, 998–1012.

Hirv, Indrek. Luulet // **6**, 1014–1020.

Holm, Janar. Allesjäämise aeg // **4**, 579–584.

Ivan IV Julm. (Kiri.) Vt Kupp-Sazonov, Sirje, Vladimir Sazonov.

Jaakson, Krista. Vt Barkalaja, Anzori, Krista Jaakson.

James, Harold. Vt Bordo, Michael D., Harold James.

Joyce, James. *Ulixes*. 8. ptk: Laistrügoonid / Tlk ja komment.: Kullo Vende // **8**, 1435–1483.

Jõerüüt, Jaak. Eesti idee // **5**, 771–776;
(intervjueeritav.) Vt Pormeister, Eve.

Kalle, Raivo, Heldur Sander. Kirikupaju, urvapaju: Kahe pajuliigi keeruline teekond pühadepuudeks // **7**, 1216–1236.

Kettunen, Lauri. Vadja-retked / Tlk ja komment.: Jüri Valge // **3**, 443–480; **4**, 713–731.

Kiho, Toomas. Aknad // **7**, 1238;
Eesti pere // **3**, 481;
Dekameroniaeg // **4**, 601;
Hoopis suurem // **11**, 2043–2044;
Kas rahvuslik mõte tõuseb veel? // **9**, 1569–1577;
Kiimamuutused eriolukorras // **5**, 827–828;
Kuri kevad // **6**, 1091;
Mollusk ja primadonna // **8**, 1484–1485;
Üks kindral // **2**, 312;
Ülikooli pidu // **1**, 76.

Kisseljova, Ljubov. Vt Mis asi see on...

Kitt, Robert. Vt Engelbrecht, Jüri, Robert Kitt.

Kram, Terke. Ma ju tegelikult ei mõista kommunistlikku režiimi nii nagu nemad // **8**, 1487–1491.

Kristjohann, Aurelia Elenora. Millise loo jutustavad pildid minu suguvõsa albumis? // **8**, 1492–1495.

Kull, Anne. Vt Mis asi see on...

Kull, Kalevi. Vt Mis asi see on...

Kulmar, Tarmo. Vt Mis asi see on...

Kupp-Sazonov, Sirje, Vladimir Sazonov. "Kohe näha, et vanad sõbrad!": Ivan IV Julma kiri Rootsi kuningale Johan III-le // **12**, 2159–2174.

Kuurme, Tiiu. Tõmbetuuled ja tõmbekeeled uues haridusest kõnelevas sõnavaras // **5**, 799–825.

Kuutma, Kristin. Aastapäev ja muutuvad mõisted // **4**, 585–591.

Kõiv, Madis. Öö lokaalis: Katkend romaanist *Minu ema sõnumid* // **1**, 128–153.

Kõiv, Riin. Mis, kes, kuidas ja millal on sotsiaalselt konstrueeritud // **1**, 54–74.

Kärner, Tiit. Ühiskonnateooria looduslikest ja loodusteaduslikest alustest, ehk inimolendite inimlikust kasutamisest // **7**, 1196–1215.

Latour, Bruno. Miks on kriitikal toss väljas?: Tõsiasjadest hooleasjadeni / Tlk Silver Rattasepp; (ill.) // **2**, 203–235.

Leedjärv, Laurits. Raske tee tähtede poole // **8**, 1399–1433.

Lehtsaar, Tõnu. Vt Mis asi see on...

Lepasaar Beecher, David Ilmar. Kes kardab sõnavabadust?: Tõe ja õig(l)use otsinguil Ameerika ülikoolides // **9**, 1606–1631.

Lipping, Jüri. Armsad vaenlased: Laclau ja Schmitti poliitilisest hingesugulusest // **10**, 1859–1881.

Makarova, Marianna, Ene-Margit Tiit. Eestlased koroonakriisis: Eesti elanike kohanemine koroonakriisist tingitud piirangutega ja hoiakute muutumine kriisiperioodil / (Ill.) // **9**, 1539–1567.

Maran, Timo. Tähenduslik keskkond ja ökoloogiline kriis / (Ill.) // **12**, 2198–2210.

Marling, Raili. Vt Mis asi see on...

Masing, Uku. (Kirjad.) Vt Trüper, Henning.

Medijainen, Eero. Vt Mis asi see on...

Meel, Mari. Vt Saat, Mari.

Mets-Alunurm, Kristi. Vt Aava, Katrin, Kristi Mets-Alunurm.

Mikita, Valdur. Koduõu ja ilmaruum // **11**, 1923–1930.

Mis asi see on, mida nimetatakse humanitaariaks? / Tlk, koost. ja eess.: Meelis Friedenthal; vastanud: Riho Altnurme, Sara Bédard-Goulet, Luc van Doorslaer, Ljubov Kisseljova, Anne Kull, Kalevi Kull, Tarmo Kulmar, Tõnu Lehtsaar, Raili Marling, Eero Medijainen, Bruno Mölder, Marko Pajević, Renate Pajusalu, Pärtel Piirimäe, Janika Päll, Anneli Saro, Anti Selart, Jüri Talvet, Peeter Torop, Ülo Valk // **9**, 1578–1604.

Modick, Klaus. Tühik: Teel Eduard von Keyserlingi juurde / Tlk ja järels.: Anne Arold // **4**, 657–665

Munter, Rein. Kas vesi võib mäletada? // **11**, 2002–2010.

Mölder, Bruno. Vt Mis asi see on...

Nagel, Thomas. Moraaliõnn / Tlk Heidy Meriste // **7**, 1177–1194.

Normann, Herbert. Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961 / Komment.: Mart Orav // **2**, 361–384; **3**, 559–575; **4**, 751–768; **5**, 937–959; **6**, 1119–1152; **7**, 1315–1343; **8**, 1513–1535; **9**, 1711–1728; **10**, 1899–1920; **11**, 2087–2112; **12**, 2279–2303; algus 2018. a.

Nõmmik, Riho. Koloniseerime kosmose. Laipadega? // **10**, 1751–1775; Teadusega Maalt Marsile: Dokumentaaljutustus // **3**, 387–416.

Orav, Mart. (Komment.) Vt Normann, Herbert;
(koost. ja komment.) Vt Eesti Vabariigi...

Ott, Anne, Margus Ott. Eesti teooriad digihumanitaaria pinnalt // **4**, 593–600.

Ott, Margus. Vt Ott, Anne, Margus Ott.

Pajević, Marko. Vt Mis asi see on...

Pajusalu, Renate. Vt Mis asi see on...

Pakkala, Maria. Islamistliku Lääne-vastasuse juured ja pärand / Tlk Margit Sepp // **10**, 1777–1804.

Pilve, Eli. 'Arusaadavalt ei saa selline inimene olla õpetaja Nõukogude koolis": Hariduse rahvakomissari 1940. aasta 7. detsembri käskkiri nr 1 // **11**, 2046–2077.

Pearson, Birger A. Friedländer uue pilgu läbi: Aleksandria judaism ja gnostitsismi päritolu / Tlk Jaan Lahe // **6**, 1058–1090.

Peterson, Üllar. Juudivastasus tänapäeva islamimaailmas // **12**, 2115–2157.

Piirimäe, Pärtel. Vt Mis asi see on...

Pilter, Lauri. Luulet // **11**, 1931–1933;
(järels.) Vt Yeats, William Butler.

Pormeister, Eve. Igavene otsimine: Teekond iseendani. Intervjuu Jaak Jõerüüdaga // **7**, 1246–1277.

Päll, Janika. Vt Mis asi see on...

Raie, Siim. Pärandi haldamisest // **10**, 1822–1844.

Riives, Merike. (Järels.: "Jean Giono: "Meie ümber on liiga palju verd"".) Vt Giono, Jean.

Rohtmets, Priit. Liimist lahti õigeusumaailm // **1**, 78–114.

Saat, Mari (= Mari Meel). Ükskord me sureme niikuinii! // **5**, 777–785.

Sander, Heldur. Vt Kalle, Raivo, Heldur Sander.

Saro, Anneli. Vt Mis asi see on...

Sazonov, Vladimir. Vt Kupp-Sazonov, Sirje, Vladimir Sazonov.

Selart, Anti. Vt Mis asi see on...

Sootak, Jaan. Kui kaugele võib põhjus jääda tagajärjest?: Karistusõiguslikke mõttekäike ja paradokse kausaalseosest // **7**, 1155–1176.

Zeibots, Andris. Kompromisside inimene / Tlk ja järels.: Ilze Tālberga // **10**, 1846–1857.

Tasuja, Triin. Luulet // **2**, 268–272.

Tālberga, Ilze (Järels.) Vt Zeibots, Andris.

Talvet, Jüri. (Järels.) Vt Taneski, Zvonko; Egan, Desmond; vt Mis asi see on...

Taneski, Zvonko. Luulet / Tlk ja järels.: Jüri Talvet // **4**, 651–656.

Tiit, Ene-Margit. Leibkond ja perekond statistikas / (Ill.) // **2**, 237–266; vt Makarova, Marianna, Ene-Margit Tiit.

Tillich, Paul. Usulise keele olemus / Tlk Jaan Lahe // **1**, 115–126.

Tomberg, Jaak. Kirjandusest rääkimise kõhklev kõneviis // **2**, 195–201.

Tool, Andrus. Wilhelm Dilthey, Karl Ernst von Baer ja eluteadused // **8**, 1347–1389.

Torop, Peeter. Vt Mis asi see on...

Traat, Mats. Luulet // **12**, 2175–2178.

Trüper, Henning. Maailmafiloloogia maailm: Uku Masingu kirjad Enno Littmannile 1933–1943 / Tlk Kalle Hein // **5**, 829–867.

Tõugu, Enn. Arvutid toodi Eestisse õhinal // **5**, 787–798.

Undusk, Jaan. (Järels.) Vt Goethe, Johann Wolfgang.

Urmet, Jaak. Vt Wimberg.

Vahtre, Lauri. Avatus ja suletus // **11**, 1935–1942.

Valge, Jüri. (Komment.) Vt Kettunen, Lauri.

Valk, Ülo. Vt Mis asi see on...

Vallimäe, Tanel. (Järels.) Vt Hayek, Friedrich A.

Veismann, Uno. Hiina ja kosmos // **10**, 1731–1750.

Vende, Kullo. (Komment.) Vt Joyce, James.

Veski, Rein. Viirused ja elusorganismid: Millist universumi arengujärku nad esindavad? / (Ill.) // **6**, 963–981.

Volt, Ivo. (Järels.) Vt Goethe, Johann Wolfgang.

Vähi, Tiina. Hundiaeg: Mõtisklus // **1**, 155–176.

Williamson, Timothy. Teadmine kui vaimuseisund / Tlk Uku Tooming // **9**, 1662–1699.

Wimberg (= Jaak Urmet). Reiner Brockmanni luule / (Ümberpanek) // **7**, 1239–1244.

Yeats, William Butler. Varjukad veed: (Lavaversioon) / Tlk ja järels.: Lauri Pilter // **3**, 483–499.

Yli-Vakkuri, Juhani. Kas tähendus on suvaline?: Filosoofi vaade semiootikale / Tlk Henrik Sova // **3**, 501–513.

Väitlused. Vastukaja

Saard, Riho. Kommentaar Mikko Ketola arvustusele. (Vt *Arvustused*, Ketola, Mikko.) // **3**, 548–550.

ARVUSTUSED

Hasselblatt, Cornelius. *Kalevipoeg* pilteeposena ja võru keeles! (*Kalõvipoig: Pilteepos. I osa = Kalevipoeg: Pilteepos. I osa*. Kokkopandja MTÜ Kultuuripärandi Hoidja, raamadu tegijä' Trageli Toom, Annioni Raoul, Laimetsa Marek, võro kiilde ümbre pandnu' Kalla Urmas ja Hao Paul. Tallinn, 2014; *Kalõvipoig: Pilteepos. II osa = Kalevipoeg: Pilteepos. II osa*. Raamadu tegijä' Dudini Jevgenia, Annioni Raoul, võro kiilde ümbre pandnu' Kalla Urmas, edesõna ja keskraamadujutt Purga Sirje. Tallinn, 2016; *Kalõvipoig: Pilteepos. III osa = Kalevipoeg: Pilteepos. III osa*. Raamadu tegijä' Raoul Annion, Ats Nukki, võro kiilde ümbre pandnu' Urmas Kalla, edesõna ja keskraamadujutt Madis Arukask. Tallinn, 2017) / Tlk Kalle Hein // **1**, 177–179.

Ketola, Mikko. (Riho Altnurme (toim.). *Eesti kiriku- ja religioonilugu*. Tartu, 2018; Riho Saard. *Ristitud eestlane*. Tallinn, 2018) / Tlk Jaan Kangilaski // **1**, 180–184.

Kirss, Tiina Ann. *Aaker* — Tõnu Õnnepalu mõtete hingemaa? (Tõnu Õnnepalu. *Aaker: (Muskoka, Ontario, CA)*. (Mujal kodus II.) Tallinn, 2019) // **2**, 345–352.

Lill, Siim. "Vabadus hambuni relvis seisab". (André Breton. *Sürrealismi manifestid*. Tlk Kristjan Haljak. Tallinn, 2019) // **10**, 1882–1891.

Luks, Leo. Rahvused aja tõmbtuules. (Ernest Gellner. *Rahvused ja rahvuslus*. Tlk Anneli Andresson. Tallinn, 2019) // **6**, 1101–1111.

Metsvahi, Merili. Suurteos suunab talurahva tõde taga ajama. (Ants Hein. *Vanaaja pulm: Valitud tekste ja pilte 16. sajandi keskpaigast 19. aastasaja viimase veerandini*. Tallinn, 2018) // **4**, 732–740.

Ojam, Indrek. Lepituse tähendus on endiselt lahtine. (Theodor W. Adorno. *Valik esseid kirjandusest*. Koost. Marek Tamm, tlk Krista Räni, järels.: Hasso Krull. Tallinn, 2019) // **5**, 920–927.

Puumeister, Ott. Võitlus mõistuse eest. (Hasso Krull. *Imelihtne tulevik: Manifeste ja mõtisklusi 1995–2009*. Toim. Leo Luks. Tartu, 2020) // **6**, 1092–1101.

Põldsam, Anu. Tõlkimatu tõlkimisest. (Moše de Leon. *Püha seekel*; Josef Gikatilla. *Kiri pühadusest. Mehe vahekord naisega.* Tlk, komment., sissej., järelsõnad: Kalle Kasemaa. Tartu, 2019) // **8**, 1497–1508.

Tüür, Kadri. Joona lähetamine. (Hasso Krull. *Kurja kala kohvik.* Ill. ja kujund. Marja-Liisa Plats. Tartu, 2019) // **3**, 542–547.

Vseviov, David. Lugu Eesti tehnikaharitlaskonna kujunemisest. (Raimo Pullat, Tõnis Liibek. *Oma* alma mater*'it otsimas: enne Teist maailmasõda Euroopa tehnikakõrgkoolidest võrsunud Eesti insenerid ja arhitektid.* Tallinn, 2020) // **9**, 1700–1702.

ABSTRACTS

Abstracts // **1**, 185–192; **2**, 353–360; **3**, 551–558; **4**, 741–750; **5**, 928–936; **6**, 1112–1118; **7**, 1306–1314; **8**, 1509–1512; **9**, 1703–1710; **10**, 1892–1898; **11**, 2078–2086; **12**, 2272–2278.

ILLUSTRATSIOONID

Kasearu, Flo. Joonistused sarjast "Muuseumidirektori hirmud" // **6**, 982, 997, 1013, 1021, 1057.

Kikas, Jaak. Varifotograafia // **10**, 1776, 1805, 1821, 1845, 1858.

Kullerkupp, Piret. Maalid // **4**, 592, 602, 650, 666, 712.

Loit, Helen. Joonistused // **11**, 1934, 1943, 1979, 2001, 2011, 2045.

Olvet, Maret. Graafika / Fotod: Loit Jõekalda // **12**, 2158, 2179, 2211, 2248, 2304.

Petersen, Per William. Miniplastika // **3**, 417, 442, 482, 500, 576.

Petersen, Sirje. Maalid // **5**, 786, 826, 868, 898, 960.

Rõuk, Andrus. Tušijoonistused // **9**, 1568, 1605, 1632, 1653, 1661.

Soonsein, Regina-Mareta. Linoollõiked // **2**, 202, 236, 267, 273, 344.

Tolli, Vive. Graafika // **7**, 1195, 1237, 1245, 1278, 1344.

Vinn, Vello. Graafika // **1**, 53, 75, 77, 127, 154.

Vint, Mare. Tušijoonistused / Fotod: Loit Jõekalda, Stanislav Stepaško // **8**, 1398, 1434, 1486, 1496, 1536.

Märkus. (Muude) artikliillustratsioonide kohta on märge illustreeritud artikli kirjes.

CONTENTS

Antisemitism in the present-day Islamic world ... *Üllar Peterson* 2115
You can immediately see... that they are "old friends"!: Ivan IV the Terrible's letter to King John III of Sweden ..... *Sirje Kupp-Sazonov, Vladimir Sazonov* 2159
Poetry ..... *Mats Traat* 2175
Philosophically on complex systems ..... *Jüri Engelbrecht* 2180
Meaningful environment and ecological crisis ..... *Timo Maran* 2198
The man who planted trees (L'homme qui plantait des arbres) ... . *Jean Giono* 2212
Jean Giono: "There is too much blood around us" . *Merike Riives* 2222
Wittgenstein's turn in Buddhist Studies and beyond .... *Andres Herkel* 2227
Coercion and the state ..... *Friedrich A. Hayek* 2249
Abstracts 2272
Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part XXX .... *Herbert Normann* 2279

eurozine

www.eurozine.com

Praakeksemplaride puhul palume pöörduda:
AS Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn, tel. 6563639

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 3.90 eurot